

भाषाप्रवेशः

द्वितीयभागः

संस्कृतभारती
नवदेहली

भवताम् अध्ययनस्य अबुकूलतायै संस्कृतभारत्या
सञ्जीकृताः सन्ति अन्येऽपि बहवः ग्रन्थाः । यथा -

भाषाभ्यासाय -

- ▶ अभ्यासपुस्तकम् ▶ विभक्तिवल्लरी ▶ शतृशानजन्तमञ्जरी ▶ अभ्यासदर्शिनी
- ▶ सम्भाषणसोपानम् ▶ कालबोधिनी ▶ णत्वणिजन्तम् ▶ सन्देशसंस्कृतम्
- ▶ सम्भाषणसंस्कृतम् (ध्वनिमुद्रिकासहितम्) ▶ प्रयोगः (ध्वनिमुद्रिकासहितम्)

भाषाज्ञानवर्धनाय -

- ▶ समासः ▶ सन्धिः ▶ कारकम् ▶ शुद्धिकौमुदी ▶ भाषापाकः ▶ इडव्यवस्था

विचारशक्तिवर्धनाय -

- ▶ परिष्कारः ▶ संस्कृतभारती ▶ परिवर्तनम् ▶ सङ्कल्पणम्
- ▶ उत्तिष्ठत मा स्वप्त ▶ सप्तदशी ▶ पूर्णाङ्गं प्रति ▶ ज्ञानदीप्तिः

संस्कारवर्धनाय -

- ▶ सुगन्धः ▶ पञ्चतन्त्रकथाः ▶ शृणवन्तु कथाम् एकाम्
- ▶ प्रेरणादीपः ▶ हे मनः ! समाश्वासितु

प्रेरणावर्धनाय -

- ▶ Pride of India (आड्ग्लभाषया) ▶ भारतीयविज्ञानपरम्परा
- ▶ भुवमानीता भगवद्वाषा ▶ युगावतारः ।

मनोविनोदाय भाषाभ्यासाय च -

- ▶ सार्थः ▶ धर्मश्रीः ▶ ऋणविमुक्तिः ।

अभिनयाय -

- ▶ नवरूपकम् ▶ कविकोपकलापः ▶ जागरूको भव ।

श्रवणसुखाय भाषाभ्यासाय च ध्वनिमुद्रिकाः -

- ▶ गीतसंस्कृतम् ▶ गेयसंस्कृतम् ▶ शिशुसंस्कृतम् ▶ हितोपदेशकथाः
- ▶ श्रीकृष्णजननम् ▶ संस्कृतोजीवनम् ।

पुस्तकानि ध्वनिमुद्रिकाश्च प्राप्तुं भवतां केन्द्रसंयोजकरय सम्पर्कं कुर्वन्तु ।

भाषाप्रवेशः

द्वितीयभागः

संस्कृतभारती
नवदेहली

प्रकाशनम्
संस्कृतभारती
मातामन्दिरगली, झण्डेवाला,
नवदेहली - 110 055

© प्रकाशकस्य एव

मुख्पुटकला - सुधाकर दर्बे
चित्राणि - सतीशः एलेसर
साहान्यम् - शान्तला, शालिनी, ज्योति:

प्रथमं मुद्रणम् - २००७ , १०,०००
द्वितीयं मुद्रणम् - २०१२, ३,०००

मुद्रणम् -
वागर्थ
न.रा. कालोनी, बेङ्गलूरु - १९

ISBN 978- 81-87276-37-1

BHAASHAA PRAVESHAHA - II A Text book to learn Samskrit at Samskrita Shikshana Kendra written by various authors.
Publisher - SAMSKRITA BHARATI, Mata Mandir Gali, Jhandewala, New Delhi - 110 055. Ph - (011) 23517689.
Website - www.samskrita-bharati.org

Pages - vi + 202 Rs.130/- Second Print - Dec - 2012
Printed at - **Vagartha**, N. R. Colony, Bangalore - 560 019

भाषाप्रवेशः

द्वितीयभागः

सम्पादकसमितिः

डा. चाँदकिरण सलूजा

डा. विश्वासः

सुधीष्टकुमार मिश्रः

वी. सुब्रह्मण्यः

सतीशः गज्जर्

रणजित् को.

को. गिरिधररावः

संस्कृतभारती

नवदेहली

प्रियशिक्षार्थिनः !

भाषाप्रवेशस्य प्रथमभागम् अधीत्य इदानीं द्वितीयभागं पठितुम् उत्सुकानां
भवतां हार्द स्वागतम् ।

भाषाप्रवेशस्य प्रथमभागे भवद्विः संस्कृतभाषायाः स्वत्प्यः परिचयः प्राप्तः
अस्ति । अस्मिन् द्वितीये भागे ततोऽपि अधिकतरः परिचयः यथा भवेत् तथा
पाठ्योजना कृता अस्ति । न केवलं पाठभागाः, अपि तु तैः सह सूक्तयः,
प्रहेलिकाः, लौकिकन्यायाः, चाटुश्लोकाः - इत्यादयः संस्कृतभाषायाः
वैशिष्ट्यपूर्णाः अनेके अंशाः अपि अत्र योजिताः सन्ति । भवन्तः तान् अंशान्
विशिष्य सद्ग्रहीतुमपि शक्नुवन्ति, येन संस्कृतस्य वैशिष्ट्यम् अन्यान् उद्दिश्य
अपि वक्तुम् अर्हन्ति ।

प्रतिपाठम् अनेके अभ्यासाः दत्ताः सन्ति । ते सर्वे अभ्यासाः अवश्यं कर्तव्याः ।
यदि तेषु अस्पष्टता अनुभूयते, किमपि न ज्ञायते वा तर्हि केन्द्रशिक्षकस्य साहाय्यम्
अवश्यं प्रानुवन्तु भवन्तः ।

भाषाभ्यासः निरन्तरताम् अपेक्षते । प्रतिदिनं स्वत्प्यः एव समयः चेदपि
नियतरूपेण दत्तः चेत्, अध्ययनं निरन्तरं भवति चेत् भवतां संस्कृतज्ञानं क्रमशः
वर्धते एव । अतः अध्ययने निरन्तरतां रक्षन्तु भवन्तः ।

भवतां संस्कृताध्ययनं सफलं भवतु ।

शुभं भवतु ।

✓ सम्पादकः

अनुक्रमणिका

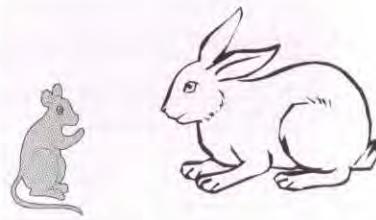
पाठसङ्ख्या	पाठः	पृष्ठसङ्ख्या
1.	अहङ्कारः अनर्थाय (उपपदविभक्तयः)	1
2.	परिचयः (हलन्तपुंलिङ्गशब्दाः – प्रथमाविभक्तिः)	8
3.	वर्षाकालः (हलन्तस्त्रीलिङ्ग-नपुंसकलिङ्गशब्दाः)	15
4.	सोत्साहानां नास्त्यसाध्यम् (हलन्तशब्दाः द्वितीया-तृतीया-चतुर्थीविभक्तयः)	20
5.	विपदि भवेत् धैर्यम् (हलन्तशब्दाः पञ्चमी-षष्ठी- सप्तमीविभक्तयः)	27
6.	प्रयत्नो विधेयः (हलन्तशब्दाः – सप्तसु विभक्तिषु)	33
7.	धूर्तसंहारः (विशेषणविशेषभावः)	38
8.	सर्वे कर्मवशाः वयम् (सर्वनामशब्दाः)	48
9.	धीरा बाला (सर्वनामशब्दाः)	56
10.	गणनां कुर्मः (सङ्ख्यासु लिङ्गभेदः)	61
11.	अस्माकं राष्ट्रियदिनदर्शिका (पूर्णप्रत्यान्ताः)	70
12.	एकः पापानि कुरुते (चित्-चन-प्रयोगः)	78
13.	भ्रातृमेलनम् (आत्मनेपदिनां धातूनां परिचयः – लट्टलकारः)	86
14.	सर्वे मम बान्धवाः (आत्मनेपदिनः धातवः – लोट्टलकारः)	94

15.	सागरतीरविहारः (आत्मनेपदिनः धातवः – लृट्टलकारः)	99
16.	चिन्तां मा कुरु (सम्भावनार्थे विधिलिङ्गलकारः)	105
17.	वयं मिलित्वा कार्यं कुर्मः (विध्वर्थे विधिलिङ्गलकारः)	111
18.	धीरमाता विदुला (आत्मनेपदिनः धातवः – लिङ्गलकारश्च)	115
19.	यदि अध्ययनम् अकरिष्णं तर्हि..... (लृट्टलकारस्य प्रयोगः)	122
20.	संस्कृतिः संस्कृताश्रिता (कर्मणिप्रयोगः – वर्तमानकाले)	130
21.	त्यक्ताह इकारेण भाररहितेन भूयते (भावे प्रयोगः – वर्तमानकाले)	141
22.	जन्तुशाला वीक्ष्यताम् (कर्मणि / भावेप्रयोगः – लोट्टलकारः)	147
23.	परेषां दुःखं स्वदुःखम् (कर्मणि / भावेप्रयोगः – लिङ्गलकारः)	154
24.	अस्माभिः साहाय्यं क्रियेत (कर्मणि / भावेप्रयोगः – लिङ्गलकारः)	158
25.	लोकहितं मम करणीयम् (तव्यत्-अनीयत्-प्रत्ययौ)	162
26.	किं कारणं भवामि मूर्खः ? (शतृप्रत्ययान्तानां प्रयोगः)	170
27.	सर्पाणां कुतः कर्णौ न भवतः ? (शानच्चप्रत्ययान्तानां प्रयोगः)	181
28.	परिशिष्टम्	190

उपपदविभक्तयः

एतां कथाम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च -

किञ्चन महारण्यम् । तत्र सुन्दरः कश्चन तडागः आसीत् ।
तडागं परितः बहवः वृक्षाः आसन् । तेषां मध्ये कश्चन वटवृक्षः
आसीत् । तस्य अधः कश्चन मूषकः बिलं निर्माय निवसति स्म ।
तस्मात् ऋते न कोऽपि अन्यः तत्र वसति स्म । एकाकी अपि सः
आनन्देन कालं यापयति स्म ।

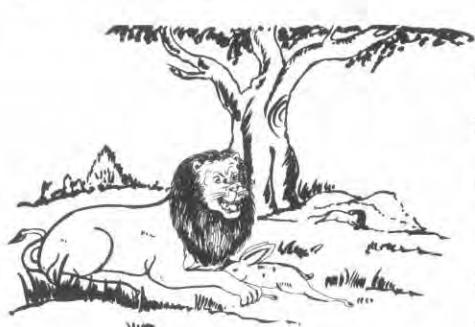

अथ कदाचित् कश्चन शशः तत्र आगतवान् । सः आनन्देन इतस्ततः कूर्दमानः तृणानि च खादन् विहरति स्म । सः शशः स्वभावेन अतीव अहङ्कारी आसीत् । ‘मया सदृशः कोऽपि न विद्यते’ इति तस्य विचारः । अतः एव स्वस्मात् ऋते न कमपि सः इच्छति स्म ।

इतरैः विना एकाकितया क्रीडितं शशं दृष्ट्वा मूषकः नितरां तुष्टः । सः अचिन्तयत् - ‘एतत् मम सौभाग्यम् एव । इतःपरम् अहम् एतेन सह क्रीडितुं शक्नोमि’ इति ।

एकस्मिन् दिने मूषकः धैर्येण शशां प्रति अवदत् - “भोः मित्र ! त्वं कुतः आगतः? इतः पूर्वं त्वां न दृष्ट्वान् एव अर्हति” इति । शशः तत् अशृण्वन् क्रीडायां व्यापृतः अभवत् । मूषकः पुनः अकथयत् - “मित्र ! अहमपि त्वया सह क्रीडितुम् इच्छामि । महां क्रीडा अतीव रोचते” इति । तत् श्रुत्वा शशः तस्मै अकुप्यत् । सः रोषेण - “अलं कथनेन । मया सह क्रीडितुम् इच्छसि किम् ? त्वं कृष्णवर्णीयः लघुः च असि । श्वेतवर्णीयः अहं यदि त्वया सह क्रीडेयं तर्हि मम शरीरमपि कृष्णवर्णीयं भवेत् । धिक् त्वां, तब दुराग्रहं च” इति उक्त्वा मूषकस्य अपेक्षां निराकरोत् । मूषकः दुःखेन स्वबिलं प्राविशत् ।

कानिचन दिनानि अतीतानि । एकदा मूषकः बिलात् बहिः निर्गत्य अटन् आसीत् । नातिदूरे शशः अपि क्रीडति स्म । तदा अकस्मात् कुतश्चित् कश्चन सिंहः तत्र आगतः । सिंहात् भीतौ शशमूषकौ प्राणरक्षार्थम् इतस्ततः अधावताम् ।

किन्तु सिंहः स्थूलं श्वेतवर्णीयं च शशं दृष्ट्वा विना क्लेशं तं गृहीतवान् । तस्य पुरतः एव मूषकः अपि आसीत् । परन्तु सः अतीव लघुः कृशश्च । अतः सः सिंहस्य दृष्टिगोचरः एव न अभवत् ।

अहङ्कारी शशः सिंहेन मारितः । मूषकः भगवन्तं स्मरन् आत्मनः वर्णस्य कृशत्वस्य च विषये समाधानं प्राप्नोत् । ततः परं सुखेन जीवितवान् च ।

अवधेयम्

भाषाप्रवेशस्य प्रथमभागे वयं सह, विना, पुरतः - इत्यतादृशानां पदानां प्रयोगं ज्ञातवतः । तेषां प्रयोगे का विभक्तिः भवति इत्यपि ज्ञातवतः । इदानीम् अन्येषां केषाञ्चित् पदानां प्रयोगं जानीयाम । अस्मिन् पाठे तानि पदानि स्थूलाक्षरैः मुद्रितानि सन्ति ।

1. **प्रति** - विवेकः ग्रामं प्रति गतवान् ।
रमणी मालतीं प्रति सङ्केतं कृतवती ।
पिता पुत्रं प्रति अवदत् ।
‘प्रति’ इति पदस्य योगे द्वितीयाविभक्तिः भवति ।
2. **धिक्** - धिक् मन्दबुद्धिम् ।
धिक् त्वाम् ।
धिक् मूर्खाम् ।
‘धिक्’ इति पदस्य योगे द्वितीयाविभक्तिः भवति ।
3. **अलम्** - अलं भाषणेन ।
अलं रोदनेन ।
अलं भीत्या ।
‘अलम्’ इति निषेधात्मकं पदम् । तस्य योगे तृतीयाविभक्तिः भवति ।
(सूचना - ‘अलम्’ इति पर्याप्त्यर्थं अपि प्रयुज्यते, तत्र तु चतुर्थीविभक्तिः एव भवति ।
उदा - रामः रावणाय अलम् । रामः रावणस्य निग्रहणे समर्थः इत्यर्थः ।)
4. **सदृश** - कालिदासेन सदृशः कविः अन्यः नास्ति ।
चन्द्रेण सदृशां मुखं सीतायाः ।
एषा सावित्र्या सदृशी साध्वी अस्ति ।
तुत्यार्थकस्य **सदृशशब्दस्य** योगे तृतीयाविभक्तिः भवति ।
(षष्ठीविभक्तिः अपि भवति । उदा - कालिदासस्य सदृशः कविः अन्यः नास्ति ।)
5. **ऋते** - जलात् ऋते मीनः न जीवति ।
परम्परायाः ज्ञानात् ऋते संस्कृतेः संरक्षणं न भवति ।
मनुष्यः विद्यायाः ऋते पशुतुल्यः भवति ।
‘ऋते’ इति पदस्य योगे पञ्चमीविभक्तिः भवति । (विना इत्यस्य यः अर्थः सः एव अर्थः ऋते इत्यस्यापि ।)

6. विना - आधुनिककाले धनं विना जीवनं कष्टकरम् ।
 आधुनिककाले धनेन विना जीवनं कष्टकरम् ।
 आधुनिककाले धनात् विना जीवनं कष्टकरम् ।
 'विना' इति पदस्य योगे द्वितीयाविभक्तिः तृतीयाविभक्तिः च भवतः इति जानीमः । तस्य योगे पञ्चमीविभक्तिः अपि भवतीति विशेषः ।
7. पूर्व - पर - लक्षणात् पूर्वः रामः । रामात् परः लक्षणः ।
 मङ्गलवासरात् पूर्वः सोमवासरः । सोमवासरात् परः मङ्गलवासरः ।
 भाद्रपदमासात् पूर्वः श्रावणमासः । श्रावणमासात् परः भाद्रपदमासः ।
 'पूर्व-पर' - इत्येतयोः पदयोः योगे पञ्चमीविभक्तिः भवति ।

अभ्यासः

1. उदाहरणानुसारं कोष्टकस्थैः शब्दैः वाक्यानि रचयत -

क्रोधः, दुःखम्, भीतिः, आलस्यम्, निद्रा, ईर्ष्या, अहङ्कारः, प्रलापः, निन्दा, परिहासः, विवादः, विलापः, घृणा, कोलाहलः, कलहः, तन्द्रा, भयम्, जल्पनम्

रजनी अभ्यासपुस्तके आचार्यस्य उपदेशं लिखति । तस्याः साहाय्यं कुरुत -

आचार्यः उक्तवान् यत्

उदा -

1. अलं क्रोधेन ।	2. .....
3.	4. .....
5.	6. .....
7.	8. .....
9.	10. .....
11.	12. .....
13.	14. .....
15.	16. .....
17.	18. .....

2. उदाहरणानुग्रुणं वाक्यानि रचयत -

उदा -

1. स्वाध्यायात् ऋते ज्ञानं न वर्धते ।

2. .... |
3. .... |
4. .... |
5. .... |
6. .... |
7. .... |
8. .... |

- 9. .....
- 10. .....
- 11. .....
- 12. .....
- 13. .....
- 14. .....
- 15. .....

3. उदाहरणं दृष्ट्वा कोष्ठकस्थैः पदैः कः कस्मात् पूर्वः / परः इति लिखत -

पूर्वः

युधिष्ठिरः भीमः अर्जुनः नकुलः सहदेवः

परः

उदा - युधिष्ठिरः भीमात् पूर्वः ।

भीमः युधिष्ठिरात् परः ।

- 1. .....
- 2. .....
- 3. .....
- 4. .....
- 5. .....

4. एतत् सुभाषितं सावधानम् उच्चैः पठत -

धिग्जीवितं शास्त्रकलोज्जितस्य धिग्जीवितं चोद्यमर्जितस्य ।
धिग्जीवितं व्यर्थमनोरथस्य धिग्जीवितं ज्ञातिपराजितस्य ॥

सुभाषितस्य आधारेण प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -

प्रश्नः - कस्य कस्य जीवितं धिक् इति सुभाषिते उक्तम् ?

1. .... |
2. .... |
3. .... |
4. .... |

5. 'सदृश' शब्दस्य प्रयोगेण वाक्यानि रचयत -

शौर्यम् पराक्रमः दानम् करुणा साहसम् सत्यवाक्परिपालनम् प्रयत्नः न्यायनिष्ठा कीर्तिः क्रीडा चातुर्यम्		शिवराजः अभिमन्युः कर्णः रन्तिदेवः भरतः हरिश्चन्द्रः भगीरथः श्रीरामः कालिदासः आनन्दः श्रीकृष्णः
---	--	--

कश्चन बालकः मनसि विचारं करोति -

उदा. अहं शौर्यं शिवराजेन सदृशः भविष्यामि ।

1. .... |
2. .... |
3. .... |

4. .... |
5. .... |
6. .... |
7. .... |
8. .... |
9. .... |
10. .... |

6. पाठस्य आधारेण प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -

1. मूषकः कुत्र वसति स्म ?
..... |
2. शशः स्वभावेन कीदृशः आसीत् ?
..... |
3. शशस्य विचारः कः आसीत् ?
..... |
4. मूषकः शशं प्रति किम् अवदत् ?
..... |
5. शशः मूषकस्य अपेक्षां किमुक्त्वा निराकरोत् ?
..... |
6. सिंहः मूषकं किमर्थं न गृहीतवान् ?
..... |
7. मूषकः कस्य कस्य च विषये समाधानं प्राप्नोत् ?
..... |

एतां सूक्तिम् उच्चैः पठत -

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

परिचयः

एतत् सम्भाषणम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च -

हलन्तपुंलिङ्गशब्दाः
(प्रथमाविभक्तिः)

विश्वजित्	- नमस्कारः ।
गोस्वामी	- नमस्कारः । भवतः शुभनाम किम् ?
विश्वजित्	- मम नाम विश्वजित् । भवतः नाम.....
गोस्वामी	- गोस्वामी । अहं हरिद्वारस्य निवासी अस्मि । भवान् किं करोति ?
विश्वजित्	- अहं भिषक् अस्मि । सर्वकारीये चिकित्सालये सेवां करोमि ।
गोस्वामी	- समीचीनम् ।
विश्वजित्	- श्रीमन् ! भवान् किं करोति ?
गोस्वामी	- अहं वणिक् अस्मि । वाणिज्यं करोमि ।
विश्वजित्	- कीदृशं वाणिज्यम् ?
गोस्वामी	- एकः आपणः अस्ति । तत्र दैनन्दिनोपयोगीनि सर्वविधवस्तूनि विक्रीयन्ते ।
विश्वजित्	- भवान् एकाकी एव आपणस्य व्यवस्थां निर्वहति किम् ?
गोस्वामी	- नैव, तत्र उपविष्टः उपनेत्रधारी, एषः श्वेतवस्त्रधारी च मम सुहृदौ । वयं त्रयः आपणस्य अंशभागिनः स्मः । सर्वे सम्भूय व्यवस्थां निर्वहामः ।
विश्वजित्	- वाणिज्यं कथम् अस्ति ?
गोस्वामी	- मम सुहृदौ परिश्रमिणौ, उत्साहिनौ, अनुभविनौ च स्तः । वयं त्रयः सम्भूय उत्तमजनसम्पर्कं रक्षामः, क्रेतृभिः सह स्नेहपूर्वकं व्यवहारामः, वाणिज्यक्षेत्रे अनुभविनां वणिजां सहयोगं स्वीकुर्मः । एतेन अस्माकं वाणिज्यं सम्यक् एव प्रवर्तते ।

विश्वजित्	- श्रीमन् ! भवान् कदाचित् अस्माकं चिकित्सालयम् आगच्छतु । तत्र अहं निर्धनानां निश्शुल्कं चिकित्सां करोमि । तत् दृष्ट्वा भवान् सन्तुष्टः भवेत् ।
गोस्वामी	- अवश्यम् । अस्माकमपि कश्चन अनाथालयः अस्ति, यत्र पञ्चाशतः जनानां भोजनव्यवस्था कल्पिता अस्ति । एवं दैवप्रेरणया समाजसेवाम् अपि कुर्मः । भवानपि द्रष्टुम् आगन्तुम् अर्हति ।
विश्वजित्	- अवश्यम् आगमिष्ठामि । भवतः परिचयं प्राप्य मम महान् सन्तोषः जातः । भवान् अस्ति अनुभवशाली वणिक्, आदर्शसमाजसेवी च ।
गोस्वामी	- अयं मम पत्रसङ्केतः । कदाचित् मम गृहम् आगच्छतु भवान् ।
विश्वजित्	- धन्यवादः । अस्तु महोदय ! मम अवतरणस्थानकम् आगतम् । अहम् अवतरामि । पुनर्मिलाव ।
गोस्वामी	- पुनर्मिलाव ।

सावधानं पठत, अवगच्छत च –

भाषाप्रवेशस्य प्रथमभागे वयं समाजः, आपणः, अनाथालयः - इत्येतादृशान् पुंलिङ्गाशब्दान्, व्यवस्था, चिकित्सा, प्रेरणा - इत्येतादृशान् स्त्रीलिङ्गाशब्दान्, वाणिज्यं, स्थानकम् - इत्येतादृशान् नपुंसकलिङ्गाशब्दान् च ज्ञातवन्तः । अस्मिन् द्वितीयभागे अन्यविधानामपि शब्दानां परिचयं प्राप्नुमः ।

‘समाजः’ इति शब्दस्य वर्णक्रमः एवम् अस्ति -

स् + अ + म् + आ + ज् + अ + :

अन्येषामपि शब्दानां वर्णक्रमं पश्यत -

कवि:	- क् + अ + व् + इ + :
गुरुः	- ग् + उ + र् + उ + :
ललिता	- ल् + अ + ल् + इ + त् + आ
भणिनी	- भ् + अ + ग् + इ + न् + ई
पिता	- प् + इ + त् + आ
वनम्	- व् + अ + न् + अ + म्
नगरम्	- न् + अ + ग् + अ + र् + अ + म्

‘समाजः’ इति प्रथमाविभक्तेः एकवचनरूपम् । शब्दस्य मूलं तु ‘समाजः’ इति प्रातिपदिकम् । एवमेव ‘कविः’ इति प्रथमाविभक्तेः एकवचनरूपम् । शब्दस्य मूलं तु ‘कविः’ इति प्रातिपदिकम् ।

अग्रे लिखितानां शब्दानां प्रातिपदिकं, प्रथमाविभक्तेः एकवचनरूपं च सावधानतया परिशीलयत -

प्रातिपदिकम्		प्रथमाविभक्तेः एकवचनरूपम्	
समाज	समाजः	कवि	कविः
गुरु	गुरुः	ललिता	ललिता
भगिनी	भगिनी	पितृ	पिता
वन	वनम्	नगर	नगरम्

प्रातिपदिकस्य अन्ते यः वर्णः अस्ति, शब्दः तदन्तः भवति ।

यथा - राम - र् + आ + म् + अ

अन्तिमवर्णः ‘अ’ अस्ति । अतः रामशब्दः ‘अ’ कारान्तः ।

रवि - र् + अ + व् + इ

अन्तिमवर्णः ‘इ’ अस्ति । अतः रविशब्दः ‘इ’ कारान्तः ।

लता - ल् + अ + त् + आ

अन्तिमवर्णः ‘आ’ अस्ति । अतः लताशब्दः ‘आ’ कारान्तः ।

भगिनी - भ् + अ + ग् + इ + न् + ई

अन्तिमवर्णः ‘ई’ अस्ति । अतः भगिनीशब्दः ‘ई’ कारान्तः ।

पितृ - प् + इ + त् + ऋ ।

अन्तिमवर्णः ‘ऋ’ अस्ति । अतः पितृशब्दः ‘ऋ’ कारान्तः ।

अभ्यासः

1. एतेषां प्रातिपदिकानां वर्णक्रमं लिखित्वा अन्तर्निर्णयं कुरुत -

यथा -	चन्द्र	- च् + अ + न् + द् + र् + अ	-	'अ'कारान्तः
	मुख	-		
	हरि	-		
	गिरि	-		
	विधि	-		
	भानु	-		
	वायु	-		
	पितृ	-		
	भ्रातृ	-		
	अम्बा	-		
	विनीता	-		
	वाणी	-		
	पल्नी	-		
	मातृ	-		
	स्वसृ	-		
	कार्यकर्तृ	-		
	फल	-		
	पुष्प	-		
	दधि	-		
	वारि	-		

एतेषु सर्वेषु शब्देषु अन्तिमः वर्णः स्वरः (अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ) एव अस्ति । स्वराक्षराणाम् 'अच्' इति नाम । अतः एते सर्वे शब्दाः अजन्ताः । (अच् अन्ते यस्य सः अजन्तः ।)

अस्मिन् पाठे अस्माभिः पठिताः शब्दाः एतादृशाः सन्ति - भिषक् , वणिक् , एकाकी, विश्वजित् , गोस्वामी, निवासी, श्वेतवस्त्रधारी, महान् , समाजसेवी, उत्साही । एतेषां प्रातिपदिकं वर्णक्रमः च एवं भवति -

शब्दः	प्रातिपदिकम्	वर्णक्रमः
भिषक्	भिषज्	भ् + इ + ष् + अ + ज्
वणिक्	वणिज्	व् + अ + ण् + इ + ज्
एकाकी	एकाकिन्	ए + क् + आ + क् + इ + न्
विश्वजित्	विश्वजित्	व् + इ + श् + व् + अ + ज् + इ + त्
गोस्वामी	गोस्वामिन्	ग् + ओ + स् + व् + आ + म् + इ + न्
निवासी	निवासिन्	न् + इ + व् + आ + स् + इ + न्
महान्	महत्	म् + अ + ह् + अ + त्
समाजसेवी	समाजसेविन्	स् + अ + म् + आ + ज् + अ + स् + ए + व् + इ + न्
उत्साही	उत्साहिन्	उ + त् + स् + आ + ह् + इ + न्

एतेषु सर्वेषु शब्देषु अन्तिमः वर्णः व्यञ्जनम् (क् .....ह्) एव अस्ति । व्यञ्जनाक्षराणां ‘हल’ इति नाम । अतः एते सर्वे शब्दाः हलन्ताः शब्दाः । (हल् अन्ते यस्य सः हलन्तः)

अवधेयम्

हलन्तशब्दानां बहुवचनरूपं दृष्ट्वा अपि अन्तनिर्धारणं कर्तुं शक्नुमः । यथा -

प्रातिपदिकम्	एकवचनम्	बहुवचनम्	अन्तः
भिषज्	भिषक्	भिषजः	जकारः
विश्वजित्	विश्वजित्	विश्वजितः	तकारः
सुहृद्	सुहृत्	सुहृदः	दकारः
एकाकिन्	एकाकी	एकाकिनः	नकारः

2. अथः पदरञ्जिन्यां केचन हलन्तशब्दाः निहिताः सन्ति । तान् एकत्र कुरुत -

पदरञ्जिनी

शु	भि	ष	क्	*	दौ	ह	सु	आ
भ	*	श्वे	त्	णि	नः	*	णौ	द
ना	म	जि	त	गि	व	मि	न्	र्श
म	श्व	गो	भा	व	श्रि	*	म	स
वि	स्वा	श	*	रि	ख्त	*	त्री	मा
मी	अं	उ	प	ने	त्रि	धा	री	ज
ए	का	की	रा	मा	य	ण	री	से
उ	त्सा	हि	नौ	*	न्	हा	म	वी
अ	नु	भ	व	शा	ली	व	णि	क्

1. भिषक्

2. .....
3. .....
4. .....
5. .....
6. .....
7. .....
8. .....
9. .....
10. .....
11. .....
12. .....
13. .....
14. .....
15. .....
16. .....

3. हलन्तपुंलिङ्गशब्दानां प्रथमाविभक्तिरूपाणि उदाहरणे दर्शितानि सन्ति । उदाहरणाधारेण अन्येषां शब्दानां प्रथमाविभक्तिरूपाणि लिखत -

प्रातिपदिकम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
सुहृद्	सुहृत्	सुहृदौ	सुहृदः
वणिज्	.....	.....	.....
ऋत्विज्	.....	.....	.....
रणजित्	.....	.....	.....
अधिकारिन्	अधिकारी	अधिकारिणौ	अधिकारिणः
विद्यार्थिन्	.....	विद्यार्थिनौ	.....
ज्ञानिन्	.....	.....	.....
ज्ञानवत्	ज्ञानवान्	ज्ञानवन्तौ	ज्ञानवन्तः
पथिन्	पन्था:	पन्थानौ	पन्थानः

एतत् सुभाषितं सावधानतया उच्चैः पठत -

पापानिवारयति योजयते हिताय
गुह्यं निगूहति गुणान्वकटीकरोति ।
आपदगतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥

4. कोष्ठके सुहृदः लक्षणानि संगृहीतानि सन्ति । तानि उपयुज्य उदाहरणानुसारं ‘सुहृद्’ शब्दस्य प्रथमा-विभक्तिरूपयुक्तानि वाक्यानि लिखत -

एकवचनवाक्यानि

- उदा. 1. सुहृत् पापात् निवारयति ।
- 2. ..... ।
- 3. ..... ।
- 4. ..... ।
- 5. ..... ।
- 6. ..... ।

- 1. पापात् निवारयति ।
- 2. हिताय योजयति ।
- 3. गुह्यं निगूहति ।
- 4. गुणान् प्रकटीकरोति ।
- 5. आपदगतं न जहाति ।
- 6. काले ददाति ।

बहुवचनवाक्यानि

- 1. सुहृदः पापात् निवारयन्ति ।
- 2. ..... ।
- 3. ..... ।
- 4. ..... ।
- 5. ..... जहति ।
- 6. ..... ददति ।

5. एतं श्लोकं सावधानतया उच्चैः पठत -

नागुणी गुणिनं वेत्ति गुणी गुणिषु मत्सरी ।
गुणी च गुणरागी च विरलः सरलो जनः ॥

श्लोके स्थूलाक्षरैः लिखितान् शब्दान् अधः लिखत -

1. ..... 2. ..... 3. ..... 4. ..... 5. .....

6. श्लोकस्य आधारेण प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -

1. गुणिनं कः न वेत्ति ?

..... |

2. गुणी गुणिषु कीदृशः भवति ?

..... |

3. कीदृशः जनः विरलः सरलश्च भवति ?

..... |

सूक्तिः - महाजनो येन गतः स पन्थाः ।

एतं पाठम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च -

हलन्तस्त्रीलिङ्ग-नपुंसकलिङ्गशब्दाः
(प्रथमाविभक्तिः)

ग्रीष्मकालस्य अनन्तरं
वर्षाकालः आगच्छति ।
आकाशे सूर्यम् आच्छाद्य
मेघमालाः इतस्ततः विहरन्ति ।
तदा कृषकाणां मनांसि संहष्टानि
भवन्ति । यदा वृष्टिः भवति तदा
भगवतः आशिषः इव
जलबिन्दवः भुवि निपतन्ति ।
वियति तडितः प्रकाशने । मेघाः
नितरां गर्जन्ति । दिक्षु विदिक्षु
उत्पन्नं प्रकम्पनम् अनुभवैकवेद्यं
भवति । तदा मयूराः केकारवं

कुर्वन्तः मुदा नृत्यन्ति । सरितः सरांसि च नवाभसा पूर्णानि भवन्ति । बालाः वृष्टिजले महता उत्साहेन
क्रीडारताः भवन्ति । यदा आकाशे इन्द्रधनुः प्रत्यक्षं भवति तदा तेषां चक्षूष्णि प्रकाशितानि भवन्ति । मनांसि
च हर्षेण प्रफुल्लानि भवन्ति । कृषकाः क्षेत्राणि कृष्ट्वा बीजानि वपन्ति । क्रमेण सख्यसम्पद् वर्धते ।

परं यदा अतिवृष्टिः भवति तदा महती विपद् सञ्जायते । सरितां तीरेषु विद्यमानानि लधूनि गृहाणि
जले निमग्नानि भवन्ति । पशुपक्षिणः, लघवः प्राणिनः च प्रियन्ते । एवमेव अनावृष्ट्या अपि आपदः
सम्भवन्ति । तदा जलस्य अभावेन सरितः शुष्पन्ति । वृक्षाः विनश्यन्ति । कृषिकर्म असाध्यं भवति । कृषिं
विना धान्योत्पत्तिः एव न भवति । प्राणधारणवस्तूनाम् अभावेन जनाः क्लेशम् अनुभवन्ति । क्रमशः जीवनम्
एव दुस्सहं भवति ।

अतिवृष्टेः अनावृष्टेः च मूलं मानवः एव । घनविपिनानाम् अनियन्त्रितानशनेन पर्यावरणम् असन्तुलितं
भवति । यन्नागारेभ्यः निस्सरतां विषमयपदार्थानां मेलनेन जलस्रोतांसि प्रदूषितानि भवन्ति । पर्यावरणप्रदूषणेन
ऋतूनां गतिविगतयः परिवर्तिता भवन्ति । तेन समग्रमपि जगत् परिवर्तते ।

अतः पर्यावरणसंरक्षणे वयं बद्धादरा भवेम ।

पठत्, अवगच्छत् च -

प्रातिपदिकम्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	अन्तः
वाच् (स्त्री.)	वाक्	वाचौ	वाचः	चकारान्तः
सरित् (स्त्री.)	सरित्	सरितौ	सरितः	तकारान्तः
तडित् (स्त्री.)	तडित्	तडितौ	तडितः	तकारान्तः
विद्युत् (स्त्री.)	विद्युत्	विद्युतौ	विद्युतः	तकारान्तः
जगत् (नपुं.)	जगत्	जगतौ	जगन्ति	तकारान्तः
वियत् (नपुं.)	वियत्	वियतौ	वियन्ति	तकारान्तः
विपद् (स्त्री.)	विपद् - त्	विपदौ	विपदः	दकारान्तः
आपद् (स्त्री.)	आपद् - त्	आपदौ	आपदः	दकारान्तः
सम्पद् (स्त्री.)	सम्पद् - त्	सम्पदौ	सम्पदः	दकारान्तः
परिषद् (स्त्री.)	परिषद् - त्	परिषदौ	परिषदः	दकारान्तः
नामन् (नपुं.)	नाम	नामनी	नामानि	नकारान्तः
कर्मन् (नपुं.)	कर्म	कर्मणी	कर्मणि	नकारान्तः
दिश् (स्त्री.)	दिक्	दिशौ	दिशः	शकारान्तः
आशिष् (स्त्री.)	आशीः	आशिषौ	आशिषः	षकारान्तः
धनुष् (नपुं.)	धनुः	धनुषी	धनूषि	षकारान्तः
चक्षुष् (नपुं.)	चक्षुः	चक्षुषी	चक्षूषि	षकारान्तः
मनस् (नपुं.)	मनः	मनसी	मनांसि	सकारान्तः
सरस् (नपुं.)	सरः	सरसी	सरांसि	सकारान्तः
स्रोतस् (नपुं.)	स्रोतः	स्रोतसी	स्रोतांसि	सकारान्तः

अध्यासः

1. रिक्तस्थानानि पूरयत -

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
1. जगत्	जगती	.....
2. आशीः	.....	आशिषः
3.	आपदौ	.....
4.	.....	नामानि
5. चक्षुः	.....	.....
6.	विद्युतौ	विद्युतः
7. दिक्	.....	दिशः
8. त्वक्	त्वचौ	.....
9.	.....	मनांसि
10. सम्पद्	.....	.....
11.	वियती	.....
12.	.....	सरितः

2. आवरणे दत्तानां प्रातिपदिकानाम् उचितैः रूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत -

उदा. सरितौ (सरितः) प्रवहतः ।

- वासुदेवः इति कृष्णस्य अन्यत् ..... । (नामन्)
- राष्ट्रे अमूल्याः ..... (सम्पद्) वर्तन्ते ।
- आश्रमे ..... (समिध्) सन्ति ।
- मनुष्यस्य ..... (आयुस्) प्रायः शतं वर्षाणि ।
- दालनामकं ..... (सरस्) जम्मूनगरे अस्ति ।
- गुरोः ..... (आशिष्) सन्तु ।
- महापुरुषाणां ..... (वाच्) मधुरा भवति ।
- शिवस्य त्रीणि ..... (चक्षुष्) सन्ति ।

3. पाठस्य आधारेण एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -

1. कानि नवाभ्यसा पूर्णानि भवन्ति ?
..... |
2. अनावृष्ट्या का: सम्भवन्ति ?
..... |
3. पर्यावरणप्रदूषणे न किं परिवर्तते ?
..... |
4. जलस्य अभावेन का: शुष्यन्ति ?
..... |
5. वियति का: प्रकाशन्ते ?
..... |
6. अतिवृष्ट्या किं सञ्जायते ?
..... |
7. विषमयपदार्थानां मेलनेन कानि प्रदूषितानि भवन्ति ?
..... |
8. बीजानां वपनेन का वर्धते ?
..... |
9. जलबिन्दवः भुवि कथं निपतन्ति ?
..... |
10. अनावृष्ट्या किम् असाध्यं भवति ?
..... |

4. उदाहरणानुसारं रेखालेखनेन उचितं शब्दत्रयं योजयत -

प्रातिपदिकम्	बहुवचनरूपम्	अन्तः
आशिष्	सरितः	षकारान्तः
दिश्	सम्पदः	शकारान्तः
सरित्	आपदः	चकारान्तः
सम्पद्	आशिषः	दकारान्तः
वाक्	दिशः	तकारान्तः
आपद्	वाचः	दकारान्तः

एतौ श्लोकौ उच्चैः पठत -

दशकूपसमा वापी दशवापीसमो हृदः ।

दशहृदसमः पुत्रो दशपुत्रसमो द्रुमः ॥

एका वापी दशकूपैः समा भवति । एकः हृदः दशवापीभिः समः भवति । एकः पुत्रः दशहृदैः समः भवति । किन्तु एकः वृक्षः तादृगैः दशपुत्रैः समः भवति ।

काले वर्षतु पर्जन्यः पृथिवी सस्यशालिनी ।

देशोऽयं क्षोभरहितः सज्जनाः सन्तु निर्भयाः ॥

उचिते काले वृष्टिः भवतु । भूमिः सस्यशालिनी भवतु । देशे कोऽपि क्षोभः मा भवतु । सज्जनाः निर्भयाः भवन्तु ।

सूक्तिः - हितं मनोहारि च दुर्लभं वचः ।

विशेषः

अमरकोषः

संस्कृतस्य कोषसाहित्यम् अतिविपुलं महत्तरं च । अमरकोषः, मेदिनीकोषः, एकाक्षरकोषः, यादवकोषः, राजनिधण्टः, वैजयन्तीकोषः इत्यादयः बहवः कोषग्रन्थाः अद्य उपलभ्यन्ते । एतेषु सर्वादरणीयः सर्वसम्मतश्च भवति अमरसिंहविरचितः ‘नामलिङ्गानुशासनं’ नाम कोषः । अमरकोषः इत्येव अस्य प्रसिद्धिः । पद्यमये अस्मिन् कोषे त्रीणि काण्डानि 25 वर्गाश्च सन्ति ।

अमरकोषस्य कानिचित् पद्यानि अत्र दीयन्ते -

1) शम्पाशतहदाहादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ।

तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि ॥

शम्पा, शतहदा, हादिनी, ऐरावती, क्षणप्रभा, तडित्, सौदामनी, विद्युत, चञ्चला, चपला - इति 10 नामानि विद्युतः ।

2) अथ नदी सरित्

तरदिगणी शैवलिनी तटिनी हादिनी धुनी ।

स्तोतस्विनी द्वीपवती सवन्ती निमग्नापगा ॥

नदी, सरित्, तरदिगणी, शैवलिनी, तटिनी, हादिनी, धुनी, स्तोतस्विनी, द्वीपवती, सवन्ती, निमग्ना, आपगा - इति 12 नामानि नद्याः । एते सर्वेऽपि स्त्रीलिङ्गशब्दाः ।

सोत्साहानां नास्त्यसाध्यम्

हलन्तशब्दः

(द्वितीया-तृतीया-चतुर्थीविभक्तयः)

एता कथाम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च -

पुरा आन्ध्रप्रदेशे देवशर्मा नाम कश्चन
धीमान् ब्राह्मणः आसीत् । तस्य एकः एव
पुत्रः । देवशर्मा पुत्रस्य मल्लिनाथः इति नाम
कृतवान् । पिता सर्वशास्त्रविद् विद्वान् च
आसीत् । किन्तु पुत्रः मल्लिनाथः तु अलसः
निरक्षरश्च । पुत्रं कथमपि बुद्धिमन्तं,
शास्त्रविद्वांसं च कर्तुं देवशर्मा महान्तं
प्रयासं कृतवान् । पुत्रं पाठयितुम् अन्यान् विदुषः नियोजितवान् अपि । तथापि मल्लिनाथः किमपि नैव
अधीतवान् ।

कालः गतः । मल्लिनाथः वयसा वपुषा च युवा सञ्जातः । क्याचित् विदुष्या कन्यया सह तस्य
विवाहः प्रवृत्तः ।

एकदा मल्लिनाथः श्वशुरगृहं गन्तुम् उद्युक्तः आसीत् । तदा तस्य पिता ‘शास्त्रविद्धिः श्यालैः
मूर्खः मम पुत्रः उपहसितः भविष्यति’ इति विचार्य तं बहुधा उपदिष्टवान् । ततः मल्लिनाथः श्वशुरगृहं
प्राप्नोत् । तत्र द्वित्रैः दिनैः एव श्यालैः ज्ञातं यत् आवुत्तः निरक्षरः अस्ति इति । ते कठोरवाग्भिः मल्लिनाथं
परिहसितवतः । तेषां परिहासवचांसि श्रोतुम् अशक्ता मल्लिनाथस्य पत्नी पत्या सह स्वगृहं प्रति प्रस्थितवती ।

मार्गमध्ये कुत्रचित् मल्लिनाथः पन्थानम् उभयतः स्थितान् पलाशशास्त्रिनः दृष्टवान् । तेषु
मनोहराणि पुष्पाणि विकसितानि आसन् । तानि दृष्ट्वा सः निरां तुष्टः अभवत् । पुष्पदर्शनेन तुष्टं पतिं
पत्नी उक्तवती - “आं, पलाशकुसुमं मनोहारि एव । परम् अविद्यावन्तं भवन्तं यथा तथैव निर्गम्यम् इदं
पलाशपुष्पमपि जनाः निष्ययोजनं मन्यन्ते” इति । पत्न्याः तया वाचा मल्लिनाथः जागरितः अभवत् ।
स्वस्य अज्ञानविषये सः लज्जाम् अन्वभवत् । ततः सः शास्त्रसम्पदं कथमपि उपार्जितुं मनसा निश्चितवान् ।
पर्ती स्वगृहं प्रापय्य ज्ञानार्जनाय वाराणसीम् अगच्छत् च ।

मल्लिनाथः तत्र कञ्चित् यशस्विनं, सर्वशास्त्रविदं पण्डितम् उपगत्य आत्मानं शिक्षितुम्
अयाचत । तस्य विनयेन, सौम्यया वाचा च आकृष्टः सः करुणाद्रमनाः पण्डितः तं स्वगृहं नीत्वा
पाठयितुम् आरब्धवान् । “प्रतिदिनं भवती भोजने तस्मै किञ्चित् निम्बतैलम् अपि परिवेषयतु । यस्मिन्

दिने सः निम्बतैलस्य तिक्तत्वम् अनुभवति तदा मां सूचयतु” इति सः पत्नीम् आदिशत् । सा तथैव कृतवती । अध्ययने एव दत्तचित्तः मल्लिनाथः कदापि भोजने रुचिं न लक्षितवान् ।

मल्लिनाथः महान्तं कालं तत्र यापितवान् । वेदान्, उपनिषदः, इतरशास्त्राणि च महता परिश्रमेण अधीतवान् । एकदा सः गुरुपत्नीं पृष्ठवान् – “अम्ब ! अद्य भोजने कथमपि निम्बतैलं पतितम् अस्ति इति प्रतीयते । कथम् एतत् सञ्जातम् ?” इति । ततः सः भोजनं परिसमाध्य गतवान् ।

गुरुपत्नीं सर्वं वृत्तान्तं पतिं न्यवेदयत् । सः नितरां तुष्टः अभवत् । सः मल्लिनाथम् आहूय – “वत्स ! अद्य तव अध्ययनं समाप्तिं गतम् । वस्तुतः प्रतिदिनमपि तव भोजने निम्बतैलं परिविष्टम् । परन्तु अध्ययने एव दत्तचित्तः त्वं भोजनस्य रुचिम् एव न लक्षितवान्, एतावन्ति वर्षाणि । तादृशी अध्ययनमग्नता आसीत् तव । त्वम् अद्य पण्डितः असि । त्वां सर्वे अद्यगीकुर्वन्ति । विद्यार्जनाय, यशसे च बहवः विद्यार्थिनः त्वाम् उपगमिष्यन्ति । इतःपरं त्वं स्वगृहं गन्तुम् अर्हसि” इति उक्तवान् ।

मल्लिनाथः महान्तम् आनन्दम् अनुभूतवान् । सः तस्मै महाज्ञानिने गुरवे दक्षिणां प्रदाय ततः आशिषः च लब्ध्वा प्रतिनिवृत्तः । ततः सः विविधशास्त्रविदः बहून् विदुषः वादे पराजित्य पारितोषिकाणि प्राप्य श्वशुरगृहं गतवान् । श्यालान् श्वशुरं चापि पराजित्य पत्न्या सह सुखेन जीवनं यापितवान् ।

गच्छता कालेन सः बहून् ग्रन्थान् रचितवान् । अयमेव मल्लिनाथः कालिदासस्य कृतीनां पञ्चमहाकाव्यानां च टीकाः अरचयत् ।

सोत्साहानां नास्त्यसाध्यं नराणाम् ।

पठत, अवगच्छत च –

पुंलिङ्गाणाब्दाः

बुद्धिमत् (तकारान्तः)

द्वितीयाविभक्तिः	बुद्धिमन्तं	बुद्धिमन्तौ	बुद्धिमतः
तृतीयाविभक्तिः	बुद्धिमता	बुद्धिमद्भ्याम्	बुद्धिमद्भिः
चतुर्थीविभक्तिः	बुद्धिमते	बुद्धिमद्भ्याम्	बुद्धिमद्भ्यः

पथिन् (नकारान्तः)

द्वितीयाविभक्तिः	पन्थानम्	पन्थानौ	पथः
तृतीयाविभक्तिः	पथा	पथिभ्याम्	पथिभिः
चतुर्थीविभक्तिः	पथे	पथिभ्याम्	पथिभ्यः

द्वितीयाविभक्तिः
तृतीयाविभक्तिः
चतुर्थीविभक्तिः

आत्मन् (नकारान्तः)

आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः
आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः
आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः

यशस्विन् (नकारान्तः)

द्वितीयाविभक्तिः
तृतीयाविभक्तिः
चतुर्थीविभक्तिः

विद्वस् (सकारान्तः)

द्वितीयाविभक्तिः
तृतीयाविभक्तिः
चतुर्थीविभक्तिः

विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुषः
विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्धिः
विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः

स्त्रीलिङ्गाशब्दाः

सम्पद् (दकारान्तः)

द्वितीयाविभक्तिः
तृतीयाविभक्तिः
चतुर्थीविभक्तिः

सम्पदम्	सम्पदौ	सम्पदः
सम्पदा	सम्पद॒भ्याम्	सम्पद्धिः
सम्पदे	सम्पद॒भ्याम्	सम्पद॒भ्यः

वाच् (चकारान्तः)

द्वितीयाविभक्तिः
तृतीयाविभक्तिः
चतुर्थीविभक्तिः

वाचम्	वाचौ	वाचः
वाचा	वाच्याम्	वाच्मिः
वाचे	वाच्याम्	वाच्यः

आशिष् (षकारान्तः)

द्वितीयाविभक्तिः
तृतीयाविभक्तिः
चतुर्थीविभक्तिः

आशिषम्	आशिषौ	आशिषः
आशिषा	आशीर्भ्याम्	आशीर्भिः
आशिषे	आशीर्भ्याम्	आशीर्भ्यः

नापुं सकलिङ्गशब्दः

मनस् (सकारान्तः)		
द्वितीयाविभक्तिः	मनः	मनसी
तृतीयाविभक्तिः	मनसा	मनोभ्याम्
चतुर्थीविभक्तिः	मनसे	मनोभ्याम्
वपुष् (षकारान्तः)		
द्वितीयाविभक्तिः	वपुः	वपुषी
तृतीयाविभक्तिः	वपुषा	वपुर्भ्याम्
चतुर्थीविभक्तिः	वपुषे	वपुर्भ्याम्

अभ्यासः

1. उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत -

उदा - बुद्धिमन्तम्	प्रातिपदिकम्	विभक्तिः, वचनम्
1. महान्तम्	बुद्धिमत्	(द्वितीयाविभक्तिः, एकवचनम्)
2. अविद्यावन्तम्	.....	.....
3. विदुषः	.....	.....
4. पन्थानम्	.....	.....
5. शास्त्रविद्धिः	शास्त्रविद्	.....
6. आत्मानः	.....	.....
7. सम्पदः	.....	.....
8. वाचम्	.....	.....
9. महता	.....	.....
10. आशिषा	आशिष्	.....
11. वाभिः	.....	.....
12. यशसे	.....	.....

2. क्रमेण एकवचन-द्विवचन-बहुवचनरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत -

प्रातिपदिकम् ए.व. द्वि.व. ब.व.

उदा-	सम्पद्	सम्पदम्	सम्पदौ	सम्पदः	(सम्पदः / सम्पदम् / सम्पदौ)
1.	महत्	.....	.....	.....	(महान्तौ / ..... / .....)
2.	यशस्विन्	.....	.....	.....	(यशस्विनम् / यशस्विनः / .....)
3.	आत्मन्	.....	.....	.....	(आत्मानम् / ..... / .....)
4.	वाच्	.....	.....	.....	(वाग्भ्याम् / वाचा / .....)
5.	महत्	.....	.....	.....	(महता / महद्भ्यः / .....)
6.	शास्त्रविद्	.....	.....	.....	(शास्त्रविदा / ..... / .....)
7.	विपद्	.....	.....	.....	(विपदे / ..... / .....)
8.	शारिखिन्	.....	.....	.....	(..... / शारिखिभिः / .....)
9.	ज्ञानिन्	.....	.....	.....	(..... / ..... / ज्ञानिने)
10.	विद्वस्	.....	.....	.....	(विदुषः / ..... / .....)
11.	वपुष्	.....	.....	.....	(वपुर्भिः / ..... / .....)

3. रेखाधिकतशब्दानां समानार्थकशब्दान् पाठभागात् चित्वा लिखत -

1. पिता सर्वशास्त्रनिपुणः पण्डितः च आसीत् ।

..... |

2. ब्रुद्धियुक्तं शास्त्रविज्ञं च कर्तुम् अधिकं प्रयासं कृतवान् ।

..... |

3. तं पाठयितुम् अन्यान् पण्डितान् नियोजितवान् ।

..... |

4. मल्लिनाथः वयसा शरीरेण च युवा सञ्जातः ।

..... |

5. शास्त्रविजैः श्यालैः मम पुत्रः उपहसितः भविष्यति ।

..... |

6. परिहासवचनानि श्रोतुम् अशक्ता सा स्वगृहं प्रति प्रस्थितवती ।

..... |

7. सः मार्गम् उभयतः पलाशवृक्षान् अपश्यत् ।

..... |

8. यशोयुक्तं सर्वशास्त्रनिपुणं पण्डितम् उपगत्य स्वं शिक्षितुम् अयाचत् ।

..... |

9. पत्न्याः वाण्या मल्लिनाथः जागरितः अभवत् ।

..... |

10. सः महापण्डिताय गुरवे दक्षिणां प्रदाय प्रतिनिवृत्तः ।

..... |

4. एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -

1. मल्लिनाथः कस्य पुत्रः आसीत् ?

..... |

2. पलाशपुष्पदर्शनेन तुष्टं मल्लिनाथं पत्नी किम् उक्तवती ?

..... |

3. मल्लिनाथः अध्ययनार्थं कुत्र गतवान् ?

..... |

4. मल्लिनाथः कथं जागरितः अभवत् ?

..... |

5. मल्लिनाथः केषां टीकाः रचितवान् ?

..... |

५. कोष्टकात् उचितं पदं चित्वा उचितां विभक्तिं योजयित्वा रिक्तस्थानं पूरयत -

मनः, विपद्, महत्, आशीः, वाक्, सुहृद्, पन्थाः, विद्वान्, कर्म, सुखी, तडित्

उदा - आकाशः तडिता शोभते ।

1. .... सर्वे पूजयन्ति ।
2. लोकाः समस्ताः ..... भवन्तु ।
3. बालिका ..... परिश्रेमेण जितवती ।
4. उत्तमजनः कदापि आपत्काले ..... न परित्यजति ।
5. .... यः साहाय्यं करोति सः एव यथार्थबन्धुः ।
6. अस्माकं ..... मधुराः भवन्तु ।
7. गुरुः शिष्यान् ..... अनुगृहीतवान् ।
8. वयं सर्वदा महात्मनां ..... अनुसरामः ।
9. .... चिन्तितं कार्यं वचसा न प्रकाशयेत् ।
10. मानवाः ..... एव सिद्धिं प्राप्नुवन्ति ।

सूक्तिः - उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः ।

अमरकोषः

3) ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाङ्गवाणी सरस्वती ।

व्याहार उक्तिर्लिपिं भाषितं वचनं वचः ॥

ब्राह्मी, भारती, भाषा, गीः, वाग्, वाणी, सरस्वती, व्याहारः, उक्तिः, लिपिं, भाषितं, वचनं, वचः - इति 13 नामानि भाषायाः ।

4) विद्वान् विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविदो बुधः ।

धीरो मनिषी ज्ञः प्राज्ञः सङ्ख्यावान् पण्डितः कविः ॥

धीमान्सूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः ।

दूरदर्शी दीर्घदर्शी श्रोत्रियश्छान्दसौ समौ ॥

विद्वान्, विपश्चित्, दोषज्ञः, सन्, सुधीः, कोविदः, बुधः, धीरः, मनिषी, ज्ञः, प्राज्ञः, सङ्ख्यावान्, पण्डितः, कविः, धीमान्, सूरिः, कृती, कृष्टिः, लब्धवर्णः, विचक्षणः, दूरदर्शी, दीर्घदर्शी - इत्येतानि 22 नामानि पण्डितस्य ।

विपदि भवेत् धैर्यम्

५

हलन्तशब्दः

(पञ्चमी-षष्ठी-सप्तमीविभक्तयः)

(नद्यां निमज्जतोः बालयोः प्राणरक्षणं कृतवतः छात्रस्य सत्यजितः सम्माननसमारभः प्रवर्तमानः अस्ति । दूरदर्शनेन प्रसार्यमाणः सः कार्यक्रमः एवम् अस्ति । एतम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च ।)

अध्यक्षः - सर्वेभ्यः नमः ।

महत्यां विपदि समागतायाम् आत्मनः प्राणान् तुणीकृत्य सरितः जले निमज्जन्तौ बालकौ रक्षितवतः सत्यजितः सम्माननाय वयम् अस्यां संसदि समागताः स्मः ।

अयं धीरः बालकः प्रधानमन्त्रिणः मुख्यमन्त्रिणः च धीरतापुरस्कारान् प्राप्तवान् अस्ति । एतत् अस्माकं सर्वेषाम् अभिमानास्पदम् अस्ति । एतादृशानां विवेकिनां, धीमतां, धैर्यवतां बालानां द्वारा एव देशस्य यशः जगति प्रसृतं भविष्यति । प्रवृत्तां घटनां सत्यजितः मुखात् एव वयम् इदानीं श्रोष्यामः ।

सत्यजित् - सर्वेषां विदुषां चरणकमलयोः मम नमस्काराः ।

तस्मिन् दिने विरामः आसीत् । अतः अहं क्रीडितुं सुहृदां दर्शनाय स्वगृहतः गच्छन् आसम् । सरितः तीरेण गच्छतः मम मनसि ‘किञ्चित् कालं सरिति तरामि । तदनन्तरं सुहृदां दर्शनाय गच्छामि’ इति विचारः उत्पन्नः । तरणार्थम् उद्युक्तः अहं किञ्चिदग्रे कस्यचित् तरोः अधः कानिचन वस्त्राणि दृष्टवान् । अहं परितः अवलोकितवान् । परन्तु न कोऽपि तत्र आसीत् । पुनरपि सरिति दृष्टिं प्रसारितवान् अहं किञ्चिदग्रे सरितः प्रवाहे मज्जन्तौ बालकौ दृष्टवान् । निमेषं यावत् स्तब्धः अभवम् । ततः सरितः गभीरतां, विपदः कठिनताम्, आत्मनः दौर्बल्यं च विस्मृत्य अहं सरिति कूर्दितवान् । शीघ्रं तीर्त्वा एकं बालकं

शिरसि गृहीतवान् । तथा अपरं बालकम् आत्मनः स्कन्धे कृत्वा समग्रां शक्तिं संहृत्य अहं कथमपि सरितः तीरम् आगतवान् । यावत् तीरं प्राप्नवं तावता मम बोधः विनष्टः आसीत् । जागरितः अहम् उच्चैः आक्रोश्य सर्वान् आहूतवान् । ये विपदि पतिताः भवन्ति ते केऽपि वा भवन्तु, रक्षणीयाः एव । तत्र आपदः काठिन्यम् आत्मनः हितं वा यदि चिन्तयामः तर्हि पश्चात् दुःखम् अनुभोक्तव्यं भवति इति मम विश्वासः । धन्यवादः ।

अध्यक्षः - इदानीं सत्यजितः सम्माननं करोति अस्य नगरस्य भिषजां प्रमुखः नरेन्द्रमहोदयः ।

नरेन्द्रः - सत्यजितः मुखात् एव सर्वं वयं श्रुतवन्तः । कस्यापि जनस्य महत्वं वाचः माधुर्येण सम्पदः राशिना वा न, अपि तु कर्मणः प्रभावेण एव सिद्ध्यति । विवेकिनः, प्रतिभाशालिनः गुणिनः अस्य बालस्य चरितं सर्वेषाम् आदर्शः भवतु । धन्यवादः ।

पठत अवगच्छत च -

पुलिङ्गशब्दाः
धीमत् (तकारान्तः)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पञ्चमीविभक्तिः	धीमतः	धीमद्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	धीमतः	धीमताम्
सप्तमीविभक्तिः	धीमति	धीमत्सु
गुणिन् (नकारान्तः)		
पञ्चमीविभक्तिः	गुणिनः	गुणिभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	गुणिनः	गुणिनाम्
सप्तमीविभक्तिः	गुणिनि	गुणिषु
सुहृद् (दकारान्तः)		
पञ्चमीविभक्तिः	सुहृदः	सुहृद्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	सुहृदः	सुहृदाम्
सप्तमीविभक्तिः	सुहृदि	सुहृदोः सुहृत्सु

विद्वस् (सकारान्तः)

पञ्चमीविभक्तिः	विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
सप्तमीविभक्तिः	विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु

स्त्रीलिङ्गशब्दाः

विपद् (दकारान्तः)

पञ्चमीविभक्तिः	विपदः	विपद्भ्याम्	विपद्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	विपदः	विपदोः	विपदाम्
सप्तमीविभक्तिः	विपदि	विपदोः	विपत्सु

सरित् (तकारान्तः)

पञ्चमीविभक्तिः	सरितः	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	सरितः	सरितोः	सरिताम्
सप्तमीविभक्तिः	सरिति	सरितोः	सरित्सु

वाच् (चकारान्तः)

पञ्चमीविभक्तिः	वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	वाचः	वाचोः	वाचाम्
सप्तमीविभक्तिः	वाचि	वाचोः	वाक्षु

नपुंसकलिङ्गशब्दाः

जगत् (तकारान्तः)

पञ्चमीविभक्तिः	जगतः	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	जगतः	जगतोः	जगताम्
सप्तमीविभक्तिः	जगति	जगतोः	जगत्सु

वपुष् (षकारान्तः)

पञ्चमीविभक्तिः
षष्ठीविभक्तिः
सप्तमीविभक्तिः

वपुषः	वपुर्याम्	वपुर्यः
वपुषः	वपुषोः	वपुषाम्
वपुषि	वपुषोः	वपुषु

शिरस् (सकारान्तः)

पञ्चमीविभक्तिः
षष्ठीविभक्तिः
सप्तमीविभक्तिः

शिरसः..	शिरोभ्याम्	शिरोभ्यः
शिरसः..	शिरसोः	शिरसाम्
शिरसि	शिरसोः	शिरसु

अश्यासः

१. निर्देशानुसारं लिखत -

प्रातिपदिकम् एवं परिवर्तयत ।

उदा.	धीमतः	धीमत्	पञ्चमीविभक्तिः, बहुवचनम्	धीमद्भ्यः
1.	गुणिभ्याम्	.....	पञ्चमीविभक्तिः, एकवचनम्	.....
2.	विवेकिनाम्	विवेकिन्	षष्ठीविभक्तिः, एकवचनम्	.....
3.	मन्त्रिणि	.....	सप्तमीविभक्तिः, द्विवचनम्	.....
4.	आत्मनः	.....	षष्ठीविभक्तिः, बहुवचनम्	.....
5.	सुहृदि	.....	पञ्चमीविभक्तिः, बहुवचनम्	.....
6.	विपदः	.....	षष्ठीविभक्तिः, द्विवचनम्	.....
7.	सरिद्भ्याम्	.....	सप्तमीविभक्तिः, बहुवचनम्	.....
8.	वाचि	.....	षष्ठीविभक्तिः, द्विवचनम्	.....
9.	शिरसाम्	.....	सप्तमीविभक्तिः, एकवचनम्	.....
10.	मनोभ्याम्	.....	पञ्चमीविभक्तिः, एकवचनम्	.....

2. अत्र समानविभक्ते: त्रीणि रूपाणि, तदतिरिच्य अन्यद् एकं रूपं च दत्तानि सन्ति । तद् अतिरिक्तम् अन्यविभक्तिरूपं पृथक् कृत्वा लिखत -

उदा - आत्मनि, आत्मसु, आत्मनोः, आत्मना

1. मुख्यमन्त्रिणः, मुख्यमन्त्रिणाम्, मुख्यमन्त्री, मुख्यमन्त्रिणोः	आत्मना
2. वाचौ, वाग्भ्याम्, वाचः, वाग्भ्यः	.....
3. धीमतः, धीमन्तम्, धीमदभ्यः, धीमदभ्याम्	.....
4. सरित्सु, सरितोः, सरितां, सरिति	.....
5. धनिनि, धनिनः, धनिभ्यः, धनिभ्याम्	.....
6. वाक्, वाचि, वाचोः, वाक्षु	.....
7. शिरसः, शिरांसि, शिरसाम्, शिरसोः	.....
8. स्वामिनि, स्वामिषु, स्वामिने, स्वामिनोः	.....
9. पुण्यवान्, पुण्यवतः, पुण्यवदभ्याम्, पुण्यवदभ्यः	.....
10. वपुष्टु, वपूषि, वपुषोः, वपुषि	.....

3. यथोचितं योजयत -

1. मानः एव ..... धनम् ।
2. राजहंसाः ..... निवसन्ति ।
3. हे भगवन्, त्वत् ऋते कः अस्मान् ..... रक्षति ?
4. भारतम् एव कर्मभूमिः इत्येव ..... मतम् ।
5. ..... विश्वासः अस्ति चेत् यल्किमपि कर्तुं वयं शक्नुमः ।
6. ..... अर्जनमात्रेण शान्तिः न सम्भवति ।
7. आकाशात् निपत्तिं गद्धां शिवः ..... धृतवान् ।
8. सर्वे अपि प्राणिनः ..... फलम् अवश्यम् अनुभवन्ति ।
9. वयं ..... आचार्यात् शिक्षां प्राप्नुमः ।
10. अस्माकं पूर्वजाः ..... हिताय जीवनं कृतवन्तः ।

आत्मना

आत्मनि

सम्पदः

शिरसि

जगतः

कर्मणः

महताम्

ज्ञानिनः

विपदः

विदुषाम्

सरसि

4. शुद्धस्य सप्तमीविभक्तिरूपस्य पुरतः ✓ चिह्नं लिखत -

यथा -	सरस्	→	सरसु	☐	सरत्सु	☐	सरस्सु	☒
1.	मनस्	→	मने	☐	मनसि	☐	मनसे	☐
2.	विद्वस्	→	विदुषि	☐	विद्वसि	☐	विद्वांसे	☐
3.	सरित्	→	सरिस्सु	☐	सरित्सु	☐	सरिषु	☐
4.	वाच्	→	वाचि	☐	वाचे	☐	वचसि	☐
5.	आत्मन्	→	आत्मेषु	☐	आत्मासु	☐	आत्मसु	☐
6.	आशिष्	→	आशिषु	☐	आशीषु	☐	आशित्सु	☐
7.	शास्त्रविद्	→	शास्त्रविदौ	☐	शास्त्रविदे	☐	शास्त्रविदि	☐
8.	गुणिन्	→	गुणिषु	☐	गुणीषु	☐	गुणिषु	☐
9.	दिश्	→	दिक्सु	☐	दिगेषु	☐	दिक्षु	☐
10.	पथिन्	→	पथि	☐	पथे	☐	पथौ	☐

5. एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -

1. दूरदर्शने कस्य सम्माननसमारभः प्रवर्तते ?

..... |

2. सत्यजित् कस्मात् धीरतापुरस्कारान् प्राप्तवान् ?

..... |

3. सः सरितः प्रवाहे कौ दृष्टवान् ?

..... |

4. कः सत्यजितः सम्मानं कृतवान् ?

..... |

5. कस्यापि जनस्य महत्त्वं कथं सिध्यति ?

..... |

सूक्तिः - आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुः आत्मैव रिपुरात्मनः ।

हलन्तशब्दः
(सप्तसु विभक्तिषु)

एतां कथाम् उच्चैः पठत
अवगच्छत च -

कस्मिंश्चित् राज्ये कश्चन
राजा आसीत् । सः
नीतिमान्, शास्त्रविद्
धार्मिकश्च आसीत् । तस्य
यशः सर्वत्र प्रसृतम् आसीत् ।
तस्य राज्ञः कश्चन मन्त्री
आसीत् । सः विद्वान्,
विवेकी श्रद्धावान् च

आसीत् । ज्ञानिनः तस्य उपदेशम् अनुसृत्य राजा राज्यं पालयति स्म । तस्य प्रजाजनाः गुणिनः, धर्मनिष्ठाः
कर्मशूराश्च आसन् । कृषकाः, वर्णिजः, भिषजः, शिल्पिनः, कुविन्दाः, चर्मकाराः सर्वेऽपि धर्मानुसारं
निजकर्माणि निर्व्याजं निर्वहन्ति स्म । अत एव सर्वसम्पदा अनुगृहीतम् आसीत् तत् राज्यम् । सरितः
सरांसि च जलपूर्णानि भवन्ति स्म । फलपूर्णेषु शाखिषु पक्षिणः महत्या मुदा विहरन्ति स्म । सर्वदिशः
अपि जनाः तत् राज्यम् आगच्छन्ति स्म । ते तत्र रम्याणि भवनानि निर्माय तुप्तमनसा निवसन्ति स्म ।

अथ कदाचित् शत्रुराजः युद्धार्थम् आगतवान् । अकस्मात् प्रवृत्ते युद्धे अयं राजा पराजितः अभवत् ।
सः मन्त्रिणा साकं कथञ्चित् नगरं परित्यज्य किञ्चन वनं प्राप्तवान् । कण्टकयुक्तेषु पथिषु अश्मसु वा
पादरक्षां विना सञ्चलितुम् अक्षमः सः क्षुधया पिपासया च पीडितः कस्यचित् सरसः तीरे उपविष्टवान् ।
घोरायाम् आपदि अपि आत्मनः हितं परित्यज्य अनुगतं मन्त्रिणं दृष्ट्वा अश्रूणि मुञ्चन् सः अवदत् -
“भोः मन्त्रिन् ! मम राज्यं नष्टम् । सर्वाः सम्पदः नष्टाः । महत् कष्टम् आपत्तितम् । इतः परम् अहं जीवितुं
न इच्छामि । कथमपि मरिष्यामि एव” इति ।

दीनं विलपन्तं राजानं दृष्ट्वा मन्त्री तं सान्त्वयन् उक्तवान् - “राजन् ! अलं दुःखेन । राज्यं
विनष्टम् इति भवान् मा चिन्तयतु । धीमत्तः गते शोकं न कुर्वन्ति । ते वर्तमानम् एव चिन्तयन्ति । परिश्रमेण

कर्मणा च ते अभीष्टं साधयन्ति । अतः भवान् दुःखार्तः मा भवतु । विनष्टस्य राज्यस्य पुनःप्राप्तये उपायं चिन्तयाव । यः अस्माकं शत्रुः अस्ति तस्यापि वैरिणः सन्ति । तैः वैरिभिः सख्यं विधाय पुनरपि युद्धं करिष्यामः । नष्टं राज्यं पुनः न लप्यते इति कः अत्र निश्चयः? भगवतः कृपया भवान् राज्यं, सम्पदः यशश्च विना विलम्बं प्राप्यति । चिन्तां मा करोतु” इति ।

मन्त्रिणः सान्त्वनबचसा तुष्टः राजा दुःखं परित्यज्य उदतिष्ठत् । सः अन्यैः राजभिः सख्यं विधाय पुनरपि युद्धं कृतवान् । स्वीयं राज्यं प्रतिप्राप्तवान् । साहाय्यकृदध्यः राजध्यः प्रभूतम् उपायनादिकं दत्त्वा तान् तोषितवान् । मन्त्रिणा सह सुखेन चिरं राज्यपालनं कृतवान् च ।

अध्यासः

१. युक्तं रूपं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत -

उदा -

१. भारतस्य राष्ट्रपतिः ज्ञानी अस्ति ।	(ज्ञानी / ज्ञानिनः / ज्ञानिन्)
२. वैद्यः ..... औषधं ददाति ।	(रोगिणम् / रोगिणः / रोगिणे)
३. अहं ..... सह संस्कृतसम्भाषणशिबिरं गतवान् । (सुहृदः / सुहृद्धिः / सुहृदध्यः)	
४. ..... कमलानि विकसितानि सन्ति ।	(सरिदध्यः/सरित्सु / सरिद्धिः)
५. ..... परितः आप्रवृक्षाः सन्ति ।	(सरः / सरसा / सरसि)
६. ग्राहकः ..... धनं ददाति ।	(वणिजः / वणिजा / वणिजे)
७. देवः ..... मां रक्षितवान् ।	(आपदध्यः/आपत्सु/आपदाम्)
८. ..... गृहं समीपे अस्ति ।	(भिषक् / भिषजः / भिषजम्)
९. प्रातः उत्थाय अहं ..... नमामि ।	(भगवते/भगवता/भगवत्तम्)
१०. परिश्रमयुक्तेन ..... उत्तमं फलं प्राप्यते ।	(कर्मणा / कर्मणे / कर्मणि)
११. नायकः ..... बहिः गतवान् ।	(संसदा / संसदः / संसदि)
१२. परिवर्तनं ..... स्वभावः भवति ।	(जगत् /जगता/जगतः)
१३. ..... विश्वस्य जनाः सुखेन जीवन्ति ।	(राज्ञि/राजा/राजानम्)
१४. सज्जनाः ..... हितम् अपरिगणय्य परोपकारं कुर्वन्ति ।	(आत्मनि/आत्मना / आत्मनः)
१५. पुस्तकस्य ..... भाषाप्रवेशः ।	(नामः/नाम / नामानि)

2. अर्धवाक्यद्वयं योजयित्वा एकं वाक्यं लिखत -

1. विवेकिनः श्वस्तनं कार्यम्
2. चतुराः मधुरवाचा
3. ईश्वरः भक्तान् सदा
4. रोगिणे सुहृत्
5. कृषकाः शाखिभ्यः
6. जीवनस्य लक्ष्यं
7. जनाः आपदि
8. भिषग्भिः ग्रामेषु
9. विद्यार्थिनां शक्तिः
10. प्रतिभावतः युवकस्य
11. 'मेधावी' इति अहङ्कारः
12. सङ्कल्पेन कण्टकमयेषु
13. विपत्सु महापुरुषाः
14. धीमनं विद्यार्थिनं

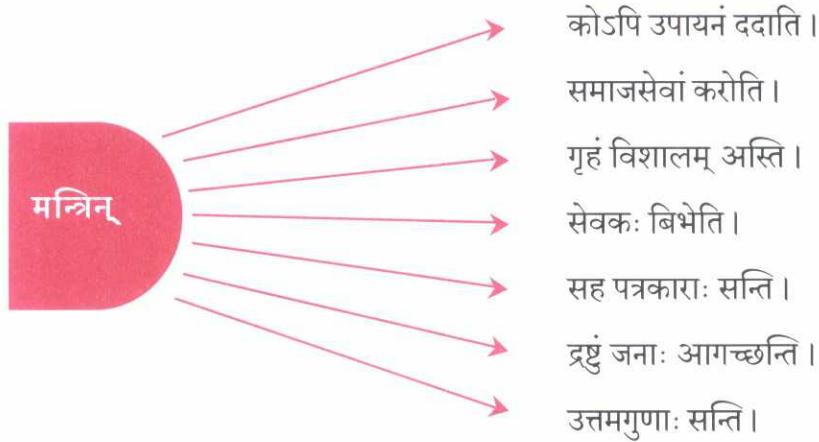
फलानि चिन्वन्ति ।
कदापि मास्तु ।
परस्परं सहकुर्वन्ति ।
देशहिताय भवतु ।
खिन्नाः न भवन्ति ।
नाम किम् ?
विपदः रक्षति ।
पथिषु चलितुं शक्यते ।
गुरवः अनुगृह्णन्ति ।
अद्यैव कुर्वन्ति ।
सान्त्वनवचनानि कथयति ।
सेवा करणीया ।
सम्पदः अर्जनमेव न ।
कार्याणि साधयन्ति ।

यथा -

1. विवेकिनः श्वस्तनं कार्यम् अद्यैव कुर्वन्ति । |
2. ..... |
3. ..... |
4. ..... |
5. ..... |
6. ..... |
7. ..... |
8. ..... |

9. .....
10. .....
11. .....
12. .....
13. .....
14. .....

3. मन्त्रिशब्दस्य उचितानि रूपाणि प्रयुज्य एतानि वाक्यानि रिक्तस्थाने लिखत -

यथा -

1. मन्त्री समाजसेवां करोति ।
2. .....
3. .....
4. .....
5. .....
6. .....
7. .....

4. 'सरित्' शब्दस्य उचितानि रूपाणि प्रयुज्य एतानि वाक्यानि रिक्तस्थाने लिखत -

1. सरित् नगरमध्ये शोभते ।
2. ..... ।
3. ..... ।
4. ..... ।
5. ..... ।
6. ..... ।
7. ..... ।

5. पाठस्य आधारेण एतत् कथनं शुद्धम् उत अशुद्धम् इति आवरणे चिह्नं कुरुत -

- उदा -
1. राजा नीतिमान् आसीत् । (✓)
  2. मन्त्री अविवेकी आसीत् । ( )
  3. राज्यं सर्वसम्पदा अनुगृहीतम् आसीत् । ( )
  4. सर्वदिशः अपि जनाः तत्र आगच्छन्ति स्म । ( )
  5. राजा अकस्मात् प्रवृत्ते युद्धे जयं प्राप्तवान् । ( )
  6. परिश्रमेण कर्मणा धीमन्तः अभीष्टं साध्यन्ति । ( )
  7. महत् कष्टम् आपतितम् इति मन्त्री अवदत् । ( )
  8. राजा मन्त्रिणं प्रति सान्त्वनवचांसि उक्तवान् । ( )
  9. राजा मन्त्रिणा सह सुखेन राज्यपालनं कृतवान् । ( )
  10. आपदि मन्त्री राजानं त्यक्तवान् । ( )

सूक्ष्मिः - आपदि स्फुरति प्रज्ञा यस्य धीरः स एव हि ।

विशेषणविशेषभावः

एतां घटनाम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च -

बहूनां दुर्गाणां विजेता शिवराजः
स्वकीयं बलं वर्धयति स्म । तस्य उग्रतेजसां
दलपतीनां प्रकाशमानाः खड्गाः सर्वासु दिक्षु
स्वातन्त्र्याय परिभ्रमन्ति स्म । स्वामिभक्ताः
शिवराजसैनिकाः सूचितेषु दुर्गेषु व्याघ्रवत्
आक्राम्यन्ति स्म । तेषां बलवद्धिः प्रहारैः विधर्मीयाणां
मनोबलं प्रतिक्षणं क्षीयते स्म ।

शिवराजस्य पदे पदे वर्धमानं सामर्थ्यं
दमयितुम् आदिलशाहस्य सेनापतिः अफजलखानः
प्रतिज्ञाम् अकरोत् । तदनन्तरम् एव सः महर्तीं सज्जताम्
आरब्धवान् । न केवलं तावत्, अपि तु शिवराजं
कपटस्सेहेन मारयितुं निश्चयं कृतवान् ।

ततः अफजलखानः निश्चिन्तेन मनसा

शिवराजम् आक्रान्तुं तुळजापुरं प्रति प्रस्थितः । निबिडं जावलीवनं ससैन्यं प्रविश्य पर्वतमूषिकस्य
शिवराजस्य ग्रहणं तु दुष्करम् एव । तर्हि का गतिः? सन्धे: व्याजेन शिवराजस्य आह्वानं करणीयम् । तेन
अग्रिमं कार्यं सुकरं भवेत् इति खानः चिन्तितवान् । सः दूतमुखेन शिवराजेन मेलितुम् इच्छां प्रदर्शितवान् ।

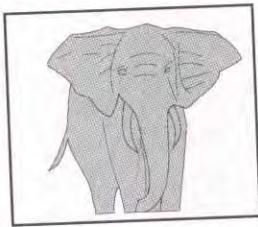
राजनीतिज्ञः शिवराजः अपि वयोवृद्धं, ज्ञानवृद्धं गोपीनाथवर्यं राजदूतरूपेण खानं प्रति
प्रेषितवान् । सः गत्वा निवेदितवान् - “खानवर्य! भवान् अस्मदीयं महाराजं सन्ध्यर्थम् आहूतवान् इति
परमा दयालुता । भवतः पराक्रमः अग्नितुल्यः । तेनैव अखिलस्य भूमण्डलस्य शोभा वर्धिता अस्ति ।
किन्तु अत्र आगन्तुं तस्य महत् भयं वर्तते । अतः भवान् एव जावलीप्रदेशं समागत्य महाराजाय अभयं
दातुम् अर्हति” इति । दूतस्य तथाविधं वचनं श्रुत्वा खानः जावलीप्रदेशे मेलनम् अड्गीकृतवान् ।
ससैन्यं प्रस्थितः सः प्रतापदुर्गात् अनतिदूरे शिबिरं स्थापितवान् । शिवखानयोः मेलनस्थानं शिबिरात् दूरे
उत्तुड्गास्य दुर्गस्य अधः एकस्मिन् पटगृहे निश्चितम् ।

रात्रिः अतीता । सूर्योदयः जातः । भवानीभक्तः शिवराजः लौहमयं दृढं कवचं, तीक्ष्णानि
व्याघ्रनखानि, रक्तं शिरस्त्राणं, तीक्ष्णं कृपाणं च धृत्वा अफजलेन मेलितुं प्रस्थितः । आगतं शिवराजं
दृष्ट्वा अफजलः प्रसन्नः अभवत् । सः स्वस्थानात् सहसा उथितः । एषः शिवराजः अबुधः अस्ति

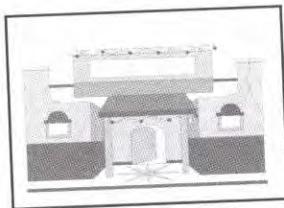
इति चिन्तयन् सः तं विविधानि मधुराणि वचनानि उक्तवान् । धीरः शिवराजः अपि तस्य
छलयुक्तवचनानि अवगतवान् । अफजलः समक्षं स्थितं शिवराजम् आलिङ्गितुं दीर्घौ हस्तौ प्रसारितवान् ।
अफजलः स्थूलः उन्नतः च । राक्षसदेहस्य अफजलस्य पुरतः शिवराजः वामनः दृश्यते स्म । घोरमुखः
खानः सुर्दर्शनं शिवराजं झटिति आलिङ्गितवान् । शिवराजस्य शिरः अफजलस्य विशालम् उरः अस्पृशत् ।
दुष्टाशयः खानः सपदि शत्रुकर्षणं शिवराजं कण्ठे गृहीत्वा, गुप्तरूपेण स्थापितया छुरिकया घातयितुं
विफलं प्रयत्नं कृतवान् । शिवराजस्य कवचं छिन्नं जातम् । विद्युद्रेगः शिवराजः अपि स्वकीयेन
दीर्घेण कृपाणेन खानस्य उदरं विदारितवान् । ‘हतोऽहं, वज्चितोऽहम्’ इति उच्चैः क्रन्दनं मूर्तिभञ्जकः
खानः छिन्नः वृक्षः इव भूमौ पतितः । भृशं पीडितः गतप्रभः सः क्षणार्थेन मृतः । चिरप्रवृद्धं पापं
शान्तम् अभवत् ।

नैकदुर्गविजेतारं धर्मकण्टकनाशकम् ।
वन्देऽहं शिवराजं तं खानोदरविदारकम् ॥

पठत, अवगच्छत च -

स्थूलः गजः ।

विशालं गृहम् ।

सुन्दरी महिला ।

अत्र स्थूलत्वं, विशालत्वं, सुन्दरीत्वं च विशेषताः सन्ति । विशेषतां यत् पदं सूचयति तत् विशेषणम् ।
स्थूलः, विशालम्, सुन्दरी इत्येतानि विशेषणानि । यस्य विशेषता उच्चते तत् पदं विशेष्यम् । गजः, गृहम्,
महिला - इत्येतानि विशेष्याणि ।

यथा -

विशेषणम्	विशेष्यम्
श्वेतम्	वस्त्रम्
नूतना	शाटिका
कृशा	बालिका
उत्तमा	लेखनी
मधुरम्	फलम्
दीर्घः	मार्गः

विशेषणम्	विशेष्यम्
गभीरः	सागरः
प्रसिद्धा	कथा
चतुरः	छात्रः
निर्मलः	आकाशः
विशालम्	भवनम्
दिव्यम्	औषधम्

अभ्यासः

१. उदाहरणानुसारं विशेषण-विशेष्ययोः अङ्कनं कुरुत -

उदा -	विशेषणम्	विशेष्यम्
सुन्दरं चित्रम् ।	सुन्दरम्	चित्रम्
१. श्रद्धेयः पुरुषः ।	.....	.....
२. दीर्घा नासिका ।	.....	.....
३. मनोहरं दृश्यम् ।	.....	.....
४. वामनः युवकः ।	.....	.....
५. बुद्धिमती बालिका ।	.....	.....
६. श्वेतं पुष्पम् ।	.....	.....
७. प्रसिद्धः नायकः ।	.....	.....
८. नूतना लेखनी ।	.....	.....
९. विशालं नगरम् ।	.....	.....
१०. पुरातनः ग्रन्थः ।	.....	.....
११. कृशा महिला ।	.....	.....
१२. अनन्तः आकाशः ।	.....	.....

अवधेयम्

विशेषणस्य विशेष्यस्य च सम्बन्धः एव विशेषणविशेष्यभावः । अस्मिन् पाठे
स्थूलाक्षरैः मुद्रितानां शब्दानां विशेषणविशेष्यभावः अस्ति ।

यथा -

१. बहूनां दुर्गाणाम् ।	२. स्वकीयं बलम् ।
३. उग्रतेजसां दलपतीनाम् ।	४. प्रकाशमानाः खड्गाः ।
५. सर्वासु दिक्षु ।	६. स्वामिभक्ताः शिवराजसैनिकाः ।
७. सूचितेषु दुर्गेषु ।	८. बलवद्धिः प्रहारैः ।
९. वर्धमानं सामर्थ्यम् ।	१०. महतीं सज्जताम् ।
११. निश्चिन्तेन मनसा ।	१२. ज्ञानवृद्धं गोपीनाथवर्यम् ।
१३. अस्मदीयं महाराजम् ।	१४. परमा दयालुता ।

अवधेयम्

विशेषणविशेष्यभावविषये स्मर्तव्याः केचन अंशाः सन्ति ।

1. प्रायः विशेषणवाचकानां शब्दानां प्रयोगः त्रिषु लिङ्गेषु अपि भवति ।

यथा -

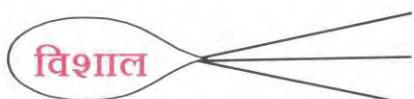
विशेषणम्	पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्	नपुंसकलिङ्गम्
उत्तम	उत्तमः	उत्तमा	उत्तमम्
सुन्दर	सुन्दरः	सुन्दरी	सुन्दरम्
समीचीन	समीचीनः	समीचीना	समीचीनम्

2. विशेष्यवाचकशब्दस्य यत् लिङ्गं तदेव लिङ्गं विशेषणवाचकशब्दस्य अपि भवति ।

यथा - समीचीनः बालकः । समीचीना बालिका । समीचीनं पुस्तकम् ।
महान् सन्तोषः । महती श्रान्तिः । महत् दुःखम् ।

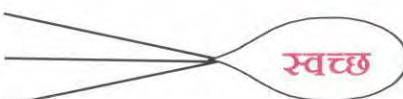
अक्ष्यासः

2. उदाहरणानुसारं विशेष्यस्य लिङ्गानुसारं विशेषणस्य प्रयोगं कुरुत -

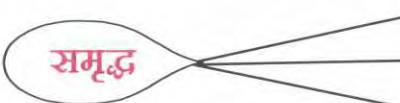

भवनम्	-	विशालं भवनम् ।
मार्गः	-	विशालः मार्गः ।
वापी	-	विशाला वापी ।

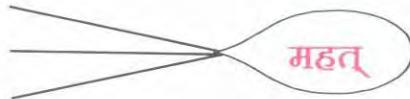
वस्त्रम् - .....
कूपी - .....
दर्पणः - .....

ग्रामः	-	.....
विपणिः	-	.....
वनम्	-	.....

पराक्रमः - .....
 धैर्यम् - .....
 शक्तिः - .....

प्राचीन

पेटिका - .....
 भवनम् - .....
 ग्रन्थः - .....

अवधेयम्

3. विशेषस्य यत् वचनं तदेव वचनं विशेषणस्य अपि भवति ।

यथा - एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
उन्नतः वृक्षः ।	उन्नतौ वृक्षौ ।	उन्नताः वृक्षाः ।
नूतनं सङ्गणकम् ।	नूतने सङ्गणके ।	नूतनानि सङ्गणकानि ।
विशिष्टा कथा ।	विशिष्टे कथे ।	विशिष्टाः कथाः ।

3. विशेषस्य वचनानुसारं विशेषणस्य प्रयोगं कुरुत -

उदा -

1. पक्वं फलम् ।	पक्वे फले ।	पक्वानि फलानि ।	(पक्व)
2. .... घटी ।	.... घट्यौ ।	.... घट्यः ।	(शोभन)
3. .... स्यूतः ।	.... स्यूतौ ।	.... स्यूताः ।	(आकर्षक)
4. .... सूत्रम् ।	.... सूत्रे ।	.... सूत्राणि ।	(दृढ़)
5. .... लता ।	.... लते ।	.... लताः ।	(मृदुल)
6. .... आश्रमः ।	.... आश्रमौ ।	.... आश्रमाः ।	(शान्तः)
7. .... लेखनी ।	.... लेखन्यौ ।	.... लेखन्यः ।	(नव्य)
8. .... युतकम् ।	.... युतके ।	.... युतकानि ।	(विमल)
9. .... गर्तः ।	.... गर्तौ ।	.... गर्ताः ।	(निम्न)
10. .... फलकम् ।	.... फलके ।	.... फलकानि ।	(कृष्ण)

अवधेयम्

4. विशेष्यस्य या विभक्तिः सा एव विभक्तिः विशेषणस्य अपि भवति ।

उदा -

पुंलिङ्गे

प्रथमा	- श्रेष्ठः युवकः अस्ति ।	द्वितीया	- श्रेष्ठं युवकम् अभिनन्दामः ।
तृतीया	- श्रेष्ठेन युवकेन सह चर्चा कुर्मः ।	चतुर्थी	- श्रेष्ठाय युवकाय उपायनं दद्यः ।
पञ्चमी	- श्रेष्ठात् युवकात् नीतिकथां शृणुमः ।	षष्ठी	- श्रेष्ठस्य युवकस्य विचाराः उदात्ताः सन्ति ।
सप्तमी	- श्रेष्ठे युवके जनाः स्निह्यन्ति ।		

स्त्रीलिङ्गे

प्रथमा	- श्रेष्ठा धेनुः चरति ।	द्वितीया	- श्रेष्ठां धेनुं भवान् चारयतु ।
तृतीया	- श्रेष्ठया धेन्वा सह वत्सः चरति ।	चतुर्थी	- श्रेष्ठायै धेन्वै तुणं ददाति ।
पञ्चमी	- श्रेष्ठायाः धेन्वाः क्षीरं लभ्यते ।	षष्ठी	- श्रेष्ठायाः धेन्वाः वर्णः कपिलः अस्ति ।
सप्तमी	- श्रेष्ठायां धेन्वां विशिष्टाः गुणाः सन्ति ।		

नपुंसकलिङ्गे

प्रथमा	- श्रेष्ठं कार्यं तत् ।	द्वितीया	- श्रेष्ठं कार्यं कुरुत ।
तृतीया	- श्रेष्ठेन कार्येण एव यशः भवति ।	चतुर्थी	- श्रेष्ठाय कार्याय समयं दद्यः ।
पञ्चमी	- श्रेष्ठात् कार्यात् मा विरम ।	षष्ठी	- श्रेष्ठस्य कार्यस्य सत्फलं भवत्येव ।
सप्तमी	- श्रेष्ठे कार्ये रताः भवामः ।		

4. उदाहरणानुसारं विभिन्नविभक्तिषु विशेषणविशेष्यभावस्य (एकवचने) अभ्यासं कुरुत -

प्राचीन

देवालय (पुंलिङ्गे)

प्रथमाविभक्तिः	.....	.....
द्वितीयाविभक्तिः	.....	.....
तृतीयाविभक्तिः	.....	.....
चतुर्थीविभक्तिः	.....	.....
पञ्चमीविभक्तिः	.....	.....
षष्ठीविभक्तिः	.....	.....
सप्तमीविभक्तिः	.....	.....

प्राचीन

नगरी । (स्त्रीलिङ्गे)

प्राचीन

भवनम् । (नपुंसकलिङ्गे)

.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....

५. उदाहरणानसारम् उचितेन विभक्तिरूपेण वाक्यनिर्माणं कुरुत -

उदा -

उत्तमः बालकः अस्ति । तम् आह्वयतु ।

उत्तमं बालकम् आह्वयतु ।

1. उन्नतः शाखी अस्ति । कपि: तम् आरोहति ।

..... |

2. श्रेष्ठः विद्वान् अस्ति । छात्राः तस्मात् शास्त्रं पठन्ति ।

..... |

3. निर्दयः पुरुषः अस्ति । तस्मै सर्वे क्रुध्नन्ति ।

..... |

4. उत्तुड्यः गिरिः अस्ति । तस्य नाम हिमवान् ।

..... |

5. गभीरः कूपः अस्ति । ततः जलम् उद्धरन्ति ।

..... |

6. प्रशान्तः ग्रामः अस्ति । तस्मिन् जनाः निवसन्ति ।

..... |

7. सुदीर्घः पन्था: अस्ति । तेन वाहनानि गच्छन्ति ।

..... |

8. धीमती युवती अस्ति । तस्यै पारितोषिकं दद्यः ।
- ..... |
9. विशाला वाटिका अस्ति । ततः पुष्पाणि मा चिन्वन्तु ।
- ..... |
10. अगाधा सरित् प्रवहति । तस्यां बालाः तरन्ति ।
- ..... |
11. धीरा बालिका अस्ति । तया सह आचार्यः भाषते ।
- ..... |
12. समीचीना लेखनी अस्ति । भवान् तां क्रीणातु ।
- ..... |
13. महती विपद् भवति । ईश्वरः तस्याः रक्षति ।
- ..... |
14. दिव्यं चक्षुः अस्ति । पार्थः तेन विश्वरूपं दृष्टवान् ।
- ..... |
15. रम्यं सरः अस्ति । तत्र राजहंसाः विहरन्ति ।
- ..... |
16. अनन्तं वियत् अस्ति । ततः मेघाः वर्षन्ति ।
- ..... |
17. कष्टकरं कर्म भवति । तस्मात् विरमत ।
- ..... |
18. उन्नतं भवनम् अस्ति । जनाः तत्र गच्छन्ति ।
- ..... |
19. घोरं काननम् अस्ति । तस्मिन् केऽपि न सञ्चरन्ति ।
- ..... |
20. ज्ञानप्रदं संस्कृतम् अस्ति । वर्यं तत् पठामः ।
- ..... |

6. विशेष्यस्य विभक्त्यनुगुणं विशेषणस्य अपि विभक्तिं वचनं च परिवर्त्य लिखत -

दीर्घ	पाठं पठामि ।
मलिन	वस्त्राणि प्रक्षालयामि ।
चतुर	बालकौ पाठयामि ।
कपिल	धेनूः दोहिमि ।
स्मेहशील	मित्रेण सह क्रीडामि ।
उत्तम	शिष्यैः सह शास्त्रचर्चा करोमि ।
मधुर	भाषया कथाः श्रावयामि ।
स्वकीय	सद्गणांकेन कार्यं साधयामि ।
निर्धन	बालकाय पुस्तकं ददामि ।
प्रिय	अम्बायै शाकानि ददामि ।
रुण	मित्राय औषधम् आनयामि ।
उन्नत	वृक्षात् फलं चिनोमि ।
कुशल	रमायाः विभेमि ।
गहन	अरण्यात् पलायनं करोमि ।
पवित्र	गद्गानद्यां स्नामि ।
आधुनिक	समाजे उत्साहं पूर्यामि ।

अहम्

उदा - अहं दीर्घं पाठं पठामि ।

1. .... |
2. .... |
3. .... |
4. .... |
5. .... |
6. .... |
7. .... |
8. .... |

9. ....
10. ....
11. ....
12. ....
13. ....
14. ....
15. ....

7. कोष्टकस्थानि विशेषणपदानि क्रमशः उपयुज्य विशेषणपदानां लिङ्गवचनविभक्त्यनुगुणं वाक्यानि पूर्यत -

- उदा - 1. दुर्बला: अपि जनाः सम्भूय महत् कार्यं साधयितुं शक्नुवन्ति । (दुर्बल - महत्)
2. परीक्षायां ..... छात्राः उत्तीर्णाः भवन्ति । ..... अनुत्तीर्णाः भवन्ति ।
(श्रद्धावत् - अलस)
3. भवन्तः ..... मार्गेण गच्छन्तु , न तु ..... मार्गेण । (ऋजु - वक्र)
4. ..... वृक्षेषु ..... कुसुमानि शोभन्ते । (दृढ़ - मृदु)
5. भारतं ..... राष्ट्रम् । नेपालं ..... राष्ट्रम् । (विशाल - लघु)
6. भवन्तः ..... जनेभ्यः दूरे तिष्ठन्तु; ..... जनेभ्यः न । (दुष्ट - साधु)
7. हे भगवन् ! ..... शक्तिं यच्छतु ; यथा ..... कार्यं साधयेयम् । (तादृश - सर्व)
8. ..... दण्डं कर्तयामि चेत् ..... दण्डौ सिद्ध्यतः । (दीर्घ - हस्त)
9. वृष्टौ कदाचित् ..... वृक्षाणां पतनं भवति । ..... न भवति । (उन्नत - वामन)
10. ..... बालिकाभिः सह क्रीड, न तु ..... सह । (विनीत - अविनीत)
11. स्वतन्त्रतासङ्घामे ..... , ... युवकाः प्राणार्पणं कृतवन्तः । (बहु - धीर)
12. ..... गुरवः ..... छात्रैः सह शास्त्रचर्चा कुर्वन्ति । (दक्ष - धीमत)
13. वयं ..... परिश्रमं कृत्वा संस्कृतभाषां ..... विश्वे प्रसारयामः । (महत् - समग्र)
14. सः ..... लताभ्यः ..... पुष्पाणि चिनोति । (कोमल - मनोहर)
15. ..... जनानां ..... विचाराः भवन्ति । (महत् - उदात्त)
16. भवत्यः आपणं गत्वा ..... , ... च लेखनीः क्रीणन्तु । (सुन्दर - समीचीन)

८. मञ्जूषाया: उचितानि विशेषणपदानि चित्वा कथां पूरयत -

विशालम्, निष्ठुरः, उन्ते, समीपस्थम्, समग्रम्, महत्याम्, दीनाम्,
 महती, परमः, शुष्काणि, तीव्रा, श्रेष्ठम्, मृतस्य, सर्वान्, पक्वम्, आर्द्रम्,
 घोराणि, विस्मयावहम्, दुःखितस्य, सफलम्, उन्नतस्य, सर्वे

कश्चन निष्ठुरः व्याधः आसीत् । सः ..... वनं गत्वा जालेन पक्षिणः गृहीत्वा तान् विक्रीय
 जीवति स्म । एकदा सः ..... जालं प्रसार्य पक्षिणां ग्रहणं कुर्वन् आसीत् । तावता .....
 वृष्टिः सञ्जाता । ..... अरण्यं जलमयम् अभवत् । ..... जीविनः भृशं पीडिताः
 अभवन् । व्याधः कस्यचन ..... वृक्षस्य अधः उपविष्टवान् । तस्मिन् ..... वृक्षे
 कश्चन कपोतः पल्या सह वसति स्म ।

व्याधस्य ..... अवस्थां दृष्ट्वा कपोती भर्तारम् अवदत् - “भोः ! एषः व्याधः .....
 आपदि स्थितः अस्ति । शरणागतानां रक्षणम् अस्माकं कर्तव्यम् । सः एव ..... धर्मः । अतः
 भवान् ..... व्याधस्य रक्षणं करोतु” इति ।

पल्या प्रेरितः कपोतः कुरुश्चित् ..... काष्ठानि आनीय अग्निं प्रज्बाल्य व्याधस्य शीतबाधां
 निवारितवान् । व्याधस्य ..... बुभुक्षा आसीत् । सः कपोतम् आहारम् अयाचत । अतिथीनां
 सत्कारं ..... धर्म मत्वा कपोतः अग्नौ पतित्वा मरणं प्राप्तवान् । व्याधः ..... कपोतस्य
 ..... मांसं खादित्वा बुभुक्षां निवारितवान् । तस्य मनः ..... अभवत् । सः .....
 पक्षिणः जालात् मोचितवान् । ततः भर्तुविहीनं जीवनं व्यर्थं मत्वा कपोती अपि अग्नौ पतित्वा मरणं
 प्राप्तवती ।

एतद् ..... दृश्यं दृष्ट्वा सः व्याधः स्वस्य ..... पापानि स्मरन् जन्म .....
 कर्तुम् इच्छन् अग्नौ आत्माहुतिं कृतवान् ।

शत्रावयुचितं कार्यम् आतिथ्यं गृहमागते ।
छेनुः पार्श्वगतां छायां नोपसंहरते द्रुमः ॥

गृहम् आगतः जनः शत्रुः एव चेदपि तस्य उचितः अतिथिसत्कारः करणीयः । वृक्षः स्वस्य छेदनं कर्तुम्
 आगतस्यापि जनस्य छायां न निवारयति । अपि तु कल्पयति एव ।

सूक्तिः - शठे शाठ्यं समाचरेत् ।

सर्वे कर्मवशाः वयम्

सर्वनामशब्दः

बान्धवाः स्वस्य स्वस्य पुराकृतस्य कर्मणः फलम् अनुभवन्ति” इति। किन्तु युधिष्ठिरः समाहितः नाभवत्। तं पुनरपि बोधयन् भीष्मः तस्य निर्दर्शनरूपेण इमां कथां श्रावितवान्।

पुरा गौतमी नाम काचित् तपस्विनी महिला आसीत्। तस्याः अतिप्रियः एकः एव पुत्रः। कदाचित् कश्चन सर्पः तं पुत्रम् अदशत्। तेन सः बालः अचेतनः जातः। अर्जुनकः नाम व्याधः एतद् दृष्ट्वा झटिति स्नायुपाशेन तं सर्पं बद्ध्वा गौतम्याः समीपम् आनीतवान्। उक्तवान् च - “मातः! अयं दुष्टसर्पः तव पुत्रम् अमारयत्। किम् अहम् एतम् अमौ क्षिपानि, उत खण्डशः करवाणि? अथवा वद, अन्येन केन प्रकारेण एनं दण्डयानि?” इति।

तदा गौतमी अवदत् - “हे सौम्य! त्यज इमं सर्पं, यतः अस्मिन् सर्पे मारितेऽपि मृतः मम पुत्रः जीवितः न भविष्यति” इति।

किन्तु व्याधः तत् अनइरीकुर्वन् पुनः पुनः सर्पं मारयितुं तस्याः अनुमतिम् अयाचत्। गौतमी तु तस्मै अनुमतिं न अददात्। गौतमी-व्याधयोः सम्भाषणं श्रुत्वा सः सर्पः मनुष्यभाषया अवदत् - “हे अर्जुनक! अहं बालम् अदशं यत् तत्र मम न कोऽपि दोषः। मृत्योः बलात् एव मया इदं कार्यं कृतम्” इति।

तदा व्याधः अवदत् - “तथापि अस्य बालस्य दशनं तु त्वया एव कृतम्। अतः त्वं वध्यः एव”

एतां कथाम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च -

महाभारतयुद्धं परिसमाप्तम्। भीष्मः शरशश्यायाम् आसीत्। सर्वः युद्धपरिसरः गजाश्वनरजीवानां मृतशरीरैः भूयिष्ठः आसीत्। तस्मिन् युद्धे मृतानां शरीराणि दृष्ट्वा चिन्ताकुलः आसीत् युधिष्ठिरः। सः अनुजैः सह भीष्मस्य सन्निधिं गतवान्। तं नमस्कृत्य उक्तवान् - “पितामह! अस्य सर्वस्य विनाशस्य कारणम् अहमेव ननु? भवतः अस्याः दुर्दशायाः कारणमपि अहमेव खलु? न जानामि अहं कीदृशीं दुर्गतिं प्राप्स्यामि” इति।

तदा तं सान्त्वयन् भीष्मः अवदत् - “वत्स! अस्य सर्वस्य कारणं त्वं नैव। इमे ते

इति । सर्पः अवदत् - “अहं मृत्योः प्रेरणया एव अस्य बालस्य हनने कर्ता अभवम् । वास्तविकं कारणं तु मृत्युः एव” इति ।

तदा मृत्युः एव तत्र उपस्थितः अभवत् । सः अवदत् - “हे सर्प ! नात्र अहं कारणं, न त्वं वा । कालः अत्र कारणम् । यतः तेन प्रेरितः अहं त्वां प्रेरितवान् । यथा वायुः आकाशे स्थितान् मेघान् आकर्षति, विकर्षति च तद्वदेव कालः अपि अस्मान् सर्वान् आकर्षति, विकर्षति च । तेनैव कालेन जगत् इदं सुज्यते, संहियते वा । एवं सति यदि अत्र दोषः स्यात् तर्हि सः कालस्यैव, न तु मम” इति ।

तत् श्रुत्वा कालः एव तत्र उपस्थितः अभवत् । सः अवदत् - “हे व्याध ! तस्य बालस्य मरणे न अयं पनगः, न एषः मृत्युः, न वा अहं कारणीभूताः । कारणं तु अनेन कृतं कर्म एव ।

यदनेन कृतं कर्म तेनायं निधनं गतः ।

विनाशहेतुः कर्मास्य सर्वे कर्मवशा वयम् ॥

छायातपौ इव कर्म कर्ता च नित्यसम्बद्धौ भवतः” इति ।

सर्वम् एतत् श्रुत्वा गौतमी अवदत् - “मम पुत्रस्य मरणकारणम् एषु न कोऽपि अस्ति । मम पुत्रः स्वीयकर्मणां फलेन मृत्युं प्राप्तवान् अस्ति । ममापि तादृशकर्म एव स्यात् येन एतस्य मृत्युः समभवत् । अतः कालः, मृत्युः च स्वस्थानं गच्छताम् । त्वमपि सर्पम् एतं परित्यज” इति ।

एतां कथां श्रावयित्वा भीष्मः अकथयत् - “राजन् ! सर्वेऽपि स्वकर्मणां फलं प्राप्नुवन्ति इति ज्ञानेन गौतम्याः शोकः परिसमाप्तः । अत्रापि तथैव । त्वया दुर्योधनेन वा न किमपि अपराद्धम् । सर्वेऽपि इमे स्वकर्मणः फलम् अनुभवन्ति । अहमपि अनुभवामि । सर्वे कर्मवशाः वयम् । अतः शोकं मा कुरु” इति । भीष्मस्य वचनैः युधिष्ठिरः समाहितः अभवत् ।

एतानि वाक्यानि सावधानतया उच्चैः पठत -

इदम् एकं गुरुकुलम् अस्ति ।

अयम् आचार्यः अस्ति ।

इमम् आचार्य शिष्याः प्रणमन्ति ।

अनेन आचार्येण सह शास्त्रचर्चा कुर्वन्ति ।

अस्मै आचार्याय फलानि यच्छन्ति ।

अस्मात् आचार्यात् विविधविद्याः प्राप्नुवन्ति ।

अस्य आचार्यस्य नाम विश्वविख्यातम् अस्ति ।

अस्मिन् आचार्ये बहवः सद्गुणाः सन्ति ।

► एतानि रूपाणि पठत - (यत्र शेषं 'पुंलिङ्गवत्' इति लिखितम् अस्ति तत्र पुंलिङ्गरूपाणि दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि पूरयत ।)

'इदम्' शब्दः (पुंलिङ्गरूपाणि)

प्रथमाविभक्तिः
द्वितीयाविभक्तिः
तृतीयाविभक्तिः
चतुर्थीविभक्तिः
पञ्चमीविभक्तिः
षष्ठीविभक्तिः
सप्तमीविभक्तिः

अयम्	इमौ	इमे
इमम्	इमौ	इमान्
अनेन	आभ्याम्	एभिः
अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
अस्य	अनयोः	एषाम्
अस्मिन्	अनयोः	एषु

'इदम्' शब्दः (नपुंसकलिङ्गरूपाणि)

प्रथमाविभक्तिः
द्वितीयाविभक्तिः
तृतीयाविभक्तिः
चतुर्थीविभक्तिः
पञ्चमीविभक्तिः
षष्ठीविभक्तिः
सप्तमीविभक्तिः

इदम्	इमे	इमानि
इदम्	इमे	इमानि
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....

अवधेयम्

सर्व, अन्य, तद्, एतद्, यद्, इदम्, किम्, अस्मद्, युष्मद्, भवत् - इत्यादयः शब्दाः
सर्वनामशब्दाः इति उच्यन्ते । सर्वनामशब्दाः विशेषणानि भवन्ति । एतेषु बहूनां
विभक्तिरूपाणि, तेषां प्रयोगं च भाषाप्रवेशस्य प्रथमभागे भवन्तः ज्ञातवन्तः ।
अस्मिन् पाठे विशेषतया 'इदम्' शब्दस्य प्रयोगः कृतः अस्ति ।

अध्यासः

1. अथः कानिचन वाक्यानि सन्ति । तेषु अधोरेखादिकतं शब्दम् उद्दिश्य 'किम्' शब्दस्य उचितानि रूपाणि उपयुज्य प्रश्नवाक्यानि लिखत -

उदा - रामः पितृवाक्यपरिपालकः आसीत् ।
कः पितृवाक्यपरिपालकः आसीत् ?

1. अरण्ये रामः राक्षसान् अमारयत् ।

..... ?

2. रामः लक्ष्मणेन सह सीतान्वेषणम् अकरोत् ।

..... ?

3. सीताविरहिताय रामाय हनूमान् चूडामणिं दत्तवान् ।

..... ?

4. रावणः सीतां पर्णकुटीरात् अपहृतवान् ।

..... ?

5. सीता रामस्य प्रियपल्ली ।

..... ?

6. अयोध्यायाः प्रजानां रामे अपारविश्वासः आसीत् ।

..... ?

2. 'किम्' शब्दस्य नपुंसकलिङ्गरूपाणि स्मृत्वा लिखत -

प्रथमाविभक्तिः	किम्	के	कानि
द्वितीयाविभक्तिः	.....	के	.....
तृतीयाविभक्तिः	.....	.....	.....
चतुर्थीविभक्तिः	कस्मै	.....	.....
पञ्चमीविभक्तिः	.....	काभ्याम्	.....
षष्ठीविभक्तिः	.....	.....	केषाम्
सप्तमीविभक्तिः	कस्मिन्	.....	.....

3. उदाहरणानुग्रुणम् ‘एतद्’शब्दस्य ‘तद्’शब्दस्य वा उचितरूपैः रिक्तस्थानानि पूर्यत -

एतद्	एतद् भवनं सुन्दरम् अस्ति । लोकयानेषु समर्दः अस्ति । पुस्तकस्य मूल्यं विंशतिः रूप्यकाणि । मन्दिरे दुर्गायाः पूजा भवति । पर्वतात् नदी प्रवहति । नदीजलं मलिनम् अस्ति । तरुणयोः आदर्शगुणाः सन्ति । मित्राय पत्रं लिखामि । नगरं द्रष्टुं गच्छामि । मित्राभ्यां सह अध्ययनं करोमि । काव्यस्य कर्ता कालिदासः । युवकेभ्यः क्रीडा रोचते । फेनकेन स्नानं करोमि । मित्रे स्तः । वाक्यानि मया लिखितानि । शिष्येषु गुरुः स्मित्याति ।
तद्	

4. अथः काचित् कथा दत्ता अस्ति । तत्र मध्ये मध्ये कानिचित् स्थानानि रिक्तानि सन्ति । ‘तद्’शब्दस्य उचितैः पुंलिङ्गरूपैः तानि स्थानानि पूर्यत -

सः कश्चन संन्यासी । प्रतिदिनं समुद्रतीरे उपविश्य ध्यानकरणं ..... संन्यासिनः अभ्यासः ।
..... समये सागरपक्षिणः तत्र आगत्य ध्यानमग्नं ..... परितः डयन्ते स्म । केचन पक्षिणः ..... संन्यासिनः स्कन्धयोः उपविश्यापि क्रीडन्ति स्म । संन्यासिनः तु ..... पक्षिणां विषये अवधानम् एव नासीत् ।

कदाचित् कश्चन युवा तत्र आगतवान् । ..... संन्यासिनं नमस्कृत्य उक्तवान् - “स्वामिन् ! भवन्तं परितः तावन्तः समुद्रपक्षिणः क्रीडन्ति खलु ! ..... पक्षिषु एकं पक्षिणं गृहीत्वा मह्यं ददातु” इति । संन्यासी “अस्तु” इति उक्तवान् । ..... ध्यानार्थम् उपविष्टवान् च । परन्तु अहो आश्चर्यम् ! ..... दिने एकः अपि पक्षी ..... संन्यासिनः समीपं न आगतः ।

सर्वेऽपि ..... संन्यासिनः भीता: इव दूरे एव डयन्ते स्म । .....
संन्यासिने क्रुध्यन्तः इव ते दूरे एव स्थिताः । ..... पक्षिणां व्यवहारं दृष्ट्वा संन्यासी नितरां
विस्मितः अभवत् । ततः 'यदि मम मनसि दुर्भाविनाः भवन्ति तर्हि ..... पक्षिणः मम समीपं
नागच्छन्ति' इति सः ज्ञातवान् ।

५. अस्मद्, तद्, एतद्, किम्, भवान् - इत्येतेषां सर्वनामशब्दानाम्

उचितैः रूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत -

ग्राहकः - सुप्रभातम् । अहं युतकं क्रेतुम् इच्छामि ।

आपणिकः - अत्र आगच्छतु । ..... युतकानि पश्यतु । ..... वर्णम् इच्छति ?

ग्राहकः - नीलं पीतं वा ।

आपणिकः - पश्यतु ..... वस्त्राणां वर्णः नीलः, ... च पीतः ।

ग्राहकः - ..... वर्णः अपगच्छति वा इति..!

आपणिकः - कदापि न । ..... वस्त्राणां वर्णापिगमः नैव भविष्यति ।

ग्राहकः - कथं तावता विश्वासेन वदति ..... ?

आपणिकः - ..... अनुभवः श्रीमन् !

ग्राहकः - भवतु । ..... युतकं ददातु ।

आपणिकः - अन्यत् किं ददानि ?

ग्राहकः - अत्र शाटिकाः सन्ति किम् ?

आपणिकः - अथ किम् ? ..... सर्वाः शाटिकाः एव । पश्यतु ।

ग्राहकः - ..... शाटिकानां मूल्यम् अधिकम् इति भासते ।

आपणिकः - किन्तु ..... गुणवत्ता अपि अधिका अस्ति श्रीमन् ! यदि ..... इच्छति
तर्हि अन्याः अपि शाटिकाः दर्शयामि । पश्यतु । ..... न्यूनमूल्यकाः । परन्तु
..... गुणवत्ताविषये ..... न प्रमाणम् । ..... दीर्घकालम्
उपयोक्तुं योग्याः अपि नैव ।

ग्राहकः - ..... किं मूल्यम् ?

आपणिक: - 150/- रुप्यकाणि।

ग्राहकः - ..... ?

आपणिक: - 275/- रुप्यकाणि | परन्तु ..... गुणवत्तापि अधिका |

ग्राहकः - चतुरः अस्ति ..... | ..... महार्घस्य वस्त्रस्य क्रयणे ..... विवशं करोति ।

आपणिक: - न तथा श्रीमन् ! सत्यं खलु वक्तव्यं ..... ? अग्रेडपि ..... आपणं प्रति आगन्तव्यं खलू ?

ग्राहकः - भवतु । ..... शाटिकामपि ददातु ।

आपणिकः - स्वीकरोतु । धन्यवादः ।

सूक्तिः - स सुहृद् व्यसने यः स्यात् ।

विशेषः

प्रहेलिका

- 1) वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजः त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः ।
त्वग्वस्त्रधारी न च सिद्धयोगी जलं च बिभ्नन् घटो न मेघः ॥

एषः वृक्षस्य उपरि निवसति, किन्तु पक्षी न । एतस्य त्रीणि नेत्राणि सन्ति, किन्तु एषः न शिवः । एषः त्वग्वस्त्रं धरति, किन्तु न योगी । एषः जलं धरति, किन्तु न घटः, न वा जलधरः मेघः । एषः कः ?

- 2) अपदो दूर्गामी च साक्षरो न च पण्डितः ।
अमृखः स्फुटवक्ता च यो जानाति स पण्डितः ॥

एतस्य पादौ न स्तः, परन्तु एषः दूरं गच्छति । अस्मिन् अक्षराणि भवन्ति, परन्तु न अयं पण्डितः । अस्य मुखमेव नास्ति, तथापि एषः विषयं सम्यक् निवेदयति । अयं कः इति यः जानाति सः पण्डितः ।

सर्वनामशब्दः (स्त्रीलिङ्गे)

एतां घटनाम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च -

इयम् एका नगरी । अस्याः नगर्याः
 मध्ये काचित् नदी प्रवहति । इमां नदीम्
 उभयतः वृक्षलताभिः सङ्कीर्णः
 कश्चन सुन्दरप्रदेशः दृश्यते । नद्याः
 अपरपाश्वे प्रतिवर्ष काचित् मेला
 आयोजिता भवति । तस्यां मेलायां भागं
 ग्रहीतुं बहुध्यः ग्रामेभ्यः जनाः नदीं तीर्वा
 आगच्छन्ति स्म ।

कदाचित् पञ्चदशवर्षीया काचित्
 बाला पित्रा सह तां मेलां प्रति प्रस्थिता
 आसीत् । सा बाला अत्ये एव वयसि विविधासु विद्यासु पारद्वगता आसीत् । सा चतुरमतिः धैर्यशालिनी
 च । नौकया तयोः प्रयाणम् आरब्धम् । तस्यां नौकायाम् अन्येऽपि बहवः आसन् । यदा नौका नद्याः
 मध्यभागम् आगता तदा तस्याः नद्याः अपरस्मात् भागात् भीत्या त्वरया च जले तरस्तौ आगच्छन्तौ कौचित्
 दृष्टौ । नद्यां कश्चन मकरः आसीत् । सः तौ अनुधावन् आगच्छन् आसीत् । अस्यां नौकायां स्थिताः सर्वे
 आत्मनः विपदः शङ्कया नाविकम् अवदन् - “भोः, कृपया नौकां वेगेन अग्रे चालयतु” इति ।

सर्वेषां मुखे भयस्य आतद्वयस्य च छाया दृश्यते स्म । अस्याः बालायाः मुखे अपि भीतिः आसीत् ।
 तस्याः भीत्याः कारणं तु न स्वविषयकचिन्ता, अपि तु तयोः रक्षणं कथं स्यात् इत्येव । तयोः क्रन्दनं
 श्रुतवत्या: तस्याः मनः दयार्द्रम् अभवत् । तौ रक्षणीयौ एव इति सङ्कल्प्य सा पितरम् अपश्यत् । ततः तेन
 निवारिता अपि सा जले कूर्दितवती एव । मीनः इव तरस्ती सा तयोः हस्तौ दृढतया गृहीत्वा नौकां प्रति
 आनीतवती । इमां घटनां दृष्ट्वा सर्वेऽपि आश्चर्येण स्तब्ध्याः अभवन् । तस्याः पिता अपि ताम्
 अभिनन्दितवान् । तस्याः साहसं बहुधा अश्लाघत च ।

बाल्यावस्थायामेव एतादृशं साहसं प्रदर्शितवती सा एव भारतस्वातन्त्र्यसङ्ग्रामे महाकाली इव युद्धवा
 आड्गलेयान् प्रकम्पितवती लक्ष्मीबायी । ‘क्रान्तिकारिणां सर्वेषां मध्ये अत्यन्तं साहसवती, सर्वेभ्यः अत्युत्तमा
 सेनानेत्री च राज्ञी लक्ष्मीबायी’ इति तस्याः विषये वदति तया सह युद्धं कृतवत्सु आड्गलेयसेनामुख्येषु
 अन्यतमः सरू रोजनामकः ।

एतानि वाक्यानि सावधानतया उच्चैः पठत -

इयं मम भगिनी ।
 इयं महाविद्यालये अध्यापिका अस्ति ।
 इमाम् अहम् आचार्ये इति आह्वयामि ।
 अनया लिखितानि चित्राणि सुन्दराणि सन्ति ।
 अस्यै रसगोलकम् अत्यन्तं रोचते ।
 अस्याः छात्राः बिभृति ।
 अस्याः प्रियनाटकम् उत्तररामचरितम् ।
 अस्यां मम महान् आदरः ।

‘इदम्’शब्दः (स्त्रीलिङ्गरूपाणि)

प्रथमाविभक्तिः	इयम्	इमे	इमाः
द्वितीयाविभक्तिः	इमाम्	इमे	इमाः
तृतीयाविभक्तिः	अनया	आभ्याम्	आभिः
चतुर्थीविभक्तिः	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	अस्याः	अनयोः	आसाम्
सप्तमीविभक्तिः	अस्याम्	अनयोः	आसु

अथासः

1. उदाहरणानुसारम् एतद्-तदशब्दयोः स्त्रीलिङ्गरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत -

- (तत्) तया कर्तर्या सौचिकः वस्त्रं कर्तितवान् ।
- (एतत्) ..... द्रोण्यां पेयं जलम् अस्ति ।
- (एतत्) ..... मापिकायाः मूल्यं दश रूप्यकाणि ।
- (तत्) ..... उत्पीठिकायां शिविरवस्तूनि स्थापनीयानि ।
- (एतत्) ..... सह अन्या भगिनी आगता अस्ति । (तत्) ..... का ?

6. (तत्) ..... सख्याः स्वभावः सरलः अस्ति ।
7. (एतत्) ..... लेखन्या लिखतु भवान् ।
8. (तत्) ..... कथायां वीरवनितानां चरित्रचित्रणम् अस्ति ।
9. (एतत्) ..... वीथी साक्षात् मन्दिरं नयति ।
10. (तत्) ..... बालिकासु दुर्बुद्धिः नास्ति ।
11. (एतत्) ..... भगिन्यै मुख्यमन्त्री पारितोषिकं दत्तवान् ।
12. (एतत्) ..... कथाम् अहं दशवारं पठितवान् ।
13. (एतत्) ..... वर्णलेखनीभिः चित्रं रचयामः ।
14. (तत्) ..... टीकानां कर्ता मल्लिनाथः ।
15. (एतत्) ..... भारतीयसंस्कृत्यां महद् वैशिष्ठ्यम् अस्ति ।

2. अथः कतिचन वाक्यानि सन्ति । तेषु अधोरेखादिकतं शब्दम् उद्दिश्य ‘किम्’ शब्दस्य स्त्रीलिङ्गरूपाणि उपयुज्य प्रश्नवाक्यानि लिखत -

1. सीता जनकपुत्री आसीत् ।
सीता का आसीत् ?
2. जनकः भूमौ सीतां प्राप्तवान् ।
..... ?
3. सीतया सह रामस्य विवाहः अभवत् ।
..... ?
4. हनुमान् सीतायै अद्युलीयकं दत्तवान् ।
..... ?
5. रामः सीतायाः ऋते एकवर्षम् अवसत् ।
..... ?
6. सीतायाः प्रियः श्रीरामः ।
..... ?
7. सीतायाम् आदर्शनारीगुणाः सन्ति ।
..... ?

3. प्रथमवाक्ये प्रयुक्तस्य सर्वनामशब्दस्य एव उचितं रूपं द्वितीये वाक्ये रिक्तस्थाने लिखत-

1. अयं वृक्षः । अस्य वृक्षस्य फलं मधुरं भवति ।
(अस्य, अस्याः, तस्य)
2. ता: नर्तक्यः । ..... नर्तकीनां नृत्यम् अद्य आयोजितम् अस्ति ।
(एतेषाम्, एतासाम्, तासाम्)
3. तौ चतुरौ । ..... चतुराभ्यां पारितोषिकं ददामि ।
(एताभ्याम्, ताभ्याम्, तेभ्यः)
4. इमे मम सुहृदः । ..... सुहृदः अहं कदापि न विस्मरामि ।
(इमौ, तान्, इमान्)
5. सा नदी । ..... नद्यां बहवः नक्राः सन्ति ।
(तस्मिन्, तस्याम्, एतस्याम्)
6. एते छात्राः । ..... छात्रेषु कः चतुरः स्यात् ?
(एतेषु, एषु, तेषु)
7. सः पर्वतः । ..... पर्वतात् तिसः नद्यः उद्भवन्ति ।
(अस्मात्, तस्मात्, अस्मत्)
8. इमे शिक्षिके । ..... शिक्षिकयोः पाठनेन छात्राः तुष्टन्ति ।
(अनयोः, एतयोः, एतासाम्)
9. ते आचार्याः । ..... आचार्यान् वयं प्रणमामः ।
(एतान्, इमान्, तान्)
10. इदं पुस्तकम् । ..... पुस्तके बहूनि चित्राणि सन्ति ।
(एतस्मिन्, अस्मिन्, तस्मिन्)
11. ता: धेनवः । ..... धेनुषु एका धेनुः कपिला अस्ति ।
(तासु, एतासु, तेषु)
12. एषः बालः । ..... बालाय किमपि न रोचते ।
(अस्मै, एतस्मै, एतस्यै)

13. तानि फलानि । ..... फलेभ्यः एकं भवान् स्वीकरोतु ।
(ताभ्यः, तेभ्यः, एभ्यः)
14. इमे मयूराः । ..... मयूरैः रुचिरं नृत्यते ।
(ताभिः, एभिः, आभिः)
15. ते घटाः । ..... घटानां वर्णः समानः ।
(तासाम्, तेषाम्, एषाम्)
16. इमानि चित्राणि । ..... चित्रेभ्यः एकं पृथक् स्थापयतु ।
(एभ्यः, एताभ्यः, आभ्यः)
17. इमाः नलिकाः । ..... नलिकाभ्यः जलं स्नवति ।
(आभ्यः, एभ्यः, ताभ्यः)
18. अयं मार्गः । ..... मार्गेण गच्छति चेत् भवान् नगरं प्राप्नोति ।
(एतेन, अनेन, अनया)
19. इमे वाहने । ..... वाहनयोः भवत्यै किं रोचते ?
(एनयोः, अनयोः, आवयोः)
20. एताः शाटिकाः । ..... शाटिकानां विन्यासः मनोहरः अस्ति।
(आसाम्, एतासाम्, तासाम्)
21. एतौ महाविद्यालच्छात्रौ । ..... छात्राभ्यां सह वार्तालापं कुर्मः ।
(आभ्याम्, आवाभ्याम्, एताभ्याम्)
22. इयं मम लेखनी । ..... लेखन्यै पञ्चविंशतिं रूप्यकाणि अददाम् ।
(अस्मै, अस्यै, एतस्यै)
23. इमौ चषकौ । ..... चषकाभ्याम् अतिथिभ्यः फलरसं देहि ।
(एताभ्याम्, आभ्याम्, एभ्याम्)

सूक्तिः - क्रियासिद्धिः सत्त्वे भवति महतां नोपकरणे ।

सङ्ख्यासु लिङ्गभेदः
(विशेषणविशेष्यभावः)

पुंलिङ्गे

एकः बालकः ।

स्त्रीलिङ्गे

एका बालिका ।

नपुंसकलिङ्गे

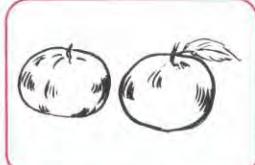
एकं दूरदर्शनम् ।

द्वौ युवकौ ।

द्वै महिले ।

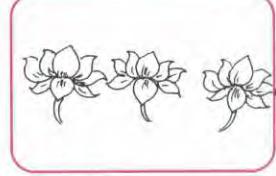
द्वे फले ।

त्रयः छात्राः ।

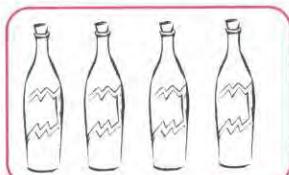
तिस्रः नर्तक्यः ।

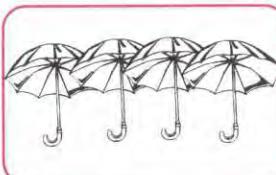
त्रीणि पुष्पाणि ।

चत्वारः पत्रकाराः ।

चतस्रः कूप्यः ।

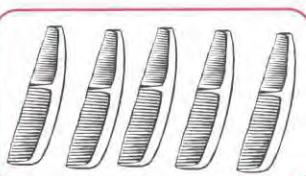
चत्वारि छत्राणि ।

पञ्च वैद्याः ।

पञ्च द्रोण्यः ।

पञ्च कड्कतानि ६१

पठत अवगच्छत च -

प्रातिपदिकम् पुंलिङ्गे स्त्रीलिङ्गे नपुंसकलिङ्गे

एक	एकः	एका	एकम्
द्वि	द्वौ	द्वे	द्वे
त्रि	त्रयः	तिसः	त्रीणि
चतुर्	चत्वारः	चतसः	चत्वारि
पञ्चन्	पञ्च	पञ्च	पञ्च
षष्	षट्	षट्	षट्
सप्तन्	सप्त	सप्त	सप्त
अष्टन्	अष्ट	अष्ट	अष्ट
नवन्	नव	नव	नव
दशन्	दश	दश	दश

अवधेयम्

- एकं, द्वे, त्रीणि, चत्वारि - इत्यादयः सद्ब्यावाचकशब्दाः अपि विशेषणानि भवन्ति ।
- एकं, द्वे, त्रीणि, चत्वारि - इत्येतेषां चतुर्णाम् एव त्रिषु लिङ्गेषु भिन्नानि रूपाणि भवन्ति । ततः अग्रे त्रिषु अपि लिङ्गेषु समानं रूपं भवति ।
- पञ्च इत्यतः आरभ्य नवदशपर्यन्तं सद्ब्यावाचकशब्दाः नित्यबहुवचनान्ताः भवन्ति ।
- ‘अष्टन्’ शब्दस्य अष्ट अष्टौ इति रूपद्वयं भवति ।
- विंशतिः नवनवतिपर्यन्तं सर्वेऽपि सद्ब्यावाचकशब्दाः एकवचनान्ताः स्त्रीलिङ्गाश्च भवन्ति ।
- ‘शतम्’ शब्दः नपुंसकः पुंलिङ्गश्च ।

पठत अवगच्छत च -

प्रथमाविभक्तिः
द्वितीयाविभक्तिः
‘एक’शब्दः
तृतीयाविभक्तिः
चतुर्थीविभक्तिः
पञ्चमीविभक्तिः
षष्ठीविभक्तिः
सप्तमीविभक्तिः

पुंलिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे
एकः	एका	एकम्
एकम्	एका म्	एकम्
एकेन	एक्या	.....
एकस्मै	एकस्यै	.....
एकस्मात्	एकस्याः	.....
एकस्य	एकस्याः	.....
एकस्मिन्	एकस्याम्	.....

पुंलिङ्गे

स्त्रीलिङ्गे

नपुंसकलिङ्गे

द्वौ

द्वे

द्वे

द्वौ

द्वे

द्वे

द्वाभ्याम्

* .....

* .....

प्रथमाविभक्तिः

द्वितीयाविभक्तिः

‘द्वि’शब्दः

द्वाभ्याम्

.....

.....

द्वाभ्याम्

.....

.....

द्वयोः

.....

.....

द्वयोः

.....

.....

तृतीयाविभक्तिः

चतुर्थीविभक्तिः

‘त्रि’शब्दः

पञ्चमीविभक्तिः

षष्ठीविभक्तिः

सप्तमीविभक्तिः

‘त्रि’शब्दः

प्रथमाविभक्तिः

द्वितीयाविभक्तिः

तृतीयाविभक्तिः

चतुर्थीविभक्तिः

पञ्चमीविभक्तिः

षष्ठीविभक्तिः

सप्तमीविभक्तिः

पुंलिङ्गे

स्त्रीलिङ्गे

नपुंसकलिङ्गे

त्रयः

तिसः

त्रीणि

त्रीन्

तिसः

त्रीणि

त्रिभिः

तिसृभिः

* .....

त्रिभ्यः

तिसृभ्यः

.....

त्रिभ्यः

तिसृभ्यः

.....

त्रयाणाम्

तिसृणाम्

.....

त्रिषु

तिसृषु

.....

पुंलिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे
चत्वारः	चतसः	चत्वारि
चतुरः	चतसः	चत्वारि
चतुर्भिः	चतसृभिः	* .....
चतुर्थ्यः	चतसृथ्यः	.....
चतुर्थ्यः	चतसृथ्यः	.....
चतुर्णाम्	चतसृणाम्	.....
चतुर्षु	चतसृषु	.....

प्रथमाविभक्तिः
द्वितीयाविभक्तिः
तृतीयाविभक्तिः
चतुर्थीविभक्तिः
पञ्चमीविभक्तिः
षष्ठीविभक्तिः
सप्तमीविभक्तिः

‘चतुर्’शब्दः

पुंलिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे
पञ्च	*	*
पञ्च	.....	.....
पञ्चभिः	.....	.....
पञ्चभ्यः	.....	.....
पञ्चभ्यः	.....	.....
पञ्चानाम्	.....	.....
पञ्चसु	.....	.....

* यत्र ‘पुंलिङ्गवत्’ इति लिखितम् अस्ति तत्र पुलिङ्गरूपाणि दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

अध्यासः

1. ‘एक’शब्दस्य रूपाणां साहाय्येन वाक्यानि पूरयत -

1. .... शिष्यः अस्ति ।
2. सः सदा ..... मन्वं जपति स्म ।
3. .... शिष्येण एव आचार्यः तुष्टः अभवत् ।
4. सः शिष्यः ..... अतिथये भोजनं ददाति ।
5. सः ..... आचार्यात् विद्यां प्राप्नोति ।
6. सः ..... ग्रन्थस्य सर्वान् श्लोकान् जानाति ।
7. सः ..... उटजे वसति ।

एकेन
एकस्य
एकः
एकस्मै
एकम्
एकस्मात्
एकस्मिन्

2. आवरणे विद्यमानस्य सद्ब्रावाचकस्य उचितं रूपं रिक्तस्थाने लिखत -

1. द्वे (द्वि) गायिके गायतः ।
2. .... (त्रि) अपि पुत्रीषु माता स्मिहति ।
3. वयं ..... (चतुर्) वेदान् अपि पठामः ।
4. .... (त्रि) पुरुषैः साधितम् इदं कार्यम् ।
5. .... (द्वि) वृक्षाभ्यां फलानि पतन्ति ।
6. .... (पञ्च) छात्रेषु कः प्रथमस्थानं प्राप्नुयात् ?
7. .... (चतुर्) कर्मकरेभ्यः वेतनं ददातु ।
8. प्रयागे ..... (त्रि) नदीनां सद्गमः भवति ।
9. मृगाः ..... (चतुर्) पादैः सञ्चरन्ति ।
10. मासे ..... (द्वि) पक्षौ भवतः ।
11. .... (पञ्च) इन्द्रियाणां प्रवर्तने मनः एव कारणम् ।
12. .... (चतुर्) युगानि सन्ति ।
13. रामः ..... (त्रि) अपि मातृणां प्रियः पुत्रः आसीत् ।
14. वायां ..... (द्वि) कमले विकसिते स्तः ।
15. छत्रपतेः शिवराजस्य यशः ..... (चतुर्) दिक्षु अपि प्रसृतम् ।

3. विशेषम् अनुसृत्य विशेषणस्य सद्ब्रावाचकशब्दस्य उचितेन रूपेण रिक्तस्थानं पूर्यत -

1. एका (1) गायिका गायति ।	2. .... (3) वानराः क्रीडन्ति ।
3. .... (2) पुस्तके स्तः ।	4. .... (5) सेवकाः सन्ति ।
5. .... (5) कमलानि सन्ति ।	6. .... (1) पुष्टं पतति ।
7. .... (3) धेनवः चरन्ति ।	8. .... (5) मार्जालाः धावन्ति ।
9. .... (2) लेखन्यौ स्तः ।	10. .... (4) उपवेदाः सन्ति ।
11. .... (3) कन्दुकानि क्रीणामि ।	12. .... (1) वृद्धः गच्छति ।
13. .... (5) फलानि सः चिनोति ।	14. .... (2) युवकौ क्रीडतः ।
15. .... (4) ते उत्पीठिकाः स्थापयन्ति ।	16. .... (8) आसन्दाः सन्ति ।
17. .... (7) वर्णान् लेपयति वर्णकारः ।	18. .... (10) अद्युत्यः सन्ति ।
19. .... (6) महाविद्यालयाः विद्यन्ते ।	20. .... (9) रसाः सन्ति ।

4. कोष्ठके विद्यमानानि पदानि चित्वा रिक्तस्थानेषु योजयत -

1. अद्य मम गृहं प्रति त्रयः अतिथयः आगताः ।
2. तस्मिन् ग्रामे ..... संस्कृतगृहाणि सन्ति ।
3. भवान् ..... हस्ताभ्यां मा खादतु ।
4. ..... मासेषु चैत्रः प्रथमः ।
5. ..... लतायाम् एव पुष्पाणि सन्ति ।
6. ..... नर्तकीनां नृत्यं पश्य ।
7. ..... काव्यानां लेखनेन सः विख्यातः ।
8. सः राजा ..... वीरैः सह युद्धं कृतवान् ।
9. ..... ग्रामेभ्यः जनाः आगतवन्तः ।
10. ..... बालिकाभ्यः पारितोषिकं दत्तवान् ।
11. भारतस्य यशः ..... दिक्षु व्याप्तम् आसीत् ।
12. सा आपणतः ..... लेखनीः क्रीणाति ।

एकस्यां
षड्भ्यः
दशभिः
तिसृणां
त्रयः
चतसृषु
द्वाभ्यां
चतसृभ्यः
चत्वारि
द्वादशसु
पञ्चानां
तिसः

5. आवरणे विद्यमानसङ्ख्यानुगुणं रिक्तस्थानं पूरयत -

एकस्मिन् (1) ग्रामे ..... (4) युवकाः आसन् । ते ..... (4) अपि विविधशास्त्राणि जानन्ति स्म । तेषु ..... (4) युवकेषु ..... (1) युवकं विहाय अन्ये ..... (3) युवकाः मूर्खाः आसन् । कदाचित् ते ..... (1) वनमार्गेण गच्छन्ति स्म । तदा ..... (1) वृक्षस्य अधः ..... (1) सिंहस्य मृतशरीरं दृष्टवन्तः ।

मृतं सिंहं दृष्टवा ..... (4) युवकेषु ..... (1) युवकः उक्तवान् - “मित्राणि ! अस्माकं शास्त्रज्ञानस्य परीक्षणार्थम् उत्तमः अवसरः प्राप्तः । वयं मन्त्रशक्तिप्रयोगेण एनं मृतं सिंहं सजीवं कारयामः” इति ।

तत् श्रुत्वा ..... (2) युवकौ तस्य वचनम् अद्यगीकृतवन्तौ । परन्तु बुद्धिमान् युवकः तेषां निर्णयं न अद्यगीकृतवान् । सः तान् ..... (3) अपि सुहृदः उक्तवान् - “भोः, कृपया एनं सिंहं मा जीवयन्तु । यदा सः प्राणान् धारयति तदा अस्मान् ..... (4) अपि मारयति । अतः एतम् उद्यमं परित्यजन्तु” इति ।

परन्तु ..... (3) अपि मूर्खाः तस्य वचनं न श्रुतवन्तः । ते सिंहं जीवयितुम् आरभन्त । तदा बुद्धिमान् युवकः समीपस्थम् ..... (1) वृक्षम् आरुह्य उपविष्टवान् । ततः तेषां ..... (3) युवकानां मन्त्रप्रयोगेण सिंहः प्राणान् अधरत् । नितरां बुभुक्षितः सः झटिति एव तान् ..... (3) अपि युवकान् अमारयत् ।

6. कोष्ठके कानिचन पदानि सन्ति । तेषु भवतां गृहे कानि कानि कति सन्तीति लिखत -

भ्रातरः, भगिन्यः, प्रकोष्ठाः, व्यजनानि, आसन्दाः, अजाः, धेनवः, कुकुटाः, वृषभाः,
पुस्तकानि, दण्डदीपाः, द्रोण्यः, द्वाराणि, वातायनानि, दर्व्यः, आच्छादकानि, घट्यः, स्यूतः

उदा - मम गृहे षोडश आसन्दाः सन्ति ।

1. .... |
2. .... |
3. .... |
4. .... |
5. .... |
6. .... |
7. .... |
8. .... |
9. .... |
10. .... |
11. .... |
12. .... |
13. .... |
14. .... |
15. .... |

एतानि सुभाषितानि पठत अवगच्छत च -

एक एव खगो मानी वने वसति चातकः ।

पिपासितो वा प्रियते याचते वा पुरन्दरम् ॥

वने वसत्सु पक्षिषु चातकपक्षी अत्यन्तं स्वाभिमानी । सः जलार्थं भगवन्तम् इन्द्रमेव याचते, न तु अन्यं कमपि । पिपासया मरणावस्थामेव प्राप्नुयात् चेदपि सः इन्द्रात् अन्यं न याचते ।

विद्या शस्त्रं च शास्त्रं च द्वे विद्ये प्रतिपत्तये ।

आद्या हास्याय वृद्धत्वे द्वितीयाद्रियते सदा ॥

यत् किमपि कार्यं साधयितुं शस्त्रं शास्त्रं चेति विद्याद्वयं वर्तते । प्रथमा शस्त्रविद्या वार्धक्ये हास्यास्पदं भवति । परं द्वितीया शास्त्रविद्या सदैव गौरवास्पदं भवति ।

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमनं सुभाषितम् ।

मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते ॥

भूमौ जलम् अन्नं सुभाषितं चेति त्रीणि रत्नानि सन्ति । किन्तु मूढाः जनाः पाषाणखण्डान् एव रत्नानि मन्यन्ते ।

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।

चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥

ज्येष्ठानाम् अभिवादनस्य स्वभावः यस्य अस्ति, यः वयोवृद्धानां ज्ञानवृद्धानां च सेवनं करोति तस्य आयुः, विद्या, यशः बलं चेति एतानि चत्वारि वर्धन्ते ।

पञ्चभिः सह गन्तव्यं स्थातव्यं पञ्चभिः सह ।

पञ्चभिः सह वक्तव्यं न दुःखं पञ्चभिः सह ॥

बुद्धिमता जनेन पञ्चभिः जनैः सह गमनं करणीयम् । पञ्चभिः (बहुभिः) जनैः सह स्थातव्यं, वक्तव्यं च । एवं पञ्चभिः (बहुभिः) सह जीवनेन कदापि दुःखं न भवति ।

उद्यमः साहसं धैर्यं बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।

षड्टते यत्र वर्तन्ते तत्र देवः सहायकृत् ॥

परिश्रमः, साहसं, धैर्यं, बुद्धिः, शक्तिः, पराक्रमः इत्येते षड् गुणाः यत्र सन्ति तत्र ईश्वरः साहाय्यं करोति ।

अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका ।

पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ॥

अयोध्या, मथुरा, माया (हरिद्वारम्), काशी, काञ्ची, अवन्तिका (उज्जयिनी), द्वारका - इत्येतानि सप्त नगराणि मोक्षदायकानि सन्ति ।

उरसा शिरसा दृष्ट्या मनसा वचसा तथा ।
पद्भ्यां कराभ्या कर्णाभ्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥

वक्षःस्थलेन, मस्तकेन, दृष्ट्या, मनसा, वाचा, पादाभ्यां, हस्ताभ्यां कर्णाभ्यां च क्रियमाणः नमस्कारः साष्टाङ्गनमस्कारः इति कथ्यते ।

लालयेत् पञ्चवर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ।
प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥

पुत्रः यावत् पञ्चवर्षीयः भवति तावत् लालनीयः । सः यावत् दशवर्षीयः भवति तावत् दण्डनीयः । यदा सः षोडशवर्षीयः भवति तदा तेन सह मित्रवद व्यवहारः करणीयः ।

सूक्तिः - मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।

लौकिकन्यायाः

प्रस्तुतं कमपि विषयं स्पष्टीकर्तुं संस्कृतसाहित्ये लौकिकन्यायानां प्रयोगः क्रियते । एतादृशाः शताधिकाः न्यायाः शास्त्रेषु काव्येषु च तत्र तत्र प्रयुक्ताः दृश्यन्ते ।

1. अन्धपरम्परान्यायः:

यदा कोऽपि जनः स्वबुद्ध्या अविचार्य अन्धः इव अन्येषाम् अनुकरणं करोति तदा एषः न्यायः प्रयुज्यते । सः न चिन्तयति यत् एतत् अनुकरणं स्वम् अन्धकारं प्रति नयति ।

2. अरुन्धतीदर्शनन्यायः:

यः अरुन्धतीनामकं तारकं प्रदर्शयितुम् इच्छति सः पूर्वम् अरुन्धत्याः समीपस्थं स्थूलम् अमुखं तारकं निर्दिशति । पश्चात् अरुन्धतीं ग्राहयति । एवं यदा सूक्ष्मः पदार्थः स्थूलेन पदार्थेन निर्दिश्यते तदा एषः न्यायः प्रयुज्यते ।

3. स्थालीपुलाकन्यायः:

यः ओदनं पचति सः ओदनः पक्वः न वा इति ज्ञातुं स्थाल्यां विद्यमानेभ्यः पुलाककणेभ्यः कमपि एकं सद्गृह्य परीक्षते । एकस्य कणस्य परीक्षणेन एव सर्वस्य ज्ञानं भवति । अत्र प्रत्येकं कणस्य परीक्षणस्य आवश्यकता न भवति । एवं परीक्षणविषयकीं व्यक्तिं निर्देष्टुम् एषः न्यायः प्रयुज्यते ।

पूरणप्रत्ययान्ता:

एतत् सम्भाषणम् उच्चैः पठत,
अवगच्छत च -

- सुधा - भगिनि ! किं कुर्वती
अस्ति भवती ?
- वसुधा - अहम् एकां दिनदर्शिकां
रचयन्ती अस्मि ।
- सुधा - भोः! अधुना विपण्यां
विविधाः दिनदर्शिकाः
लभ्यन्ते खलु ? पुनः
निर्माणं किमर्थम् ?
- वसुधा - एषा किञ्चित् भिन्ना अस्ति । अस्यां सर्वे भारतीयाः उत्सवाः, महापुरुषाणां जन्मतिथ्यः
ऐतिहासिकमुहूर्तश्च उल्लिखिताः सन्ति । तेन राष्ट्रस्य विषये ज्ञानं सुकरं भवेत् ।
- सुधा - अतीव शोभनम् । भवती तत् दर्शयतु तावत् ।
- वसुधा - ततः पूर्वं भवत्याः परीक्षां करोमि । भवती मम प्रश्नानाम् उत्तरं वदेत् ।
- सुधा - अस्तु ।
- वसुधा - स्वातन्त्र्यदिनोत्सवः कदा भवति ?
- सुधा - कः न जानाति भोः ? अगस्तमासस्य पञ्चदशे दिनाङ्के ।
- वसुधा - सुधे ! तर्हि गणेशोत्सवः कदा ?
- सुधा - चतुर्थ्या तिथौ इति तु जानामि । किन्तु मासं तु न स्मरामि ।
- वसुधा - भवतु, अहमेव वदामि । भाद्रपदमासस्य शुक्लपक्षे चतुर्थ्या तिथौ गणेशोत्सवः ।
- सुधा - अस्तु । कः तृतीयः प्रश्नः ?
- वसुधा - छत्रपते : शिवराजस्य जन्म फाल्गुनमासस्य द्वितीयायां तिथौ, उत्तृतीयायां तिथौ ?
- सुधा - तृतीयायां तिथौ एव, न तु द्वितीयायां तिथौ ।
- वसुधा - समीचीनम् उत्तरम् उक्तवती भवती । तर्हि एतद् वदतु, वयं नवरात्रोत्सवं कदा आचरामः ?
- सुधा - आशवयुजमासस्य शुक्लपक्षे प्रथमायाः तिथे: आरभ्य नवमां तिथिं यावद् नवरात्रम्

- आचरामः । तत्र अष्टमी तिथिः ‘दुर्गाष्टमी’ इति, नवमी तिथिः ‘महानवमी’ इति, दशमी तिथिः ‘विजयदशमी’ इति च विख्याताः ।
- वसुधा - किमर्थं दशमीं तिथिं विजयदशर्मीं वदन्ति ?
- सुधा - दशम्यां तिथौ एव दुर्गादेवी महिषासुरं हतवती । अतः देव्याः विजयकारणात् दशमीं तिथिं तथा वदामः । एतावता भवती मां प्रश्नैः पीडितवती । इदानीम् अहमपि किञ्चित् पृच्छामि ।
- वसुधा - पृच्छतु तावत् ।
- सुधा - चैत्रमासस्य प्रथमायाः तिथे: वैशिष्ठ्यं किम् ?
- वसुधा - चैत्रमासस्य प्रथमायां तिथौ एव ‘युगादिपर्व’ भवति ।
- सुधा - सखि ! आषाढमासस्य चतुर्दश्यां तिथौ कोऽपि विशेषः अस्ति किम् ?
- वसुधा - चतुर्दश्याः तिथे: विषये मम ज्ञानं नास्ति । परन्तु आषाढमासस्य पूर्णिमायाम् एव ‘ब्यासजयन्ती’ इति जानामि । ‘गुरुपूर्णिमा’ इत्येव तस्याः प्रसिद्धिः ।
- वसुधा - अस्तु भगिनि ! भवती अपि दिनदर्शिकायाः निर्माणे साहाय्यं करोतु ।
- सुधा - निश्चयेन करोमि । वदतु, मया किं करणीयम् ?
- वसुधा - भवती एतानि पत्राणि गृह्णातु । प्रथमे पत्रे उत्सवानाम् आवलिः अस्ति । द्वितीये पत्रे महापुरुषाणां जन्मतिथयः लिखिताः सन्ति । तृतीयं पत्रम् इदानीं न आवश्यकम् । तत् पाश्वे स्थापयतु ।
- सुधा - तथैव करोमि ।
- वसुधा - भवती प्रथमं पत्रं द्वितीयं पत्रं च दृष्ट्वा कस्यां तिथौ कस्मिन् दिनाङ्के च किं भवति इति सूचयतु । अहं लिखामि ।
- सुधा - अस्तु, एप्रिलमासस्य चतुर्दशे दिनाङ्के अम्बेडकरजयन्ती भवति । श्रावणमासस्य कृष्णपक्षस्य अष्टम्यां तिथौ श्रीकृष्णजयन्ती भवति । तस्मिन्नेव मासे पूर्णिमायां संस्कृतदिनमपि भवति ।
- वसुधा - भगिनि ! श्वः द्वादशः दिनाङ्कः खतु, मम परीक्षाः आरप्स्यन्ते । मया पठनीयम् अस्ति । अतः गच्छानि किम् ?
- वसुधा - भवतु, भवती सम्यक् पठतु । पुनः कदा आगमनं भवेत् भवत्याः ?
- सुधा - षोडशे दिनाङ्के आगमिष्यामि । यतः पञ्चदशं दिनाङ्कं यावत् मम परीक्षाः भविष्यन्ति ।
- वसुधा - अस्तु, पुनर्मिलाव ।

पठत, अवगच्छत च -

पूरणप्रत्ययान्ता:

सद्द्वया	पुंलिङ्गो	स्त्रीलिङ्गो	नपुंसकलिङ्गो
1	प्रथमः	प्रथमा	प्रथमम्
2	द्वितीयः	द्वितीया	द्वितीयम्
3	तृतीयः	तृतीया	तृतीयम्
4	चतुर्थः	चतुर्थी	चतुर्थम्
5	पञ्चमः	पञ्चमी	पञ्चमम्
6	षष्ठः	षष्ठी	षष्ठम्
7	सप्तमः	सप्तमी	सप्तमम्
8	अष्टमः	अष्टमी	अष्टमम्
9	नवमः	नवमी	नवमम्
10	दशमः	दशमी	दशमम्
11	एकादशः	एकादशी	एकादशम्
12	द्वादशः	द्वादशी	द्वादशम्
13	त्रयोदशः	त्रयोदशी	त्रयोदशम्
14	चतुर्दशः	चतुर्दशी	चतुर्दशम्
15	पञ्चदशः	पञ्चदशी	पञ्चदशम्
16	षोडशः	षोडशी	षोडशम्
17	सप्तदशः	सप्तदशी	सप्तदशम्
18	अष्टादशः	अष्टादशी	अष्टादशम्
19	नवदशः	नवदशी	नवदशम्
20	विंशतिमः	विंशतिमी	विंशतिमम्
30	त्रिंशत्तमः	त्रिंशत्तमी	त्रिंशत्तमम्
40	चत्वारिंशत्तमः	चत्वारिंशत्तमी	चत्वारिंशत्तमम्
50	पञ्चाशत्तमः	पञ्चाशत्तमी	पञ्चाशत्तमम्
60	षष्ठितमः	षष्ठितमी	षष्ठितमम्
70	सप्ततितमः	सप्ततितमी	सप्ततितमम्
80	अशीतितमः	अशीतितमी	अशीतितमम्
90	नवतितमः	नवतितमी	नवतितमम्
100	शततमः	शततमी	शततमम्

अवधेयम्

- ◆ प्रथमः, द्वितीयः, तृतीयः - इत्यादयः पूरणप्रत्ययान्ताः इति उच्चन्ते ।
(एकं, द्वे, त्रीणि - इत्यादयः तु सङ्ख्याः इत्युच्चन्ते ।)
- ◆ विंशतितः अग्रे विंशः / विंशतितमः, एकविंशः / एकविंशतितमः - चेति रूपद्वयं भवति । परन्तु अत्र एकमेव रूपं निर्दिष्टम् अस्ति ।

अध्यासः

1. कोष्ठकसङ्ख्यायाः पूरणप्रत्ययान्तं रूपं लिखत -

पुंलिङ्गो	स्त्रीलिङ्गो	नपुंसकलिङ्गो		
उदा.	त्रयोदशः	त्रयोदशी	त्रयोदशम्	(13)
1.	.....	.....	.....	(4)
2.	.....	.....	.....	(6)
3.	.....	.....	.....	(17)
4.	.....	.....	.....	(20)
5.	.....	.....	.....	(26)
6.	.....	.....	.....	(65)
7.	.....	.....	.....	(59)
8.	.....	.....	.....	(71)
9.	.....	.....	.....	(90)
10.	.....	.....	.....	(25)
11.	.....	.....	.....	(73)
12.	.....	.....	.....	(37)
13.	.....	.....	.....	(48)
14.	.....	.....	.....	(22)
15.	.....	.....	.....	(34)
16.	.....	.....	.....	(82)
17.	.....	.....	.....	(40)

२. एषा वलयक्षेपक्रीडा । ३० छात्राः वृत्ताकारेण तिष्ठन्ति । कश्चन बालः वलयं वेगेन अन्यं बालम् उद्दिश्य क्षिपति । सः तत् गृहीत्वा अन्यस्मै ददाति । कः कस्मै वलयं ददाति इति अधः सूचितम् अस्ति । तदनुसारम् उचितेन पूरणप्रत्ययान्तेन वाक्यानि रचयत -

१. (१) बालकः - (९)	बालकः - (१२)	बालिका
३. (१२) बालिका - (२७)	बालकः - (२)	बालिका
५. (२) बालिका - (८)	बालिका - (१६)	बालकः
७. (१६) बालकः - (२५)	बालिका - (११)	बालिका
९. (११) बालिका - (२९)	बालकः - (१४)	बालिका

उदा - १. प्रथमः बालकः नवमाय बालकाय ददाति ।

2. .... |
3. .... |
4. .... |
5. .... |
6. .... |
7. .... |
8. .... |
9. .... |
10. .... |

३. वर्षे प्रतिमासम् अपि कानिचन विशेषदिनानि भवन्ति । अत्र तादृशानि कानिचन दिनानि निर्दिष्टानि सन्ति । तानि कदा भवन्ति इति उदाहरणानुसारं वाक्यरूपेण लिखत -

१. जनवरिमासः - १२ विवेकानन्दजयन्ती	२. जनवरिमासः - २६ गणतन्त्रदिनम्
३. मार्चमासः - १ विश्वविनितादिनम्	४. एप्रिलमासः - १४ अम्बेडकरजयन्ती
५. मई मासः - १ विश्वकार्मिकदिनम्	६. जुलैमासः - ५ विश्वपर्यावरणदिनम्
७. सप्तम्बरमासः - ५ अध्यापकदिनम्	८. नवम्बरमासः - १४ बालदिनम्

उदा - १. जनवरिमासस्य द्वादशो दिनाद्वये विवेकानन्दजयन्ती भवति ।

2. .... |
3. .... |

4. .... |
5. .... |
6. .... |
7. .... |
8. .... |

4. अधः प्रधानमन्त्रिणः प्रवासयोजना दत्ता अस्ति । एतस्याः आधारेण सः कस्मिन् दिनाङ्के कुत्र भविष्यति
इति लिखत -

1. (1) - देहलीतः प्रस्थानम्	2. (2) - लखनऊनगरम्	3. (4) - पटनानगरम्
4. (7) - गुवाहाटीनगरम्	5. (9) - कोलकत्ता	6. (10) - भुवनेश्वरम्
7. (12) - भाग्यनगरम्	8. (14) - चेन्नैनगरम्	9. (17) - तिरुवनन्तपुरम्
10. (19) - बेंगलूरुनगरम्	11. (20) - मुम्बयीनगरम्	12. (22) - भोपालम्
13. (24) - कर्णावती	14. (29) - चण्डीगढ़	15. (30) - श्रीनगरम्

उदा - 1. प्रधानमन्त्री प्रथमे दिनाङ्के देहलीतः प्रस्थानं करोति ।

2. .... |
3. .... |
4. .... |
5. .... |
6. .... |
7. .... |
8. .... |
9. .... |
10. .... |
11. .... |
12. .... |
13. .... |
14. .... |
15. .... |

५. पूर्वं दत्तां प्रवासयोजनाम् अनुसृत्य यूयम् अपि स्वकीयां योजनां लिखत -

उदा. प्रथमे दिनाङ्के अहं विद्यालये भविष्यामि ।

1. .... |
2. .... |
3. .... |
4. .... |
5. .... |
6. .... |
7. .... |
8. .... |

६. क्रीडाक्षेत्रं परितः वृक्षाः सन्ति । द्वौ वानरौ वृक्षात् वृक्षं गच्छन्तौ क्रीडतः । तौ कतमात् वृक्षात् कतमं वृक्षं गच्छतः इति अथः सूचितम् अस्ति । उचितेन पदेन वाक्यानि पूर्यत -

प्रथमः वानरः:

(1) → (2) → (3) → (4) → (5) → (6) → (7) → (8) → (9) → (10) → (11)

द्वितीयः वानरः:

(25) → (24) → (23) → (22) → (21) → (20) → (19) → (18) →
(17) → (16) → (15)

१. प्रथमः वानरः प्रथमात् वृक्षात् द्वितीयं वृक्षं गच्छति ।

2. .... |
3. .... |
4. .... |
5. .... |
6. .... |
7. .... |
8. .... |
9. .... |

10. .... |
11. द्वितीयः वानरः ..... |
12. .... |
13. .... |
14. .... |
15. .... |
16. .... |
17. .... |
18. .... |
19. .... |
20. .... |

एतत् गणेशस्तोत्रम् उच्चैः पठत । अत्र प्रयुक्तानि पूर्णप्रत्ययान्तरूपाणि जानीत च -

प्रथमं वक्रतुण्डं च एकदन्तं द्वितीयकम् ।
तृतीयं कृष्णपिङ्गाक्षं गजवक्रं चतुर्थकम् ॥

लम्बोदरं पञ्चमं च षष्ठं विकटमेव च ।
सप्तमं विघ्राजं च धूम्रवर्णं तथाष्टकम् ॥

नवमं भालचन्द्रं च दशमं तु विनायकम् ।
एकादशं गणपतिं द्वादशं तु गजाननम् ॥

द्वादशैतानि नामानि त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ।
न च विघ्रभयं तस्य सर्वसिद्धिकरं परम् ॥

एतत् सुभाषितम् उच्चैः पठत -

प्रथमे नार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् ।
तृतीये नार्जितं पुण्यं चतुर्थं किं करिष्यति ॥

जीवनस्य प्रथमे भागे भवता विद्या न सम्पादिता । द्वितीये भागे धनं न सम्पादितम् । तृतीये भागे पुण्यं न सम्पादितम् । एवं चेत् चतुर्थं भागे किं वा करिष्यति ?

सूक्तिः - वज्रादपि हि वीराणां चित्तरलमखण्डितम् ।

चित्-चन्-प्रयोगः

एतां कथाम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च -

कस्मिंश्चित् ग्रामे कश्चन
आश्रमः आसीत् । तत्र कश्चन
गुरुः निवसति । तस्य दश शिष्याः
आसन् । आश्रमसमीपे एव
काचित् नदी प्रवहति स्म ।

कदाचित् गुरुः कैश्चित्
शिष्यैः सह नौकाया कञ्जित् देशं
प्रति प्रस्थितवान् आसीत् ।
गमनसमये एते पुरतः कुतश्चित्
आगच्छन्तीं काञ्जित् नौकां
दृष्टवन्तः । तस्यां नौकायां बहवः
जनाः आसन् । यदा एते दृष्टवन्तः
तदा एव सा नौका अकस्मात् काञ्जित् शिलां घट्यित्वा भग्ना अभवत् । नौकायां स्थिताः सर्वे नद्याम्
अपतन् । केचन मृताः । अन्ये केचन कथञ्जित् रक्षां प्राप्तवन्तः च ।

तद् दृश्यं दृष्ट्वा गुरुः शिष्यान् उक्तवान् - “नौकायां कश्चन दुष्टः आसीत् , तस्य एकस्य कारणतः
एषा दुर्घटना सम्भूता । निर्भाग्याः केचन मृत्युमुखं प्रविष्टवन्तः, अन्ये केचन मृतप्रायाश्च सञ्जाताः”
इति ।

गुरोः वचनं श्रुत्वा सर्वे शिष्याः आश्चर्येण तं पृष्ठवन्तः - “गुरो ! तेषु कश्चित् दुष्टः स्यात् नाम, परन्तु
एकस्य दुष्टस्य कारणेन निरपराधैः अन्यैः अपि मरणं प्राप्तव्यम् इत्येतद् कथं समीचीनं भवेत्?” इति ।

गुरुः किञ्चिदपि न उक्तवान् । स्वल्पसमयानन्तरं ते अन्यत् तीरं प्राप्तवन्तः । सर्वे अग्रे गच्छन्तः
आसन् । तदा केनचित् शिष्येण सिकतासु निमग्नः कश्चन शङ्खः दृष्टः । सः कथञ्जित् तं गृहीत्वा
इतस्तः भ्रामितवान् । शङ्खस्य अन्तः काश्चन पिपीलिकाः आसन् । तासु काचित् पिपीलिका तस्य
हस्तम् अदशत् । तदा सः शिष्यः तीव्रवेदनाम् अनुभूय क्रोधेन तं शङ्खं नद्यां क्षिप्तवान् । सर्वाः पिपीलिकाः
मृताः अभवन् ।

तदा गुरुः शिष्यान् उक्तवान् - “भोः शिष्याः ! पश्यन्तु, काचित् पिपीलिका एतम् अदशत् , किन्तु
तस्याः कारणतः सर्वाः अपि पिपीलिकाः एतेन जले पातिताः । एवमेव एकः दुष्टः भवति चेदपि तस्य
प्रभावः तं परितः स्थितानां निरपराधानां सञ्जननाम् उपरि अपि भवति” इति ।

गुरोः वचनं श्रुत्वा सर्वे विस्मिताः अभवन् ।

अध्यासः

१. पाठे स्थूलाक्षरैः मुद्रितान् शब्दान् चित्वा अथः लिखत -

१.	२.	३. ....
४.	५.	६. ....
७.	८.	९. ....
१०.	११.	१२. ....
१३.	१४.	१५. ....
१६.	१७.	१८. ....
१९.	२०.	२१. ....
२२.	२३.	२४. ....

एते सर्वेऽपि शब्दाः अनिश्चितार्थकाः सन्ति ।

अवधेयम्

‘किम्’ इति शब्दः प्रश्नार्थकः । तस्य रूपैः सह चित्, चन योजनेन अनिश्चितार्थकत्वं सिद्ध्यति ।

उदा - १. काचित् गच्छति । (अत्र का गच्छति इति निश्चयः नास्ति ।)

२. कश्चन अभिनयति । (अत्र कः अभिनयति इति निश्चयः नास्ति ।)

३. शिशिरः केनचित् सह क्रीडति । (अत्र केन सह क्रीडति इति निश्चयः नास्ति ।)

- एतादृशः अर्थः अनिश्चितार्थः ।

एतानि रूपाणि पठत -

पुंलिङ्गे

प्रथमाविभक्तिः
द्वितीयाविभक्तिः
तृतीयाविभक्तिः
चतुर्थीविभक्तिः
पञ्चमीविभक्तिः
षष्ठीविभक्तिः
सप्तमीविभक्तिः

कश्चित्	कौचित्	केचित्
कज्जित्	कौचित्	कांश्चित्
केनचित्	काभ्याज्जित्	कैश्चित्
कस्मैचित्	काभ्याज्जित्	केभ्यश्चित्
कस्माच्चित्	काभ्याज्जित्	केभ्यश्चित्
कस्यचित्	कयोश्चित्	केषाज्जित्
कस्मिंश्चित्	कयोश्चित्	केषुचित्

पुंलिङ्गरूपाणि दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

नपुंसकलिङ्गे

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
किञ्चित्	केचित्	कानिचित्
किञ्चित्	केचित्	कानिचित्
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....
.....	.....	.....

स्त्रीलिङ्गे

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
काचित्	केचित्	काश्चित्
काञ्चित्	केचित्	काश्चित्
क्याचित्	काभ्याञ्चित्	काभ्यश्चित्
कस्यैचित्	काभ्याञ्चित्	काभ्यश्चित्
कस्याश्चित्	काभ्याञ्चित्	काभ्यश्चित्
कस्याश्चित्	कयोश्चित्	कासाञ्चित्
कस्याञ्चित्	कयोश्चित्	कासुचित्

अवधेयम्

► कश्चित् , काचित् , किञ्चित् – इत्यादयः सर्वेऽपि विशेषणत्वेन उपयुज्यन्ते । अतः ते सर्वे विशेषस्य लिङ्गां वचनं विभक्तिं च अनुसरन्ति ।

यथा – 1. सः कश्चित् बालकः ।

2. काचित् महिला गच्छति ।

3. तत्र किञ्चित् पुस्तकम् अस्ति ।

4. ह्यः कश्चित् अतिथिः आगतवान् ।

5. गुरुः काश्चित् छात्रान् पाठ्यन् अस्ति ।

6. वृद्धः केनचित् दण्डेन चलति ।

7. माता कस्मैचित् भिक्षुकाय भोजनं दत्तवती ।

8. मम भगिनी क्याचित् सख्या सह महाविद्यालयं गतवती ।

9. कस्माच्चित् आपणात् वस्तूनि आनीतानि ।

10. कस्मिंश्चित् वित्तकोषे सः उद्योगी अस्ति ।

2. मञ्जूषातः उचितं शब्दं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

कायाचित् , कयोश्चित्, केषाज्जित् , कस्माच्चित्, केषुचित्, कञ्जित्, कानिचित्, केभ्यश्चित्, कस्याश्चित् , काञ्जित्
1. तात काञ्जित् कथां कथयतु । 2. भोः ..... सेवकं कृपया प्रेषयतु । 3. ..... महिलायाः स्यूतः एषः । 4. ..... वर्णलेखन्या चित्रं रचितम् । 5. एतानि फलानि ..... वृक्षेभ्यः पतितानि । 6. ..... बालकयोः दुर्लालित्यं वर्तते । 7. ..... धनिकानां पुत्राः अविनीताः भवन्ति । 8. ..... यानात् सः अवतीर्णः । 9. ..... गृहेषु विद्युत् नास्ति । 10. अद्य मम ..... मित्राणि गृहम् आगच्छन्ति ।

3. एते सुभाषिते उच्चैः पठत -

न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः ।
कारणेन हि जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥

लोके कोऽपि जनः सहजतया अन्यस्य कस्यचित् मित्रं न भवति । शत्रुः अपि न भवति । किमपि
कारणम् अस्ति चंदेव जनाः मित्राणि शत्रवः वा भवन्ति ।

केचिदज्ञानतो नष्टाः केचिनष्टाः प्रमादतः ।
केचिज्ञानावलेपेन केचिनष्टैस्तु नाशिताः ॥

लोके केचन अज्ञानेन नष्टाः भवन्ति । अन्ये केचन प्रमादकारणेन नष्टाः भवन्ति । पुनः केचन अहं
जानामि इति गर्वेण नष्टाः भवन्ति । एवं नष्टाः जनाः अन्यात् कांश्चित् नाशयन्ति अपि । अतः ते एतैः
नाशिताः भवन्ति ।

अवधेयम्

- ▶ चित् / चन - इत्येतयोः अर्थभेदः कोऽपि नास्ति ।
कश्चित् / कश्चन - इत्येतयोः अर्थः समानः । एवम् इतरत्र अपि ।
- 1. आपणतः कानिचित् पत्राणि आनयामि । - आपणतः कानिचन पत्राणि आनयामि ।
- 2. केषुचित् नगरेषु जलाभावः अस्ति । - केषुचन नगरेषु जलाभावः अस्ति ।
- 3. परिश्रमिणः केचित् एव उत्तीर्णः भवन्ति । - परिश्रमिणः केचन एव उत्तीर्णः भवन्ति ।

4. कोष्ठकस्थानां शब्दानां साहाय्येन उदाहरणानुगुणं वाक्यानि योजयत -

कासाञ्चित्
कस्याञ्चित्
कानिचित्
कश्चित्
कासुचित्
केचित्
केचन
केषुचित्
केनचित्
केचित्

फलानि पक्वानि सन्ति ।
पुस्तकेषु वेदमन्त्राः सन्ति ।
नटः शाटिकां धृत्वा नटति ।
गायिकानां स्वरः मधुरः वर्तते ।
यानेन भवान् गन्तुं शक्नोति ।
कथायां चाणक्यस्य राष्ट्रभक्तिः दृश्यते ।
संस्कृतपत्रिकासु सरलसंस्कृतं वर्तते ।
अतिथयः विमानेन आगताः ।
नर्तक्यौ नृत्यतः ।
बालकाः बहु परिश्रमं कृत्वा लक्ष्यं प्राप्नुवन्ति ।

अवधेयम्

- ▶ किंशब्दस्य रूपैः सह यथा तथैव कुत्र, कति, कदा, कुतः, कथम् - इत्येतैः प्रश्नवाचकैः
सह अपि चित् / चन योजयितुं शक्यते । तेषाम् अपि अनिश्चयार्थकत्वमेव ।
- यथा - 1. सः जद्गमदूरवाणीं कुत्रचित् पातितवान् ।
2. बाल्ये अहं कदाचित् हरिद्वारं गतवान् ।
3. जीवने कष्टानि भवन्त्येव । कथञ्चित् स्वकार्यं समाजकार्यञ्च साधनीयम् ।
4. गृहे मूषकबाहुल्यात् मम कतिचित् पुस्तकानि नष्टानि ।
5. कुतश्चित् वार्ता श्रुता मया । कुतः इति न स्मरामि ।

4. कोष्ठकस्य साहाय्येन अनेकानि वाक्यानि रचयत -

उमा	कञ्चित् / कञ्चन काश्चित् / काश्चन कानिचित् / कानिचन कञ्जित् / कञ्जन किञ्चित् / किञ्चन कांश्चित् / कांश्चन	पुस्तकानि ग्रन्थान् पत्रिका: श्लोकम् कविताम् काव्यम्	अपठत् अपठम्
-----	--	---	----------------

1. उमा कञ्चित् श्लोकम् अपठत्।

2. .... |

3. .... |

4. .... |

5. .... |

6. .... |

7. .... |

8. .... |

9. .... |

10. .... |

11. .... |

12. .... |

13. .... |

14. .... |

15. .... |

16. .... |

17. .... |

18. .... |

19. .... |

20. .... |

5. आवरणे विद्यमानेषु रूपेषु उचितेन रूपेण रिक्तस्थानं पूरयत -

1. केचन छात्राः सर्वदा जल्पन्ति । (कानिचन, कश्चन, केचन)
2. .... नाटकस्य सारांशं वद । (कस्याश्चित्, कस्यचित्, केषाज्ज्वत्)
3. शीघ्रं गच्छ, ... आपणात् पुस्तकम् आनय । (कस्माच्चित्, कस्याश्चित्, कस्यचित्)
4. .... अभिनेत्राः अभिमानिः तत्र सम्मिलिताः । (काचित्, कस्याश्चित्, कस्यचित्)
5. .... विद्यालयेषु चतुराः बालाः पठन्ति । (कासुचित्, कस्मिंश्चित्, केषुचित्)
6. .... भारतीयाः वैज्ञानिकाः जगत्प्रसिद्धाः सन्ति । (केचित्, काश्चित्, कानिचित्)
7. प्रधानमन्त्री ..... मन्त्रिभिः सह समालोचयति । (काभिश्चित्, कैश्चित्, केनचित्)
8. माधुरी ..... वित्तकोषे अधिकारिणी अस्ति । (कस्मिंश्चित्, कस्याज्ज्वत्, केषुचित्)
9. राष्ट्राध्यक्षः ..... क्रीडकाय पारितोषिकं प्रददाति । (कस्यैचित्, कस्मैचित्, कयाचित्)
10. अहं ..... नर्तकीः अभिनन्दामि । (काश्चित्, कैश्चित्, काज्ज्वत्)

6. चित् / चन - उपयुज्य न्यूनातिन्यूनं दश वाक्यानि लिखत -

1. ....
2. ....
3. ....
4. ....
5. ....
6. ....
7. ....
8. ....
9. ....
10. ....

एतानि सुभाषितानि उच्चैः पठत -

पर्यन्तो लभ्यते भूमेः समुद्रस्य गिरेरपि ।
न कथञ्चिन्महीपस्य चित्तान्तः केनचित् क्वचित् ॥

भूमेः सीमा का इति द्रष्टुं शक्यते । समुद्रस्य पर्वतस्य वा अपि सीमा ज्ञातुं शक्यते । परन्तु राज्ञः (अधिकारे स्थितस्य) मनसि किम् अस्ति इति केनापि कथमपि ज्ञातुं नैव शक्यते ।

मिथ्यारूपं न सन्दर्श्य केनचित् कर्हिचित् क्वचित् ।
यथार्थेऽवगते सद्यो दुर्गतिस्तस्य जायते ॥

केनापि जनेन कदापि कुत्रापि च स्वीयं रूपम् आच्छाद्य मिथ्यारूपं न दर्शनीयम् । यतः यदा तत् मिथ्यारूपम् अन्यैः अवगतं भवति तदा अस्य दुर्गतिः एव भवति ।

न कश्चिदपि जानाति किं कस्य श्वो भविष्यति ।
अतः श्वः करणीयानि कुर्यादद्यैव बुद्धिमान् ।

कस्यापि जनस्य श्वः किं भविष्यति इति कोऽपि न जानाति । अतः बुद्धिमान् जनः श्वः करणीयानि कार्याणि अद्यैव कृत्वा समापयेत् ।

सूक्तिः - असतां सद्गदोषेण साधवो यान्ति विक्रियाम् ।

विशेषः

चाटुश्लोकः

अद्याष्टमीति नवमीति चतुर्दशीति ज्योतिष्यवाचोपवसन्ति भक्त्या ।
अहो श्रुतेस्तत्त्वमसीति वाक्यं न विश्वसन्तीत्यद्भूतमेतदेव ॥

‘अद्य अष्टमी, अतः भोजनं न क्रियते’ ‘अद्य नवमी, अतः उपवासः’ ‘चतुर्दशी कारणतः उपवासः क्रियते मया’ - इत्यादीनि वचनानि बहुधा श्रूयन्ते लोके । तादृशेषु दिनेषु उपवासस्य आचरणात् पुण्यमिति ज्योतिषिकैः यदुक्तं तत्र विश्वसन्तः जनाः एवं व्यवहरन्ति । किन्तु ‘तत्त्वमसि’प्रभृतिषु वाक्येषु जनाः विश्वासं न कुर्वन्ति । बाह्याचरणे अधिकश्रद्धा, तत्त्वे अश्रद्धा च लोकस्य स्वभावः भवति प्रायः ।

आत्मनेपदिनां धातूनां परिचयः

लट्टलकारः

एतां कथाम् उच्चैः पठत, अवगच्छत च -

पाण्डवाः वनवासम् आचरन्तः

बदरिकाश्रमम् आगताः । द्रौपद्या सहिताः
ते तत्र रमणीयेषु काननप्रदेशेषु विहरन्तः
रमन्ते । द्रौपदी अपि विहरन्ती मोदते ।

एकदा द्रौपदी वायुना आनीतम् एकं
सुन्दरं पुष्पम् ईक्षते । तत् सौगन्धिकं कमलम्
इति सा जानीते । सा तादृशानि अधिकानि
पुष्पाणि कामयते । अतः सा पतिं भीमसेनं
प्रार्थयते - “भवान् एतादृशानि अन्यानि
बहूनि पुष्पाणि आनयतु” इति ।

भीमसेनः गदापाणिः सन् प्रतिष्ठते । ताम् एव दिशं गत्वा सः गन्धमादनपर्वते सर्वत्र मृगयते । सर्वे
प्राणिनः तं कुतूहलेन निरीक्षन्ते । अग्ने गतः भीमसेनः कदलीवनम् आलोकते । तत्र हनुमान् निद्रावशगः
आसीत् । सः स्वर्गद्वारम् आवृत्य शेते स्म । भीमसेनः तस्य समीपं गत्वा सिंहनादं कुरुते । तदा हनुमान्
लोचने ईषद् उन्मील्य स्मयते । ततः भाषते च - “किमर्थं सुखसुप्तं मां प्रबोधयसि ? त्वं कः ? किमर्थम्
आगतः ? एषः देवलोकस्य मार्गः वर्तते । अत्र मनुष्याणां प्रवेशाय अनुमतिः न विद्यते” इति ।

तदा भीमसेनः ब्रूते - “अहं कुन्तीपुत्रः भीमसेनः । एतेन मार्गेण गन्तुम् इच्छामि । त्वम् उत्तिष्ठ । मार्गं
प्रयच्छ” इति ।

हनुमान् वदति - “अहं व्याधिपीडितः अस्मि । अतः उत्थातुं मम शक्तिः न विद्यते । यदि त्वया
अवश्यं गन्तव्यं तर्हि मां लङ्घयित्वा गच्छ” इति ।

तदा भीमसेनः वदति - “परमात्मा देहं व्याप्य अवतिष्ठते इति अहं जाने । तव लङ्घनेन तस्य
अवमाननं कर्तुं न उत्सहे । अन्यथा हनुमान् सागरम् इव त्वां लङ्घयित्वा गच्छेयम्” इति ।

हनुमान् पृच्छति - “कः सः हनुमान् ? किमर्थं सः सागरं लद्धितवान् ?” इति ।

“हनुमान् मम भ्राता । रामायणे सः अतिविख्यातः । रामपत्न्याः सीतायाः अन्वेषणाय सः शतयोजन-विस्तृतं सागरं लद्धितवान् । अहमपि बले पराक्रमे युद्धे च तेन तुल्यः वर्ते” इति साभिमानं वदति भीमसेनः । अन्ते “मार्गं प्रयच्छ” इति पुनरपि वदति ।

हनुमान् वदति - “जरया मम उत्थातुं शक्तिः नास्ति । त्वमेव अनुकम्पया एतत् पुच्छम् अपसार्य गच्छ” इति ।

भीमसेनः ‘पुच्छे गृहीत्वा एतं वानरं यमसदनं प्रेषयामि’ इति मनसा चिन्तयति । ततः सः अवज्ञया वामहस्तेन पुच्छं गृहीत्वान् । किन्तु तत् पुच्छं किञ्चिदपि न कम्पते । अधुना भीमसेनः बाहुभ्यां पुच्छम् उत्क्षेप्तुं प्रयतते । तथापि पुच्छं न कम्पते । भीमसेनस्य शरीरं स्विद्यते । पुनःपुनः प्रयत्नेनापि सः विफलः जायते । सः निरां लज्जते । अन्ते सः हनुमन्तं नमस्कृत्य प्रार्थयते - “कपिशार्दूल ! मां क्षमताम् । वानररूपधृक् भवान् सिद्धः, देवः गन्धर्वः वा कः इति वदतु । अहं शिष्यवत् भवन्तं पृच्छामि । कृपया वदतु” इति ।

तदा हनुमान् स्वस्य परिचयम् उक्तवान् । भीमसेनः भक्त्या तं नमस्कृतवान् । हनुमान् प्रीत्या तम् आलिद्धितवान् । ततः सः भीमसेनस्य प्रार्थनाम् अद्यगीकृत्य रामावतारे स्वस्य यादृशं शरीरम् आसीत् तादृशं विशालं शरीरं दर्शितवान् । अन्ते तम् आशीर्भिः अनुगृह्य अन्तर्हितः अभवत् ।

अभ्यासः

1. अस्मिन् पाठे स्थूलाक्षरैः मुद्रितानि पदानि अत्र लिखत -

रमते ....

....

....

....

....

एतानि सर्वाणि आत्मनेपदिक्रियापदानि सन्ति ।

२. एतानि वाक्यानि उच्चैः सावधानतया पठत -

१. भक्तः देवं वन्दते ।	२. कपोतः आकाशे डयते ।
३. वृक्षशाखा वायुना कम्पते ।	४. धीरः कष्टं सहते ।
५. शिशुः क्रमशः वर्धते ।	६. ग्रीष्मकाले तापः एधते ।
७. छात्रः क्रीडया मोदते ।	८. बालः इन्द्रजालं वीक्षते ।
९. गोविन्दः सर्वत्र स्पृहते ।	१०. अद्य अतीव शैतं वर्तते ।
११. भवत्यः किमर्थं लज्जन्ते ?	१२. ते उच्चैः भाषन्ते ।
१३. गुरुवः छात्रान् क्षमन्ते ।	१४. दुष्टाः सर्वान् बाधन्ते ।
१५. मनसि संशयाः जायन्ते ।	१६. शत्रवः युद्धे प्रियन्ते ।
१७. जनाः चलनचित्रम् आलोकन्ते ।	१८. वैज्ञानिकाः सफलतां प्राप्तुं यतन्ते ।
१९. एते सर्वदा त्वरन्ते ।	२०. छात्राः गुरुन् सेवन्ते ।

पूर्वम् अस्माभिः पठितानि क्रियापदानि एतादृशानि - गच्छति, पठति, लिखति, तिष्ठति, पश्यति - इत्यादीनि । एतेषु वाक्येषु तु सन्ति - वन्दते, डयते, कम्पते, सहते, वर्धते, एधते - इत्येतादृशानि ।

⇒ एतानि परिशीलयत -

पतति	स्पृहते
क्रीडति	वीक्षते
नृत्यति	वर्तते
चिन्तयति	लज्जते
स्मरति	भाषते
गायति	यतते
नयति	जायते

एतानि परस्मैपदिरूपाणि ।

एतानि आत्मनेपदिरूपाणि ।

एतानि सर्वाणि रूपाणि लट्ठलकारस्य प्रथमपुरुषैकवचनरूपाणि ।

॥ अवधेयम् ॥

क्रियापदस्य मूलं धातुः । यथा – ‘पठति’ इत्यस्य क्रियापदस्य मूलं ‘पठ’ इति धातुः ।

धातवः त्रिविधा: सन्ति – परस्मैपदिनः, आत्मनेपदिनः उभयपदिनः च इति । पठ, लिख, क्रीड, मिल, गम् – इत्यादयः धातवः परस्मैपदिनः । वन्द, एध, लभ्, ईक्ष, लज्ज – इत्यादयः धातवः आत्मनेपदिनः । परस्मैपदिनां धातूनां लट्ठलकारस्य प्रथमपुरुषैकवचनरूपेषु अन्ते ‘ति’ इति श्रूयते । यथा – पठति, लिखति, मिलति ।

आत्मनेपदिनां धातूनां लट्ठलकारस्य प्रथमपुरुषैकवचनरूपेषु अन्ते ‘ते’ इति श्रूयते ।

यथा – वीक्षते, लज्जते, कम्पते ।

उभयपदिनां तु धातूनां लट्ठलकारस्य प्रथमपुरुषैकवचनरूपेषु अन्ते ‘ति, ते’ इत्येतदुभयमपि श्रूयते ।

यथा – करोति / कुरुते, याचति / याचते, जानाति / जानीते ।

⇒ अधः कानिचित् क्रियापदरूपाणि सन्ति । सर्वाणि लट्ठलकारस्य प्रथमपुरुषैकवचनरूपाणि । पूर्वोक्तायाः सूचनायाः साहाय्येन एतेषु परस्मैपदिधातूनां रूपाणि आत्मनेपदिधातूनां रूपाणि च पृथक्कृत्य लिखत-

पश्यति	अस्ति	भाषते	स्पृशति	जायते	लज्जते
गृहते	पतति	कम्पते	तिष्ठति	कामयते	पलायते
द्योतते	प्रियते	ऊहते	इच्छति	वदति	कर्षति
रटति	गाहते	वर्तते	स्मरति	स्निह्यति	नयति
मोदते	विद्यते	स्मयते	स्नाति	दिशति	गच्छति

परस्मैपदिरूपाणि

आत्मनेपदिरूपाणि

पश्यति	.....	.....	लज्जते	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....

⇒ आत्मनेपदिनां धातूनां लट्लकारे रूपाणि एवं भवन्ति -

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	एधते	एधेते	एधन्ते
‘एध’धातुः	मध्यमपुरुषः	एधसे	एधेथे
	उत्तमपुरुषः	एधे	एधावहे
	प्रथमपुरुषः	सहते	सहेते
‘सह’(षह)धातुः	मध्यमपुरुषः	सहसे	सहेथे
	उत्तमपुरुषः	सहे	सहावहे

अभ्यासः

1. रिक्तस्थानानि पूरयत -

‘वन्द’धातुः

वन्दते	.....	.....	.....	कम्पते
वन्दसे	.....	.....	.....	कम्पध्वे
वन्दे	.....	.....	.....	कम्पामहे

‘वृध’धातुः

वर्धते	.....	.....	मोदेते	.....
वर्धथे	.....	मोदसे	.....	.....
वर्धावहे	.....	.....	.....	मोदामहे

‘कपि’धातुः

‘मुद’धातुः

⇒ परस्मैपदिधातोः आत्मनेपदिधातोश्च लट्लकाररूपेषु कीदृशः भेदः अस्ति इति पठत, अवगच्छत च -

परस्मैपदी ‘पठ’धातुः

- पठति पठतः पठन्ति
- पठसि पठथः पठथ
- पठामि पठावः पठामः

आत्मनेपदी ‘वन्द’धातुः

- वन्दते वन्देते वन्दन्ते
- वन्दसे वन्देथे वन्दध्वे
- वन्दे वन्दावहे वन्दामहे

2. रिक्तस्थानानि पूर्यत-

परस्मैपदी 'लिख' धातुः

लिखति	.....	.....	स्पृहते	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....

परस्मैपदी 'क्रीड' धातुः

क्रीडति	.....	.....	अहते	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....	.....	.....

3. एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -

1. द्रौपदी गङ्गातीरे किं करोति ?	द्रौपदी गङ्गातीरे विहरन्ती मोदते ।
2. सा किं वीक्षते ?	.....
3. भीमसेनः कथं प्रतिष्ठते ?	.....
4. अग्रे गतः भीमसेनः किम् आलोकते ?	.....
5. हनुमान् कथं शेते स्म ?	.....
6. कस्य शरीरं स्विद्यते ?	.....
4. पाठेस्थितानि कानिचन वाक्यानि अत्र सन्ति । तेषां प्रश्नवाक्यानि रेखादिकतशब्दानाम् आधारेण लिखत-	
1. पाण्डवाः <u>बदरिकाश्रमे</u> रमन्ते ।	पाण्डवाः कुत्र रमन्ते ?
2. <u>द्रौपदी</u> अधिकानि पुष्पाणि कामयते ।	.....
3. भीमसेनः <u>कदलीवनम्</u> आलोकते ।	.....
4. सः <u>गन्धमादनपर्वते</u> मृगयते ।	.....
5. <u>प्रमाता</u> देहं व्याय अवतिष्ठते ।	.....
6. भीमसेनः <u>हनुमन्तं</u> प्रार्थयते ।	.....

५. एतेषु वाक्येषु परस्पैपदिक्रियापदानि प्रयुक्तानि सन्ति । तत्समानार्थकानि आत्मनेपदिक्रियापदानि कोष्ठके दत्तानि सन्ति । ततः उचितं क्रियापदं चित्वा रिक्तस्थाने लिखत-

लभसे, वन्दे, वीक्षेते, कामयामहे, वर्तन्ते, मन्यध्वे
भाषेथे, मोदन्ते, त्रायते, वन्दामहे

यथा -

1. वयं भारतमातरं प्रणमामः ।	/ वन्दामहे
2. ईश्वरः भक्तान् कष्टात् रक्षति ।	/ ..... ।
3. यूयं किं चिन्तयथ ?	/ ..... ।
4. तौ आकाशं पश्यतः ।	/ ..... ।
5. युवां सत्यं वदथः ।	/ ..... ।
6. बालिकाः चित्रं दृष्ट्वा तुष्टन्ति ।	/ ..... ।
7. अहं देवं प्रणमामि ।	/ ..... ।
8. वयं विश्वशान्तिम् इच्छामः ।	/ ..... ।
9. ते मार्गे सन्ति ।	/ ..... ।
10. त्वं कीर्ति प्राप्नोषि ।	/ ..... ।
6. अत्र दत्तं गद्यांशम् उचितेन क्रियापदेन पूर्यत - (सौकर्याय कानिचित् क्रियापदानि अस्माभिः लिखितानि अपि सन्ति ।)	

संस्कृतसाहित्ये अनेकाः कवयित्रयः वर्तन्ते (वृत्) । तासां जीवनचरित्रविषये वयम् अधिकं न जानीमहे (ज्ञा) । तासां कृतीः अपि पूर्णतया न लभामहे । प्रायः उपचत्वारिंशानां कवयित्रीणां मुक्तकानि काव्यानि वा अद्य लभामहे । (लभ)

स्वतन्त्रकाव्यकर्त्तृषु विज्जिका अग्रस्थाने ..... (वि + राज्) । तस्याः ‘विजयाम्बिका’ इत्यपि नाम .....(विद्) । सा कर्णाटके जन्म अलभत । ‘कौमुदीमहोत्सव’ नामकं नाटकं सा लिखितवती । अपरा कवयित्री तिरुमलाम्बा स्वीयेन ‘वरदाम्बिकापरिणय’ नामकेन चम्पूग्रन्थेन संस्कृताकाशे ..... (शोभ्) । ‘रघुनाथाभ्युदय’ नामकस्य ऐतिहासिककाव्यस्य कर्त्ता रामभद्राम्बा सप्तदशे शतके तञ्जावूरुनगरे अजायत ।

पण्डिताः प्रसिद्धकाव्येषु ‘मधुराविजयम्’ अन्यतमं ..... (मन)। अस्य कर्त्ता गद्गादेवी विजय-
नगरस्थापकस्य बुक्करायस्य सुषा .....(वृत्त)।

एवमेव देवकुमारिका, शीलाभट्टारिका, क्षमाराव् - इत्यादयः अन्याः अपि कवयित्रयः .....(विद)।
एतासां कवयित्रीणां काव्यैः संस्कृतसाहित्यलोकः नितरां ..... (प्र+काश)।

7. प्रथमं वाक्यम् अवधानेन पठत । द्वितीयवाक्यस्य कर्तृपदं दृष्ट्वा वाक्यानि परिवर्तयत -

यथा - आकाशे सूर्यः प्रकाशते ।

1. सर्वे कीर्ति कामयन्ते ।
2. यूयं नितरां मोदध्वे ।
3. युवकौ गुरुं वन्देते ।
4. एताः संस्कृतेन भाषन्ते ।
5. भवान् न स्पर्धते ।
6. के कष्टात् पलायन्ते ?
7. वयं संस्कृतोन्नतिम् अपेक्षामहे ।
8. तौ किमर्थं शङ्केते ?
9. भवत्यः किम् ऊहन्ते ?
10. एतौ कष्टं सहेते ।
11. अहं क्रीडाम् आलोके ।
12. खद्योतः द्योतते ।
13. त्वम् आसन्दे विराजसे ।
14. आवां वर्धावहे ।
15. ताः सत्कार्ये रमन्ते ।
16. पुष्पाणि वृक्षे शोभन्ते ।
17. युवां विजयं लभेथे ।
18. वयं राष्ट्राय प्रयतामहे ।

आकाशे नक्षत्राणि प्रकाशन्ते ।

अहं	।
तौ	।
वयं	।
यूयं	।
भवन्तौ	।
कौ.....	।
आवां	।
यूयं	।
त्वं	।
वयं	।
युवां	।
खद्योताः	।
ते	।
भवन्तः	।
वयं	।
पुष्पं.....	।
अहं	।
सर्वे	।

सूक्तिः - सत्यमेव जयते, नानृतम् ।

आत्मनेपदिनः धातवः
लोटलकारः

एतत् सम्भाषणम् उच्चैः पठत -

- नन्दिनी - अमृते ! भवती ह्यः विद्यालयं किमर्थं न आगतवती ?
 अमृता - मम मातुलः विदेशात् आगतः । अतः एव । सखि ! ह्यः कः कः पाठः आसीत् ?
 नन्दिनी - ह्यः गणितपाठः आसीत् । विज्ञानपाठः अपि आसीत् ।
 अमृता - किं संस्कृतपाठः न आसीत् ?
 नन्दिनी - न । ह्यः आचार्यः गुरुगोविन्दसिंहस्य पुत्रयोः जोरावरसिंह-फतेसिंहयोः कथाम् अवदत् ।
     अहो ! अतीव हृदयस्पर्शिनी कथा सा । तस्याः श्रवणेन नेत्रे सजले जाते । अन्ते आचार्यः
     अस्मान् उपदिष्टवान् अपि । तस्य एकैकं वाक्यमपि मनसि अनवरतं गुञ्जति ।
 अमृता - आचार्यः किं किम् उपदिष्टवान् ? कृपया ब्रूताम् ।
 नन्दिनी - तयोः बालकयोः बलिदानगाथां वर्णयन् सः उक्तवान् - “प्रियच्छात्राः ! भवन्तः अपि
     एतौ बालकौ इव वर्धन्ताम् । मातृभूमिं सदैव आद्रियन्ताम् । लघुषु विषयेषु कदापि
     मा स्पर्धन्ताम् । सज्जनानां सम्पर्कं कुर्वताम् । सदैव पुण्यात्मनां चरितानि अधीयताम् ।
     पूज्यान् जनान् सदा बन्दन्ताम् । सर्वप्राणिषु दयां कुर्वताम् । सर्वान् आद्रियन्ताम् ।
     असत्यम् अहितं वा मा ब्रुवताम् । एकैकः अपि अपरस्य हिताय यतताम् । न कस्यापि
     हिंसां कामयताम् । सर्वे मम बान्धवाः इति मन्यताम् । कोऽपि कुर्कर्मसु न कदापि
     रमताम् । देशस्य यशः श्रेयश्च भवदृशान् बालान् अवलम्बेते । यतः अद्यतनबालाः एव
     श्वस्तननागरिकाः । अतः यूयं सदैव अवधानेन वर्तध्वम् ।”
 अमृता - अहो ! कीदृशानि महत्त्वपूर्णानि वचनानि । नन्दिनी ! आचार्यस्य वचनानि आवां सदा
     स्मराव । सदैव स्तेहेन वर्तावहै । सहैव रमावहै ।
 नन्दिनी - तथैव भवतु ।

⇒ आत्मनेपदिनां धातूनां लोट्लकारे रूपाणि एवं भवन्ति -

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वन्दताम्	वन्देताम्	वन्दन्ताम्
मध्यमपुरुषः	वन्दस्व	वन्देथाम्	वन्दध्वम्
उत्तमपुरुषः	वन्दै	वन्दावहै	वन्दामहै

एवमेव ईक्षते, शोभते, वर्धते, स्पर्धते, गाहते, रोचते, मोदते, लभते, रमते, भाषते, राजते, कम्पते, लज्जते - इत्यादयः ।

अश्यासः

1. उदाहरणपदानि दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि उचितपदैः पूरयत -

सः	ते	त्वम्	यूयं	अहम्	वयम्
रमते	रमताम्	रमन्ताम्	रमस्व	रमध्वम्	रमै
सहते	.....	.....	.....	.....	.....
लोकते	.....	.....	.....	.....	.....
वर्तते	.....	.....	.....	.....	.....
लभते	.....	.....	.....	.....	.....
वन्दते	.....	.....	.....	.....	.....
द्योतते	.....	.....	.....	.....	.....
विद्यते	.....	.....	.....	.....	.....
कम्पते	.....	.....	.....	.....	.....
शोभते	.....	.....	.....	.....	.....
ऊहते	.....	.....	.....	.....	.....
सेवते	.....	.....	.....	.....	.....
डयते	.....	.....	.....	.....	.....
ईक्षते	.....	.....	.....	.....	.....

२. कोष्ठकात् उचितं रूपं चित्वा लिखत । तदेव वाक्यं बहुवचने परिवर्त्य पार्श्वे लिखत -

१. वृक्षः कम्पताम् । (कम्पन्ताम्, कम्पताम्, कम्पेताम्) .....
२. पक्षी ..... । (डयन्ताम्, डयताम्, डयै) .....
३. अहं गुरुं ..... । (वन्दस्व, वन्दै, वन्दामहै) .....
४. सः उद्याने ..... । (रमताम्, रमस्व, रमन्ताम्) .....
५. त्वं नाटकं ..... । (वीक्षताम्, वीक्षध्वम्, वीक्षस्व).....
६. सर्वः सुखं ..... । (लभताम्, लभस्व, लभन्ताम्) .....
७. त्वम् आचार्यं ..... । (सेवताम्, सेवध्वम्, सेवस्व) .....
८. भवती मा .....(लज्जै, लज्जताम्, लज्जन्ताम्) .....

अवधेयम्

◇ केषाङ्गित् आत्मनेपदिधातूनं रूपेषु भेदः भवति । एतानि रूपाणि उच्चैः पठत जानीत च -

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	कुरुताम्	कुर्वताम्	कुर्वताम्
‘कृञ्’धातुः	कुरुष्व	कुर्वाथाम्	कुरुध्वम्
उत्तमपुरुषः	करवै	करवावहै	करवामहै
प्रथमपुरुषः	शेताम्	शयाताम्	शेरताम्
‘शीङ्’धातुः	शेष्व	शयाथाम्	शेष्वम्
उत्तमपुरुषः	शयै	शयावहै	शयामहै
प्रथमपुरुषः	ब्रूताम्	ब्रुवताम्	ब्रुवताम्
‘ब्रूञ्’धातुः	ब्रूष्व	ब्रुवाथाम्	ब्रूध्वम्
उत्तमपुरुषः	ब्रैवै	ब्रवावहै	ब्रवामहै

3. अधस्तनवाक्येषु क्रियापदानि विभज्य प्रयुक्तानि । तेषां योजनेन वाक्यानि परिवर्तयत -

1. छात्राः वन्दनं कुर्वताम् ।	छात्राः वन्दन्ताम् ।
2. निरीक्षकः ईक्षणं कुरुताम् ।	..... ।
3. भवान् अवलोकनं कुरुताम् ।	..... ।
4. पक्षिणः आकाशे डयनं कुर्वताम् ।	..... ।
5. वयं सेवां करवामहै ।	..... ।
6. वानरौ कूर्दनं कुर्वताम् ।	..... ।
7. अहं सेवनं करवै ।	..... ।
8. वैद्या: परीक्षणं कुर्वताम् ।	..... ।
9. शिशुः तल्पे शयनं कुरुताम् ।	..... ।
10. सस्यानां वर्धनं भवतु ।	सस्यानि .....
11. वृक्षाणां कम्पनं भवतु ।	वृक्षाः .....

3. प्रथमकोष्ठके दत्तानां कर्तृपदानाम् अनुसारं द्वितीयकोष्ठकस्थानि क्रियापदानि लोट्टलकारे परिवर्त्य वाक्यानि रचयत -

सः, एषः, भवान्, सा, बालकः
ते, ताः, एताः, भवन्तः, अहम्,
त्वम्, आवाम्, वयम्, यूयम्

भाषते, वन्दते, सेवते,
लभते, लोकते, वीक्षते,
ब्रूते, कुरुते, शेते, रमते

यथा -

सः गुरुं वन्दताम् ।

वयं देवं वन्दामहै ।

1. ..... ।
3. ..... ।

2. ..... ।
4. ..... ।

5.	.....	6.	.....
7.	.....	8.	.....
9.	.....	10.	.....
11.	.....	12.	.....
13.	.....	14.	.....
15.	.....	16.	.....
17.	.....	18.	.....
19.	.....	20.	.....
21.	.....	22.	.....
23.	.....	24.	.....
25.	.....	26.	.....
27.	.....	28.	.....
29.	.....	30.	.....

सूक्तः - सद्याच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनासि जानताम् ।

विशेषः

चाटुष्लोकः

किं वाससेत्यत्र विचारणीयं वासःप्रधानं खलु योग्यतायाः ।

पीताम्बरं वीक्ष्य ददौ स्वकर्यां चर्माम्बरं वीक्ष्य विषं समुद्रः ॥

वस्त्रेण किम् ? इति विषये चिन्तनीयं किञ्चित् अस्ति । वस्त्रं योग्यतायाः निर्णयं भवति । भगवान् विष्णुः पीताम्बरधारी अस्ति इति तं दृष्ट्वा समुद्राजः तस्मै पुत्रों लक्ष्मीं दत्तवान् । शिवः तु चर्माम्बरधारी । तं दृष्ट्वा समुद्राजः तस्मै विषं दत्तवान् !

आत्मनेपदिनः धातवः
लृदलकारः

विनीतः 'श्वः अहं किं करिष्यामि'
इति चिन्तयन् अस्ति । तस्य वाक्यानि
उच्चैः पठत -

'श्वः रविवासरः । सायम् अहं सागरतीरं गमिष्यामि । तत्र गोपालः मां प्रतीक्षिष्यते । सायङ्काले
सागरशोभा नितरां वर्धिष्यते । बहवः जनाः तत्र वर्तिष्यन्ते । सर्वेऽपि सागरसौन्दर्यम् आस्वदिष्यन्ते ।'

आकाशे चन्द्रः प्रकाशिष्यते, नक्षत्राणि द्योतिष्यन्ते । तदा सूर्यः सागरे गाहिष्यते । सः रक्तवर्णेन
शोभिष्यते । सः पक्वं फलम् इव भासिष्यते । आवां तं सानन्दं लोकिष्यावहे । सर्वे जनाः अपि
लोकिष्यन्ते । क्रीडारताः बालाः तत्र वर्तिष्यन्ते । तेषां चेष्टाः वीक्षिष्यावहे । तैः साकं भृशं मोदिष्यावहे ।
रात्रिं यावत् तत्रैव रस्यावहे ....।'

⇒ पठत जानीत च -

लट्लकारः

वर्धते

वर्तते

शोभते

लोकते

मोदते

लृदलकारः

वर्धिष्यते

वर्तिष्यते

शोभिष्यते

लोकिष्यते

मोदिष्यते

लट्लकारः

द्योतते

भासते

ईक्षते

स्वदते

कम्पते

लृदलकारः

द्योतिष्यते

भासिष्यते

ईक्षिष्यते

स्वदिष्यते

कम्पिष्यते

- ⇒ आत्मनेपदिनां धातूनां लृट्टकारे रूपाणि एवं भवन्ति -

'वन्द्'धातुः	प्रथमपुरुषः	वन्दिष्यते	वन्दिष्येते	वन्दिष्यन्ते
	मध्यमपुरुषः	वन्दिष्यसे	वन्दिष्येथे	वन्दिष्यध्वे
	उत्तमपुरुषः	वन्दिष्ये	वन्दिष्यावहे	वन्दिष्यामहे

- ⇒ कानिचन विशिष्टरूपाणि -

रम् - रमते - रंस्यते
उत् + पद् - उत्पद्यते - उत्पत्यते
प्र + षा - प्रतिष्ठते - प्रस्थास्यते

मन - मन्यते - मंस्यते
क्रीब् - क्रीणते - क्रेष्यते

शीद् - शेते - शयिष्यते
कृन् - कुरुते - करिष्यते

अभ्यासः

1. रिक्तस्थानानि पूरयत -

वर्तते (वृत्)	वर्तिष्यते	.....	वर्तिष्यन्ते
मोदते (मुद)	मोदिष्यते	.....	मोदिष्यन्ते
कम्पते (कम्प)	कम्पिष्यते	.....	कम्पिष्यन्ते
शोभते (शुभ)	शोभिष्यते	.....	शोभिष्यन्ते
लोकते (लोकृ)	लोकिष्यते	.....	लोकिष्यन्ते

2. अधः दत्तानां क्रियापदानां भविष्यत्कालरूपाणि उपयुज्य पाश्वे दत्तानां कर्तृवाचकशब्दानां योजनेन वाक्यानि रचयत -

सः
ते
एताः
युवकौ
अहम्
वयम्
आवाम्
त्वम्
यूयम्

वन्दते, कुरुते, सेवते, प्रतिष्ठते, मोदते,
कामयते, रमते, प्रार्थयते, वीक्षते

उदा -

1. सः वन्दिष्यते ।	2. ते वन्दिष्यन्ते ।
3.	4. ....
5.	6. ....
7.	8. ....
9.	10. ....
11.	12. ....
13.	14. ....
15.	16. ....
17.	18. ....
19.	20. ....
21.	22. ....
23.	24. ....
25.	26. ....
27.	28. ....
29.	30. ....

३. पाठाधारितानाम् अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि पूर्णवाक्येन लिखत -

१. गोपालः सागरतीरे किं करिष्यते ?

..... |

२. किं सायद्वकाले सागरशोभा वर्धिष्यते ?

आम्, ... |

३. किं सर्वे सागरसौन्दर्यम् आस्वदिष्यन्ते ?

..... |

४. किं चन्द्रः आकाशे प्रकाशिष्यते ?

..... |

५. किं सायद्वकाले सूर्यः सागरे गाहिष्यते ?

..... |

६. सायद्वकाले आकाशे कः रक्तवर्णेन शोभिष्यते ?

..... |

७. सागरतीरे रात्रिं यावत् कौ रंस्येते ?

..... |

८. सागरतीरे कीदृशाः बालाः वर्तिष्यन्ते ?

..... |

९. सायद्वकाले पक्वं फलम् इव कः भासिष्यते ?

..... |

१०. किं द्वे मित्रे सागरतीरे मोदिष्येते ?

..... |

4. निम्नलिखितेषु वाक्येषु लृटलकारस्य रूपाणि प्रयुज्य वाक्यानि लिखत -

1. आकाशे चन्द्रः भासते । .....|
2. सायद्वकाले सागरशोभा वर्धते । .....|
3. तारकाः आकाशे शोभन्ते । .....|
4. क्रीडाराताः बालाः तत्र वर्तन्ते । .....|
5. शिशुः क्रमशः वर्धते । .....|
6. सा सर्वत्र स्पर्धते । .....|
7. ते उच्चैः भाषन्ते । .....|
8. छात्राः जनान् सेवन्ते । .....|
9. भवत्यः किमर्थम् अवलोकन्ते ? .....|
10. मम मनसि संशयाः न जायन्ते । .....|
11. वृक्षशाखा वायुना कम्पते । .....|
12. पादपाः वर्धन्ते । .....|
13. ग्रीष्मकाले तापः एधते । .....|
14. बालाः कुत्र रमन्ते ? .....|
15. सः पुस्तकं क्रीणीते । .....|

5. यथानिर्दिष्टं परिवर्त्य लिखत -

1. सः प्रतीक्षिष्यते । .....| (उत्तमपुरुषे)
2. सः पक्वं फलम् इव भासिष्यते । .....| (मध्यमपुरुषे)
3. बालाः तत्र वर्तिष्यन्ते । .....| (एकवचने)
4. आवां तेषां चेष्टाः वीक्षिष्यावहे । .....| (प्रथमपुरुषे एकवचने)

5. रात्रिं यावत् तत्र एव रंस्यावहे । .....। (बहुवचने)
6. त्वं पुस्तकं वद्दिष्यसे । .....। (द्विवचने)
7. युवां प्रस्थास्येथे । .....। (उत्तमपुरुषे)
8. पादपाः उत्पत्यन्ते । .....। (द्विवचने)
9. त्वं मोदिष्यसे । .....। (प्रथमपुरुषे)
10. आवां मंस्यावहे । .....। (बहुवचने)

सूक्तिः - चक्रवत् परिवर्तने दुःखानि च सुखानि च ।

तौषिककन्याया:

4. काकतालीयन्यायः

कश्चित् काकः यदा तालवृक्षस्य समीपम् आगच्छत् तदा एव तस्मात् वृक्षात् पक्वं फलं अधः न्यपतत् । काकः तच्च फलं खादित्वा सन्तुष्टः अभवत् । एवम् अकस्मादेव अविचिन्तिरूपेण घटनाद्वयं प्रवर्तते तदा एषः न्यायः प्रयुज्यते ।

5. घट्कुटीप्रभातन्यायः

कथ्यते यत् शकटवान् वणिक् कश्चन करं दातुं न इच्छति स्म । राजमार्गेण गमनेन तत्र घट्कुट्यां तिष्ठद्भ्यः अधिकारिभ्यः करः दातव्यः भवति इति चिन्तयित्वा सः तं मार्गं परिहरन् केनचित् दुर्गमेण मार्गेण रात्रौ प्रस्थितः । किन्तु इतस्ततः अटन् सः दौर्भाग्येण प्रभाते घट्कुटीसमीपम् एव आगत्य अतिष्ठत् । विवशः सः करं दत्तवान् । कार्यं परिहर्तुम् इच्छायां सत्याम् अपि तत् अन्ततो गत्वा यदा अवश्यं करणीयं भवति तदा एषः न्यायः प्रयुज्यते ।

विधिलिङ्गलकारः
(सम्भावनार्थे)

नूतना रमेशश्च दम्पती । तौ पुत्रस्य जन्मदिनोत्सवम् अधिकृत्य तत्पूर्वदिने वार्तालापं कुरुतः । एतत् सम्भाषणम्
उच्चैः पठत -

- नूतना - भोः ! श्वः विवेकस्य जन्मदिनोत्सवः । स्मरति खलु भवान् ?
रमेशः - स्मरामि । अहं मित्राणि निमन्त्रितवान् अपि ।
- नूतना - तर्हि श्वः के के आगच्छेयुः ?
रमेशः - राकेशः आगच्छेत् । सन्दीपः सपलीकः आगच्छेत् । (स्मृत्वा) अथवा तौ दम्पती न
आगच्छेताम् । यतः तयोः गृहं प्रति ग्रामात् बान्धवाः आगताः सन्ति । मम महाविद्यालयात्
त्रयः सहोद्योगिनः आगच्छेयुः । भवत्याः सखी शैलजा आगमिष्यति किम् ?
- नूतना - प्रायः सा आगन्तुं न शक्नुयात् । यतः तस्याः पुत्री रुणा अस्ति । कदाचित् तस्याः पतिः
आगच्छेत् । भवान् सायं पञ्चवादनात् पूर्वं गृहं प्राप्नुयात् खलु ?
- रमेशः - प्राप्नुयाम् । प्रायः अहं गिरीशश्च मिलित्वा एव आगच्छेव ।
- नूतना - कः गिरीशः ?
रमेशः - मम भागिनेयः भोः ! श्वः भवत्याः बहूनि कार्याणि भवेयुः खलु ! यदि सः आगमिष्यति
तर्हि किञ्चित् साहाय्यं भवेत् ।

- नूतना - निश्चयेन । अन्यथा अहं सर्वं कार्यं कथं कुर्याम् ? विवेक ! श्वः ये आगमिष्ठन्ति ते त्वां प्रश्नान् पृच्छेयुः । त्वया सह प्रीत्या वार्तालापं कुर्युः । त्वयापि तैः सह सम्यक् वार्तालापः करणीयः ।
- विवेकः - अस्तु अम्ब !
- नूतना - केऽपि बालाः क्रीडितुं बहिः आहृयेयुः । परन्तु श्वः बहिः मा गच्छ । यतः मध्ये मध्ये अहं वा तव पिता वा त्वाम् आहृयेव ।
- विवेकः - तथैव अस्तु अम्ब !
- रमेशः - आगताः जन्मदिनस्य शुभाशयान् वदेयुः । केऽपि उपायनं किमपि दद्युः अपि । धन्यवादः वक्तव्यः त्वया ।
- विवेकः - तर्हि श्वः मम कष्टमेव भवेत् ।
- नूतना - किमपि कष्टं न भविष्यति । चिन्तां मा कुरु ।

अवधेयम्

एतानि वाक्यानि सावधानं पठत -

1. सन्दीपः सपलीकः आगच्छेत् । अथवा तौ दम्पती न आगच्छेताम् ।
2. प्रायः सा आगन्तुं न शक्नुयात् ।
3. कदाचित् तस्याः पतिः आगच्छेत् ।
4. प्रायः अहं गिरीशश्च मिलित्वा एव आगच्छेव ।

उपरिलिखितेषु वाक्येषु जनानाम् आगमनस्य सम्भावनामात्रम् अस्ति । इदं निश्चितं नास्ति यत् ते जनाः आगमिष्ठन्ति एव । ‘कदाचित्, प्रायः, अथवा’ इत्यादिपदानि सम्भावनां प्रदर्शयन्ति । ‘सम्भावना’ (ऊहा) इत्यर्थे विधिलिङ्गलकारस्य प्रयोगः क्रियते । (अस्मिन् पाठे स्थूलाक्षरैः मुद्रितानि सर्वाणि विधिलिङ्गलकारस्य रूपाणि ।)

अभ्यासः

1. एतानि उदाहरणवाक्यानि परिशीलयत, लिखत च यत् अत्र सन्देहः अस्ति, उत न इति ।

सन्देहः अस्ति ।	
.....	.....
2. कदाचित् मम प्राप्ते: पूर्वमेव ते गच्छेयुः ।
3. यदि यानं शीघ्रं गच्छेत् तर्हि समये प्राप्नुयाम् एव ।

4. सम्भवतः कक्ष्यायां श्वः गणितपाठः भवेत् ।	.....
5. कदाचित् परीक्षा अस्मिन् मासे एव भवेत् ।	.....
6. कदाचित् विद्युत् गता स्यात् ।	.....
7. सर्वे खादन्ति ।	.....
8. सर्वे पश्येयुः ।	.....
9. अहं सर्वं न जानामि ।	.....
10. अहं सर्वं न जानीयाम् ।	.....

परस्मैपदिनां धातूनां विधिलिङ्गलकारे रूपाणि एवं भवन्ति -

'पठ'धातुः	प्रथमपुरुषः	पठेत्	पठेताम्	पठेयुः
	मध्यमपुरुषः	पठे:	पठेतम्	पठेत
	उत्तमपुरुषः	पठेयम्	पठेव	पठेम

एवमेव लिखति, नयति, गच्छति, तिष्ठति, पृच्छति, खादति, पश्यति, इच्छति, वदति, पतति, पिबति, हसति, क्रीडति, चलति - इत्यादीनां विधिलिङ्गरूपाणि भवन्ति ।

अश्यासः

2. रिक्तस्थानानि पूर्यत -

	प्रथमपुरुषः		उत्तमपुरुषः	
गच्छति	एकवचनम्	बहुवचनम्	एकवचनम्	बहुवचनम्
पृच्छति	गच्छेत्	गच्छेयुः	गच्छेयम्	गच्छेम
नयति	.....	.....	.....	.....
नमति	.....	.....	.....	.....
वदति	.....	.....	.....	.....
खादति	.....	.....	.....	.....
इच्छति	.....	.....	.....	.....
स्मरति	.....	.....	.....	.....

अवधेयम्

केषाज्जित् धातूनां रूपाणि भिन्नानि भवन्ति -

यथा -

‘ग्रह’धातुः

गृहीयात्

गृहीयाताम्

गृहीयुः

गृहीया:

गृहीयातम्

गृहीयात्

गृहीयाम्

गृहीयाव

गृहीयाम्

एवमेव बधाति, जानाति, क्रीणाति, प्रीणाति, अशनाति – इत्यादीनां रूपाणि भवन्ति ।

‘शक्’धातुः

शक्नुयात्

शक्नुयाताम्

शक्नुयुः

शक्नुया:

शक्नुयातम्

शक्नुयात्

शक्नुयाम्

शक्नुयाव

शक्नुयाम्

एवमेव चिनोति, आप्नोति, शृणोति, तनोति – इत्यादीनां रूपाणि भवन्ति ।

‘कृञ्’धातुः

‘दा’धातुः

कुर्यात्

कुर्याताम्

कुर्युः

दद्यात्

दद्याताम्

दद्युः

कुर्या:

कुर्यातम्

कुर्यात्

दद्या:

दद्यातम्

दद्यात्

कुर्याम्

कुर्याव

कुर्याम्

दद्याम्

दद्याव

दद्याम्

३. अधोलिखितानि वाक्यानि सम्भावनारूपेण परिवर्त्य लिखत -

1. मम मित्रम् आगच्छति । ..... |
2. सः पत्रं लिखति । ..... |
3. अतिथयः प्रश्नान् पृच्छन्ति । ..... |
4. आवां त्वाम् आह्वयावः । ..... |
5. सः श्वः चिन्तां करिष्यति । ..... |
6. वयं प्रीत्या वार्तालापं कुर्मः । ..... |
7. सर्वे आगन्तुं न शक्नुवन्ति । ..... |
8. तौ दम्पती न आगमिष्यतः । ..... |
9. भवत्या: बहूनि कार्याणि भवन्ति । ..... |
10. अनेन मम साहाय्यं भवति । ..... |

4. उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत -

क्रीणाति	क्रीणीयात्	क्रीणीयुः	क्रीणीयाम्	क्रीणीयाम्
गृह्णाति	.....	.....	.....	.....
अश्नाति	.....	.....	.....	.....
जानाति	.....	.....	.....	.....
बधाति	.....	.....	.....	.....
शक्नोति	शक्नुयात्	शक्नुयुः	शक्नुयाम्	शक्नुयाम्
तनोति	.....	.....	.....	.....
शृणोति	.....	.....	.....	.....
प्राप्नोति	.....	.....	.....	.....
चिन्तयति	चिन्तयेत्	चिन्तयेयुः	चिन्तयेयम्	चिन्तयेम्
गणयति	.....	.....	.....	.....
मार्जयति	.....	.....	.....	.....
कथयति	.....	.....	.....	.....

5. कस्यचिदपि धातोः विधिलिङ्गलकाररूपाणि उपयुज्य वाक्यानि रचयत -

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
सः	सः कुर्यात् ।	तौ कुर्याताम् ।
सा	.....	.....
एषः	.....	.....
एषा	.....	.....
भवान्	.....	.....
भवती	.....	.....
अयं	.....	.....
इयं	.....	.....
त्वं	.....	.....
अहम्	अहं शक्नुयाम् ।	.....

6. युभाकं गृहे उत्सवः अस्ति । सर्वे मिलित्वा कार्यं करिष्यन्ति । ‘कः / का’ किं कुर्यात् इति पञ्च वाक्यानि लिखत -

1. .... |
2. .... |
3. .... |
4. .... |
5. .... |

7. अधः लिखितानि वाक्यानि ‘कदाचित्, प्रायः, श्वः, यदि’ - इत्यादीनां पदानां प्रयोगेण सम्भावनार्थं परिवर्त्य लिखत -

1. अद्य रमेशः आगच्छति ।	कदाचित् अद्य रमेशः आगच्छेत् ।
2. सः आगच्य करोति ।	.....
3. त्वं मित्रगृहं गत्वा फलानि खादसि ।	.....
4. वयं तत्र न तिष्ठामः ।	.....
5. बालकाः अत्र क्रीडन्ति ।	.....
6. जनाः किं कुर्वन्ति ?	..... ?
7. सा आगच्छति, त्वमपि आगच्छसि ।	.....
8. कार्यं समाप्य यूयं खादथ ।	.....
9. भवन्तः पुस्तकालयं गत्वा लिखन्ति ।	.....
10. गृहे के के तिष्ठन्ति ?	..... ?

6. विधिलिङ्क्रियापदानां प्रयोगेण अधः लिखितं संवादं पूरयत-

श्यामः -	किम् अद्य भवती तत्र गमिष्यति ?
विजिता -	कदाचित् .....
श्यामः -	किं भवती कार्यं शीघ्रं करोति ?
विजिता -	प्रायः शीघ्रम् एव .....
श्यामः -	प्रायः अहमपि शीघ्रं कार्यं .....
विजिता -	किं त्वं विद्यालये क्रीडिष्यसि ?
श्यामः -	यदा विद्यालयं ..... (गम) तदा .....

सूक्तिः - क्षणशः कणशश्चैव विद्याम् अर्थं च साधयेत् ।

वयं मिलित्वा कार्यं कुर्मः १७

एतत् दूरवाणीसम्भाषणम् उच्चैः पठत -

वरदा	- हरिः ओम्, शारदा खलु ?	विधिलिङ्गलकारः (विध्यर्थे)
शारदा	- आम्। वदतु, कः विशेषः ?	
वरदा	- सर्वं कुशलम्। भवती किमर्थं ह्यस्तनं मेलनं न आगतवती ?	
शारदा	- क्षम्यताम्। मया अन्यत्र गन्तव्यम् आपतितम्। अतः एव नागतवती। मेलने के के निर्णयाः स्वीकृताः ?	
वरदा	- प्रायः सर्वाणि कार्याणि चिन्तितानि। उत्तरदायित्वानि अपि निश्चितानि।	
शारदा	- भग्नि, कस्यै किम् उत्तरदायित्वं दत्तम् ?	
वरदा	- सभाकार्यं नलिनी पश्येत्। तस्याः साहाय्यार्थं तिस्रः भवेयुः। अतिथीनां व्यवस्थां रेवती निर्वहेत्। गद्या तस्याः साहाय्यं कुर्यात्। लतिका शुभा च पानजलं वितरेताम्। कार्यक्रमं संचालनं लक्ष्मीः कुर्यात्।	
शारदा	- भग्नि, वैयक्तिकगीतं का गायेत् ?	
वरदा	- गायत्री वैयक्तिकगीतं गायेत्। विजया स्वागतं विदिता धन्यवादं च व्याहरेताम्।	
शारदा	- वरदे, अहं किं कुर्याम् ?	
वरदा	- भवती प्रचारकार्यं कुर्यात्। सर्वेभ्यः पत्रं लिखेत्। सर्वान् अपि आह्वयेत्। पत्रिकाभ्यः वार्ताम् अपि दद्यात्। यतः कार्यक्रमः भविष्यति इति सर्वेऽपि जानीयुः किल ....।	
शारदा	- अन्यत् किं किं कुर्याम् ?	
वरदा	- कार्यक्रमविवरणपत्रं सिद्धं कुर्यात्। तत्र दोषाः न स्युः।	
शारदा	- अस्तु, तथैव करिष्यामि।	
वरदा	- पुनः भवती गीतामपि सूचयेत्। यतः प्रार्थनां सा गायेत्। सा ह्यः नागता आसीत्।	
शारदा	- भवतु, अवश्यं सूचयामि।	
वरदा	- भवती समये एव आगच्छेत्। वयं सर्वाः अपि मिलित्वा कार्यक्रमं सम्यक् कुर्याम्।	
शारदा	- निश्चयेन। धन्यवादः।	

अवधेयम्

1. भवान् श्वः समये प्राप्नुयात्।	2. सर्वेऽपि गृहपाठान् अवश्यं लिखेयुः।
3. छात्रः अध्यापकान् न उपहसेत्।	4. सेवकाः कार्यं कुर्युः।
5. भवती अद्य एव दूरवर्णं कुर्यात्।	6. वयं कार्यक्रमं सम्यक् कुर्याम्।

उपरितनेषु वाक्येषु विधिः (आज्ञा) इत्यर्थे लिङ्गलकारस्य प्रयोगः कृतः अस्ति ।

॥ अध्यासः ॥

1. अत्र मञ्जूषायां क्रियापदानि लिखितानि सन्ति । ततः विधिलिङ्गकारस्य क्रियापदानि एव चित्वा रिक्तस्थानेषु लिखत -

चलति, अचलत्, पठेताम्, पठेम, नंस्यति, अशक्नोत्, शक्नुयात्, कुर्वन्तु,
कुर्युः, शक्नुयाताम्, गृह्णीयुः, क्रीणाति, क्रीणीयात्, पठानि, पृच्छेयम्, प्राप्नुयात्,
गणये: क्रीडेम, चलेताम्, दद्यात्, शृणोति, शृणुयात्, कुर्वः, कुर्याव, शक्नुयाम्

2. रमेशः श्वः जन्तुशालां गमिष्यति । अद्य सः कीदृशीं कल्पनां करोति इति कोष्टकसाहाय्येन वाक्यानि लिखत-

मयूरः नृत्यति ।	वानराः विहरन्ति ।	सिंहाः गर्जन्ति ।
पिकः कूजति ।	अश्वः धावति ।	गजौ क्रीडतः ।
शुकाः वदन्ति ।	राजहंसः तरति ।	शशाः धावन्ति ।
बकौ गृह्णीतः ।	उष्ट्रः चर्वति ।	व्याघ्रः गर्जति ।
कच्छपः चलति ।	अजगराः गिलन्ति ।	मीनाः तरन्ति ।

1. मयूरः नृत्येत् ।	2.....	3.....
4.....	5.....	6.....
7.....	8.....	9.....
10.....	11.....	12.....
13	14.....	15.....

३. लद्रूपाणां स्थाने विधिलिङ्गरूपाणि योजयित्वा वाक्यानि रचयत -

उदा -	छात्रः गृहपाठं लिखति ।
1.	भवती काव्यं पठति ।
2.	बालः क्षीरं पिबति ।
3.	सः नगरं गच्छति ।
4.	ते नाटकं पश्यन्ति ।
5.	एताः नृत्यं कुर्वन्ति ।
6.	वयं ज्ञानं सम्पादयामः ।
7.	जनाः उद्याने विहरन्ति ।
8.	बालिकाः कलहं न कुर्वन्ति ।
9.	भवन्तः सर्वं जानन्ति ।
10.	छात्राः वृष्टौ क्रीडन्ति ।
11.	अहं देवं नमामि ।
12.	सर्वे कर्मनिरताः भवन्ति ।
13.	त्वं पुस्तकं क्रीणासि ।
14.	वयम् अप्रियं न वदामः ।
15.	अहं गुरोः वाक्यं स्मरामि ।
16.	के कार्याणि कुर्वन्ति ?
17.	मातरः पुत्रान् लालयन्ति ।
18.	वयं सज्जनैः सह वसामः ।
19.	त्वं सद्यगीतं शृणोषि ।
20.	गुरुः शिष्यान् उपदिशति ।
21.	यूयं समाजसेवां कुरुथ ।
22.	वैद्यः रोगिणं पश्यति ।
23.	युवत्यः लेखनीः क्रीणन्ति ।
24.	भवान् गीतं लिखति ।
25.	ताः श्लोकान् वदन्ति ।

4. उदाहरणानुग्रुणम् आवरणे दत्तानां धातूनां विधिलिङ्गलकाररूपम् उपयुज्य वाक्यानि लिखत -

उदा - सः पाठं पठेत् । (पठ)

1.	.....	(लिख)
2.	.....	(नम)
3.	ते.....	(गम)
4.	.....	(ग्रह)
5.	.....	(चल)
6.	.....	(पठ)
7.	अहं.....	(दा)
8.	.....	(कृ)
9.	.....	(श्रु)
10.	.....	(चि)
11.	वयं.....	(वद)
12.	.....	(प्रच्छ)
13.	.....	(हस)
14.	.....	(पा)
15.	ताः.....	(कृ)
16.	.....	(क्री)
17.	.....	(प्री)
18.	.....	(खाद्)
19.	युवकाः.....	(कृ)

⇒ एते सुभाषिते उच्चैः पठत, तत्र प्रयुक्तानि विधिलिङ्गलकाररूपाणि जानीत च -

1. दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेत् जलम् । 2. सर्वथा सन्त्यजेत् वादं न कञ्चित् मर्मणि स्पृशेत् ।
मन्त्रपूतं वदेत् वाक्यं मनःपूतं समाचरेत् ॥ सर्वान् परित्यजेत् अर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ॥

सूक्तिः - मा कश्चित् दुःखभाग् भवेत् ।

आत्मनेपदिनः धातवः
(लङ्घकारः विधिलङ्घकारश्च)

एतां कथाम् उच्चैः पठत -

सौवीरदेशे सञ्जयः नाम राजा अवर्तत । तस्य पिता वृद्धक्षत्रः । माता च विदुला ।

कदाचित् सञ्जयस्य समीपराज्यस्थेन सिन्धुराजेन सह युद्धं प्रावर्तत । यद्यपि सञ्जयः भृशम् अयुध्यत तथापि तस्य सैन्यं पराजयम् अलभत । बहवः सैनिकाः अग्नियन्त । भीतः सञ्जयः प्राणान् रक्षितुं ततः पलायत । राजभवनम् आगतः सः अन्तःपुरं प्राय निरुत्साहतया अशेत ।

रणाङ्गणात् आगतं पुत्रं विदुला दूरात् एव अलोकत । पश्चात् सा पुत्रस्य निकटं गत्वा अब्रूत - “सञ्जय ! भवादृशं भीरुं पुत्रं प्राय अहं नितरां लज्जे । भवान् यावज्जीवं युध्येत इति चिन्तनं मम मनसि अवर्तत । परं भवान् भीरुः इव पलायितः । पुत्र ! त्वं वीरक्षत्रियकुले अजायथाः । पलायनं न ते भूषणम् । अतः इदानीम् एव युद्धक्षेत्रं प्रतिनिवर्तस्व । ‘मुहूर्तं ज्वलितं श्रेयः, न तु धूमायितं चिरम्’ इति वाक्यं स्मर । पराक्रमेण युध्यस्व” इति ।

तदा सञ्जयः - “अम्ब ! शत्रुसैन्यम् अस्माकं सैन्यस्य अपेक्षया बृहत् शक्तियुक्तं च अस्ति । अतः एव वयं पराजयामहि । अग्रे बृहतः सैन्यस्य सङ्घर्षं कृत्वा विजयं लप्स्ये । अद्य यदि तत्र गच्छेयं तर्हि अवश्यम् एव मियेय” इति अवदत् ।

विदुला पुत्रस्य वचनं निराकुरुत । सा पुनरपि - “पुत्र ! भवान् युद्धे विजयेत, न वा । चिन्तां मा करोतु । युद्धक्षेत्रं गच्छतु । राजानं भवन्तं पलायितं दृष्ट्वा सैनिकाः किं कुर्वारन् ? ते किङ्कर्तव्यताविमूढाः

जायेरन् । अतः भवान् आदौ विकीर्णस्य सैन्यस्य एकत्रीकरणं कुर्वीत । सिन्धुराजस्य सैन्ये विद्यमानान् दोषान् लोपान् च जानीयात । तस्य शत्रवः राजानः ये सन्ति तान् अपि आह्वयेत् । तदनन्तरं तेन सह युध्येत । भवान् अवश्यं विजयेत्” इति तं प्रोत्साहितवती ।

मातुः वचनेन सञ्जयः जागरितः । सः असामान्यं धैर्यम् अलभत । तस्य उत्साहः अवर्धत । सः उत्थाय मातरं प्रणम्य – “अम्ब ! धीरमातुः भवत्या वचनैः अहं नूतनः मनुष्यः अजाये । मम पराक्रमं लोकताम् । अद्य अवश्यं विजयं लभेय” इति उक्त्वा युद्धार्थं प्रातिष्ठित ।

सञ्जयः मातृवचनानुसारं शीघ्रमेव सैन्यं सज्जीकृत्य झटिति शत्रोः सैन्यस्य उपरि आक्रमणम् अकुरुत । विजयोन्मत्तः सिन्धुराजः तस्य सैनिकाः च एतेन आक्रमणेन व्यस्मयन्त । सञ्जयस्य सैनिकाः अपूर्वशौर्येण अयुध्यन्त । विजयम् अलभन्त च ।

विजयश्रीलालितं पुत्रं विदुला यथोचितं स्वागतीकृतवती ।

एतस्मिन् पाठे स्थूलाक्षरैः मुद्रितानि क्रियापदानि अत्र संगृहीत -

एतानि सर्वाणि लड्लकारस्य विधिलङ्घकारस्य च रूपाणि ।

आत्मनेपदिनां धातूनां लङ्घकारे रूपाणि एवं भवन्ति -

‘वृथ’धातुः

अवर्धत	अवर्धेताम्	अवर्धन्त	अलभत	अलभेताम्	अलभन्त
अवर्ध्थाः	अवर्धेथाम्	अवर्धध्वम्	अलभथाः	अलभेथाम्	अलभध्वम्
अवर्धे	अवर्धावहि	अवर्धामहि	अलभे	अलभावहि	अलभामहि

‘लभ’धातुः

विधिलिङ्गकारे रूपाणि एवं भवन्ति -

वर्धेत्	वर्धेयाताम्	वर्धेन्	लभेत्	लभेयाताम्	लभेन्
वर्धेथाः	वर्धेयाथाम्	वर्धेष्वम्	लभेथाः	लभेयाथाम्	लभेष्वम्
वर्धेय	वर्धेवहि	वर्धेमहि	लभेय	लभेवहि	लभेमहि

एतानि रूपाणि सावधानतया उच्चैः पठत -

लट्टलकारः	लङ्गलकारः	विधिलिङ्गकारः
वर्ते	अवर्तत	वर्तेत्
लभते	अलभत	लभेत्
जायते	अजायत	जायेत्
शोभते	अशोभत	शोभेत्
कम्पते	अकम्पत	कम्पेत्
विद्यते	अविद्यत	विद्येत्
प्रार्थयते	प्रार्थयत	प्रार्थयेत्
उत्पद्यते	उदपद्यत	उत्पद्येत्
रमते	अरमत	रमेत्
विजयते	व्यजयत	विजयेत्

अभ्यासः

1. सूचनानुसारम् अधः दत्तानां धातूनां रूपाणि लिखत, पठत च -

i

प्रथमपुरुषः	अशोभत	.....	.....	शोभते
मध्यमपुरुषः	.....	.....	.....	
उत्तमपुरुषः	.....	.....	.....	लङ्ग

ii

सेवते
विधिलिङ्ग

प्रथमपुरुषः	सेवेत्	.....	.....
मध्यमपुरुषः	.....	.....	.....
उत्तमपुरुषः	.....	.....	.....

iii

प्रथमपुरुषः	.....	.....	.....
मध्यमपुरुषः	.....	.....	.....
उत्तमपुरुषः	.....	.....	.....

लभते
विधिलिङ्

iv

रमते
लङ्

प्रथमपुरुषः	.....	.....	.....
मध्यमपुरुषः	.....	.....	.....
उत्तमपुरुषः	.....	.....	.....

v

प्रथमपुरुषः	.....	.....	.....
मध्यमपुरुषः	.....	.....	.....
उत्तमपुरुषः	.....	.....	.....

मोदते
लङ्

vi

जायते
विधिलिङ्

प्रथमपुरुषः	.....	.....	.....
मध्यमपुरुषः	.....	.....	.....
उत्तमपुरुषः	.....	.....	.....

2. एतेषु वाक्येषु प्रयुक्तानां लट्टलकाररूपाणां स्थाने लङ्गलकाररूपाणि उपयुज्य वाक्यानि पुनः लिखत -
यथा -

छात्राः संस्कृतेन भाषन्ते ।

छात्राः संस्कृतेन अभाषन्त ।

1. त्वं लज्जसे । ..... |
2. वयं ज्ञानं लभामहे । ..... |
3. बालौ नद्यां प्लवेते । ..... |
4. पक्षिणः वेगेन डयन्ते । ..... |

5. यूयं गुरुं वन्दधे ।	.....	
6. एषा किमर्थं खिद्यते ?	.....	?
7. आवां क्षमावहे ।	.....	
8. वायुना वृक्षाः कम्पन्ते ।	.....	
9. अहं देवं प्रार्थये ।	.....	
10. युवकौ मोदेन कूर्देते ।	.....	
11. युवां देशं सेवेथे ।	.....	
12. वयं संस्कृतकार्याय यतामहे ।	.....	

3. अधः दत्तानि वाक्यानि परिशीलयत, तेषाम् इतरवचनयुक्तानि वाक्यानि रचयत -

यथा - सः अभाषत ।   तौ अभाषेताम् ।   ते अभाषन्त ।

1. वयम् अवन्दामहि ।	.....	.....
2. युवकौ अकम्पेताम् ।	.....	.....
3. त्वम् असहथाः ।	.....	.....
4. बालिकाः अवर्धन्त ।	.....	.....
5. युवाम् अशोभेताम् ।	.....	.....
6. अहम् ऐक्षे ।	.....	.....
7. यूयम् असेवध्यम् ।	.....	.....
8. भवान् अलभत ।	.....	.....
9. आवाम् अमन्यावहि ।	.....	.....
10. भवत्यः अरमन्त ।	.....	.....

4. अधः दत्तानि वाक्यानि विधिलिङ्वाक्यत्वेन परिवर्तयत -

यथा - धीरः कदापि न पलायते ।   धीरः कदापि न पलायेत ।

1. वृक्षाः शीघ्रं वर्धन्ते ।	.....	.....
2. त्वं परीक्षायां विजयसे ।	.....	.....

3. वयं संस्कृतेन एव भाषामहे । .....|
4. भवन्तौ अवधानेन वीक्षेते । .....|
5. छात्राः धार्मिकशिक्षां लभन्ते । .....|
6. यूयं कदापि न स्पर्धध्वे । .....|
7. युद्धे सैनिकाः विजयन्ते । .....|
8. युवाम् उत्तमकार्ये रमेथे । .....|
9. वयं स्वराष्ट्राय यतामहे । .....|
10. तत् पुस्तकं स्वस्थाने वर्तते । .....|

5. धर्मेन्द्रः सैन्ये अधिकारी अस्ति । अवकाशदिनेषु सः ग्रामम् आगतवान् आसीत् । आगमनात्पूर्व सः तत्र किं किं करणीयम् इति एवं योजनां कृतवान् आसीत् -

1.	आदौ ग्रामं गमिष्यामि । (✓)
2.	गृहं प्राप्स्यामि । (✓)
3.	मातापितरौ वन्दिष्ये । (✓)
4.	मित्रैः मेलिष्यामि । (X)
5.	बान्धवान् वीक्षिष्ये । (✓)
6.	नूतनं वाहनं क्रेष्यामि । (X)
7.	सेवाकेन्द्रं गत्वा रुग्णान् सेविष्ये । (X)
8.	संस्कृतं पठिष्यामि । (✓)
9.	संस्कृतेन भाषिष्ये । (✓)
10.	तीर्थाटनं करिष्ये । (X)
11.	दिनद्वयात् पूर्वमेव कार्यस्थानं प्रति प्रस्थास्ये । (✓)

परन्तु सः तेषु कानिचित् कार्याणि कर्तुं शक्तः, कानिचित् न शक्तः । चिह्नं दृष्टवा सः कानि कर्तुं शक्तः, कानि न शक्तः इति लङ्घकाररूपाणि उपयुज्य उदाहरणानुसारं लिखत -

- उदा - 1. धर्मेन्द्रः आदौ ग्रामम् अगच्छत् ।
 2. .....|
 3. .....|

4.	.....
5.	.....
6.	.....
7.	.....
8.	.....
9.	.....
10.	.....
11.	.....

⇒ एते सुभाषिते पठत -

1. गते शोकं न कुर्वीत भविष्यं नैव चिन्तयेत् ।
वर्तमानेषु कालेषु वर्तयन्ति विचक्षणाः ॥

बुद्धिमता पुरुषेण गतः विषयः न चिन्तनीयः । भविष्यतः विषयेऽपि न चिन्तनीयम् । तेन वर्तमानकालविषये एव चिन्तनीयं, व्यवहर्तव्यं च ।

2. श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ले चापराह्लिकम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमद्य न वा कृतम् ॥

श्वः करणीयं कार्यं बुद्धिमान् अद्यैव कुर्यात् । अपराह्ले करणीयं कार्यं पूर्वाह्ले एव कुर्यात् । यतः मृत्युः अनेन एतत् कार्यं कृतमस्ति न वा इति न प्रतीक्षते ।

सूक्तिः - न निश्चितार्थात् विरमन्ति धीराः ।

अमरकोषः:

राजा राट्पार्थिवक्षमाभृन्तपभूपमहीक्षितः ।

राजा, राट्, पार्थिवः, क्षमाभृत्, नृपः, भूपः महीक्षित् - इति राज्ञः षड् नामानि ।

युद्धमायोधनं जन्यं प्रघनं प्रविदारणम् ।

मृथमास्कन्दनं सङ्ख्यं समीकं साम्परायिकम् ॥

युद्धम्, आयोधनं, जन्यं, प्रघनं, प्रविदारणं, मृथम्, आस्कन्दनं, सङ्ख्यं, समीकं, साम्परायिकम् - इत्येतानि १० युद्धस्य नामानि ।

लृङ्गलकारः

एतत् सम्भाषणम् उच्चैः पठत -

गोपालः - भगिनि ! चायं शीतलम् अस्ति ।

अञ्जना - भवान् विलम्बं कृतवान् । भवान् यदि स्नानं शीघ्रम् अकरिष्यत् तर्हि चायं शीतलं न अभविष्यत् ।

गोपालः - किन्तु अहं फेनकमेव विलम्बेन प्राप्तवान् । भवती फेनकं योग्ये स्थले अस्थापयिष्यत् चेत् मम विलम्बः न अभविष्यत् ।

अञ्जना - अस्तु । अहं पुनः उष्णं करोमि । प्रतीक्षां करोतु । चायं पीत्वा अध्ययनं करोतु ।

गोपालः - अवश्यं खलु । गतवर्षे अहं यदि सम्यक् अध्ययनम् अकरिष्यं तर्हि उत्तीर्णः अभविष्यम् ।

अञ्जना - भवान् परीक्षाकाले एव रुणः अभवत् । भवान् यदि स्वस्थः अभविष्यत् तर्हि लेखितुं कष्टं न अभविष्यत् ।

गोपालः - अस्मिन् वर्षे भवती अपि साहाय्यं करोतु ।

अञ्जना - अवश्यं करिष्यामि । किन्तु भवान् अपि उत्साही भवतु । अर्जुनं स्मरतु ।

गोपालः - कथम् ?

अञ्जना - अर्जुनः निरुत्साहतया यदि युद्धं न अकरिष्यत् तर्हि कर्तव्यलोपः अभविष्यत् ।

गोपालः - ज्ञातम् । हनुमान् अपि तादृशः एव उत्साही खलु ? सः यदि सागरं न अतरिष्यत् तर्हि सीतां कथम् अद्रक्ष्यत् ?

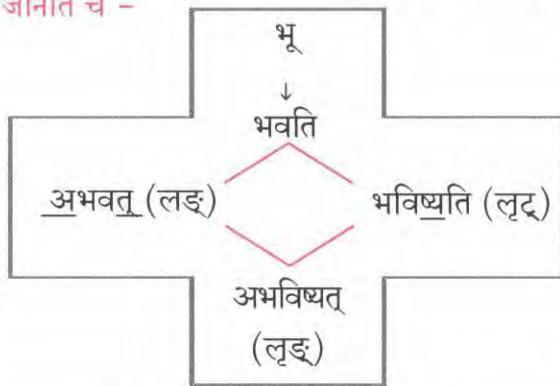
अञ्जना - एवमेव अस्ति । भवतः उष्णं चायं सिद्धम् । स्वीकरोतु । अहं पाकं करोमि ।

⇒ पठत अवगच्छत च -

1. ललितः यदि अध्ययनम् अकरिष्यत् तर्हि सः उत्तीर्णः अभविष्यत् ।
2. अर्जुनः यदि रणाङ्गणात् पलायनम् अकरिष्यत् तर्हि जनाः तम् अनिन्दिष्यन् ।
3. भवन्तः यदि पर्याप्तम् अखादिष्यन् तर्हि शरीरं दुर्बलं न अभविष्यत् ।
4. भवत्यः यदि समये स्थानकम् अगमिष्यन् तर्हि लोकयानेन गन्तुम् अशक्यन् ।
5. घनश्यामः यदि तरणकौशलम् अज्ञास्यत् तर्हि वायाम् अस्नास्यत् ।
6. तरणकासारे जलम् उष्णम् अभविष्यत् चेत् पर्यटकाः अकोपिष्यन् ।
7. त्वं सावधानम् अचलिष्यः चेत् न अपतिष्यः ।
8. यूयं देवकीं मन्दिरम् अनेष्यत चेत् सा अनन्दिष्यत् ।
9. वृष्टिः अभविष्यत् चेत् बालकाः अमोदिष्यन्त ।

अत्र स्थूलाक्षरैः मुद्रितानि लृङ्गकारस्य रूपाणि सन्ति ।

⇒ सावधानं पश्यत, जानीत च -

⇒ परस्मैपदिधातूनां लृङ्गकारे रूपाणि एवं भवन्ति -

‘भू’धातुः

अभविष्यत्	अभविष्यताम्	अभविष्यन्
अभविष्यः	अभविष्यतम्	अभविष्यत
अभविष्यम्	अभविष्याव	अभविष्याम

⇒ आत्मनेपदिधातूनां लृङ्गकारे रूपाणि एवं भवन्ति -

‘वन्द’धातुः

अवन्दिष्यत	अवन्दिष्येताम्	अवन्दिष्यन्त
अवन्दिष्यथा:	अवन्दिष्येथाम्	अवन्दिष्यध्वम्
अवन्दिष्ये	अवन्दिष्यावहि	अवन्दिष्यामहि

⇒ अवधानपूर्वक पठत -

1. विजयः यदि मार्गनियमं पर्यपालयिष्यत् तर्हि दुर्घटना न अभविष्यत् ।
2. हनुमान् सञ्जीविनीं न आनेष्यत् चेत् गमलक्षणौ संज्ञां न प्राप्यताम् ।
3. मिहिरः वैद्यस्य सूचनाम् अवागमिष्यत् चेत् शीघ्रं स्वस्थः अभविष्यत् ।
4. अहं तत्र उपावेक्ष्यं चेत् युतकं मलिनम् अभविष्यत् ।
5. भीमः यदि दुर्योधनं वक्षसि एव प्राहरिष्यत् तर्हि पराजेष्यत ।
6. आवां समये आगमिष्याव चेत् मोदकम् अपि प्राप्याव ।
7. यात्रिका: यदि पराक्रमं प्रादर्शयिष्यन् तर्हि शत्रवः विमानं न अपाहरिष्यन् ।
8. सरोवरः अशोक्यत् चेत् मृगाः न्यवर्तिष्यन्त ।

एतेषु वाक्येषु उपसर्गसहितानां धातूनां लृइलकाररूपाणि स्थूलाक्षरैः मुद्रितानि सन्ति ।

⇒ पठत, जानीत च -

उपसर्गसहितक्रिया:	लृइरूपाणि	लृइरूपाणि
अपगच्छति	अप + अगच्छत्	अपागच्छत्
परिहरति	परि + अहरत्	पर्यहरत्
आनयति	आ + अनयत्	आनयत्
आगच्छति	आ + अगच्छत्	आगच्छत्
प्रतिवदति	प्रति + अवदत्	प्रत्यवदत्
अनुकरोति	अनु + अकरोत्	अन्वकरोत्
प्रविशति	प्र + अविशत्	प्राविशत्
उत्तिष्ठति	उत् + अतिष्ठत्	उदतिष्ठत्
विहरति	वि + अहरत्	व्यहरत्
प्रार्थयते	प्र + आर्थयत	प्रार्थयत
निर्गच्छति	निर् + अगच्छत्	निरगच्छत्
उपदिशति	उप + अदिशत्	उपादिशत्
विराजते	वि + अराजत	व्यराजत
व्यवहरति	वि + अव + अहरत्	व्यवाहरत्

विशेषः -

स्वीकरोति	- स्वी + अकरिष्यत् → स्वकरिष्यत्
अद्गीकरोति	- अद्गी + अकरिष्यत् → अद्ग्यकरिष्यत्

अभ्यासः

1. उदाहरणानुग्रन्थं लृडप्रयोगेण वाक्यानि लिखत -

उदा - मुनिः शापं ददाति । दुष्टनः शकुन्तलां विस्मरति ।

मुनिः यदि शापं न अदास्यत् तर्हि दुष्टनः शकुन्तलां न व्यस्मरिष्यत् ।

1. भूपेशः पूर्वाभ्यासं कृतवान् । सः पर्वतम् आरोहत् ।

2. रामः बने व्यचरत् । सः बहून् राक्षसान् समहरत् ।

3. अहं छत्रं न स्वीकृतवान् । आर्द्रः अभवम् ।

4. भवत्यौ पाठं न विस्मृतवत्यौ । शिक्षकः न तर्जितवान् ।

5. यूयं निरीक्षकं पर्यपृच्छत । निरीक्षकः अकुप्यत् ।

6. युवां न उदतिष्ठतम् । चोराः धनम् अपाहरन् ।

7. बालिकाः गीतं न अन्वगायन् । गीतं कण्ठस्थम् अभवत् ।

2. कोष्ठके लिखितानि पदानि चित्वा वाक्यानि पूरयत -

अभविष्यत्	अगमिष्यत्	अन्वकरिष्यन्	अकरिष्यत्
प्राप्यत्	उदतरिष्यत्	अलप्यत	व्यस्मरिष्यत्

ललितः विद्यालयं न गतवान् । सः प्रतिदिनं विद्यालयम् अगमिष्यत् चेत् सम्यक् अध्ययनम् ..... । सम्यक् अध्ययनम् ..... चेत् परीक्षां निःशाद्कम् ..... । परीक्षाम् ..... चेत् उच्चशिक्षणम् ..... । उच्चशिक्षणम् ..... चेत्

विवेकं ..... । विवेकं ..... चेत् निरन्तरं राष्ट्रसेवाम् ..... । निरन्तरं
राष्ट्रसेवाम् ..... चेत् लोकस्य हितम् ..... । लोकः चिरकालं तं न ..... ।
तस्मात् ललितस्य जीवनयात्रा सफला ..... ।

३. वाक्ये प्रयुक्तानां लट्ठपाणां स्थाने लृद्धरूपाणि उपयुज्य वाक्यानि पुनः लिखत -

उदा - विद्युत् भवति, दीपः ज्वलति ।

यदि विद्युत् अभविष्यत् तर्हि दीपः अज्वलिष्यत् ।

1. छात्राः भवन्ति, शिक्षकः पाठ्यति ।

2. कोषे धनम् अस्ति, फलं क्रीणामि ।

3. उत्साहः अस्ति, भवान् लक्ष्यं प्राप्नोति ।

4. विरामः अस्ति, भवती नाटकं पश्यति ।

5. भवतः वचनं सत्यम् अस्ति, अद्यगीकरोमि ।

6. वृक्षाः उन्नताः भवन्ति, पतन्ति ।

7. सः सम्यक् कार्यं करोति, निर्वाचने जयति ।

8. भवान् कम्बलं धरति, शैत्यं न बाधते ।

9. जलं भवति, तडागः शुष्कः न भवति ।

10. अनिलः आलस्यं त्यजति, सुखम् अनुभवति ।

एतनि वाक्यानि सावधानतया परिशीलयत -

सकर्मका: अकर्मका: च धातवः

सकर्मका:

कर्तृपदम् कर्मपदम्	क्रियापदम्
लेखकः ग्रन्थं	पठति । (पठ)
सैनिकः देशं	रक्षति । (रक्ष)
अतिथिः भोजनं	करोति । (कृ)
भक्तः देवम्	अर्चति । (अर्च)
भवती दूरदर्शनं	पश्यति । (दृश्)
सः सर्वं	जानाति । (ज्ञा)
धेनुः तृणं	खादति । (खाद्)
बालः विषयं	स्मरति । (स्मृ)

अकर्मका:

कर्तृपदम्	क्रियापदम्
शिक्षकः	अस्ति । (अस)
बाला	हसति । (हस्)
मयूरः	नृत्यति । (नृत्)
शिशुः	क्रीडति । (क्रीड़ि)
हरिणः	धावति । (धाव्)
भीरुः	रोदिति । (रुद्)
शुकः	डयते । (डी)
सस्यं	वर्धते । (वृध्)

अवधेयम्

- ⇒ उपरितनवाक्येषु प्रयुक्ताः पठ, रक्ष, कृ – इत्यादयः धातवः सकर्मकाः, यतः एतेषां कर्म सम्भवति ।
- ⇒ अपरस्मिन् भागे विद्यमानेषु वाक्येषु प्रयुक्ताः अस, हस्, नृत् – इत्यादयः धातवः अकर्मकाः, यतः एतेषां धातूनां कर्म न सम्भवति ।
- ⇒ केषां धातूनां कर्म सम्भवति केषां च कर्म न सम्भवति इत्यस्य ज्ञानाय कश्चन क्रमः अनुसर्तव्यः भवति ।
  - i. प्रथमतया क्रियापदम् उच्चारणीयम् । यथा – पठति ।
  - ii. तदनन्तरं कर्तृसहितं क्रियापदम् उच्चारणीयम् । यथा – लेखकः पठति ।
  - iii. कर्तृक्रिययोः मध्ये द्वितीयाविभक्तिसम्बद्धः कं / कां / किम् इति प्रश्नः करणीयः ।
यथा – लेखकः कं / कां / किं पठति ?
लेखकः ग्रन्थं / पत्रिकां / रामायणं पठति ।
अत्र उत्तरं प्राप्यते, अतः ‘पठ’धातुः सकर्मकः ।
  - iv. प्रश्नकरणानन्तरं यदि उत्तरं प्राप्यते तर्हि धातुः सकर्मकः इति निश्चेतुं शक्यते ।
  - v. पूर्वतनक्रमेणैव प्रश्नकरणानन्तरं यदि उत्तरं न प्राप्यते तर्हि धातुः अकर्मकः इति निश्चेतुं शक्यम् ।
यथा – क) अस्ति । ख) शिक्षकः अस्ति । ग) शिक्षकः कं / कां / किम् अस्ति ?
शिक्षकः ..... अस्ति । अत्र उत्तरं न प्राप्यते, अतः ‘अस’धातुः अकर्मकः ।

अभ्यासः

4. यथानिर्देशां धातुः सकर्मकः उत अकर्मकः इति लिखत -

क्रियापदम्	कर्तृसहितक्रियापदम्	कर्तृसहितक्रियामुद्दिश्य प्रश्नः	उत्तरमस्ति उत न	सकर्मकः/अकर्मकः
इच्छति	बालः इच्छति	बालः कं/कां किम् इच्छति	अस्ति	सकर्मकः
वर्धते	बालः वर्धते	बालः कं/कां किम् वर्धते	नास्ति	अकर्मकः
वन्दते	.....	.....	.....	.....
उपविशति	.....	.....	.....	.....
लभते	.....	.....	.....	.....
शृणोति	.....	.....	.....	.....
सहते	.....	.....	.....	.....
क्रीणाति	.....	.....	.....	.....
पतति	.....	.....	.....	.....
कम्पते	.....	.....	.....	.....
श्लाघते	.....	.....	.....	.....

5. उदाहरणानुगुणं वाक्यं सकर्मकवाक्यम्, उत अकर्मकवाक्यम् इति आवरणे लिखत -

उदा - सः वदति ।	(सकर्मकवाक्यम्)	बालकः पतति ।	(अकर्मकवाक्यम्)
1. बालः क्षिपति ।	(.....)	2. दीपः ज्वलति ।	(.....)
3. आरक्षकः गृह्णति ।	(.....)	4. सज्जनः त्यजति ।	(.....)
5. मार्जारः गच्छति ।	(.....)	6. नदी प्रवहति ।	(.....)
7. सः शक्नोति ।	(.....)	8. कर्मकरः क्षालयति ।	(.....)
9. आनन्दः भवति ।	(.....)	10. मशकः दशति ।	(.....)
11. अहं मन्ये ।	(.....)	12. चोरः पलायते ।	(.....)
13. सा वसति ।	(.....)	14. भवान् पिबति ।	(.....)
15. मूर्खः निन्दति	(.....)	16. यानं तिष्ठति ।	(.....)
17. भवती खिद्यते ।	(.....)	18. पक्षी चिनोति ।	(.....)
19. मेघः वर्षति ।	(.....)	20. चित्रं शोभते ।	(.....)

द्विकर्मका: धातवः

एतानि वाक्यानि सावधानतया परिशीलयत -

1. भिक्षुकः धनिकं धनं याचति । (याच्)
2. अध्यापकः छात्रं प्रश्नं पृच्छति । (प्रच्छ)
3. पितामहः पौत्रं कथां वदति । (वद)
4. सेवकः आसन्दं प्रकोष्ठं नयति । (नी)
5. कर्मकरः पेटिकाम् आपणं वहति । (वह)

अवधेयम्

- याच्, प्रच्छ, वद- इत्येतादृशाः उपरितनवाक्येषु प्रयुक्ताः धातवः द्विकर्मकाः, यतः एतेषां कर्मद्वयं सम्भवति ।
- द्विकर्मकप्रयोगे एकं कर्म प्रधानम्, अपरं च गौणं भवति ।

गौणं कर्म - यस्य कर्मणः अन्यविभक्तिप्राप्तिसम्भावना अस्ति तत् गौणं कर्म इति ज्ञातुं शक्यते ।
यथा -भिक्षुकः धनिकं धनं याचति - इत्यत्र धनिककर्मणः धनिकात् इति पञ्चमीविभक्तिः
अपि भवितुम् अर्हति । अतः अत्र धनिकः गौणं कर्म भवति ।

प्रधानं कर्म - यस्य कर्मणः सर्वदा कर्मत्वम् एव भवति यत्र च अन्यविभक्तेः प्रयोगस्य सम्भावना
नास्ति तत् प्रधानं कर्म ।

यथा - 'भिक्षुकः धनिकं धनं याचति' इत्यस्मिन् वाक्ये धनम् इत्यस्य सर्वदा 'कर्मत्वम्' एव
भवति । अतः तत्र द्वितीयाविभक्तिः एव भवति ।

- द्विकर्मकाः धातवः षोडश सन्ति । तेषां लट्टलकारे प्रथमपुरुषैकवचनरूपाणि एवं भवन्ति -

1. दोग्धि (दुह)	2. याचति (याच्)	3. पचति (पच)
4. दण्डयति (दण्ड)	5. रुणद्धि (रुध)	6. पृच्छति (प्रच्छ)
7. चिनोति (चि)	8. ब्रवीति (ब्रू)	9. शास्ति (शास्)
10. जयति (जि)	11. मथाति (मथ)	12. मुष्णाति (मुष)
13. नयति (नी)	14. हरति (ह)	15. कर्षति (कृष)
16. वहति (वह)		

- एवं धातवः सकर्मकाः, अकर्मकाः द्विकर्मकाः च इति त्रिधा भवन्ति ।

सूक्तिः - बहुविज्ञास्तु सदा कल्याणसिद्धयः ।

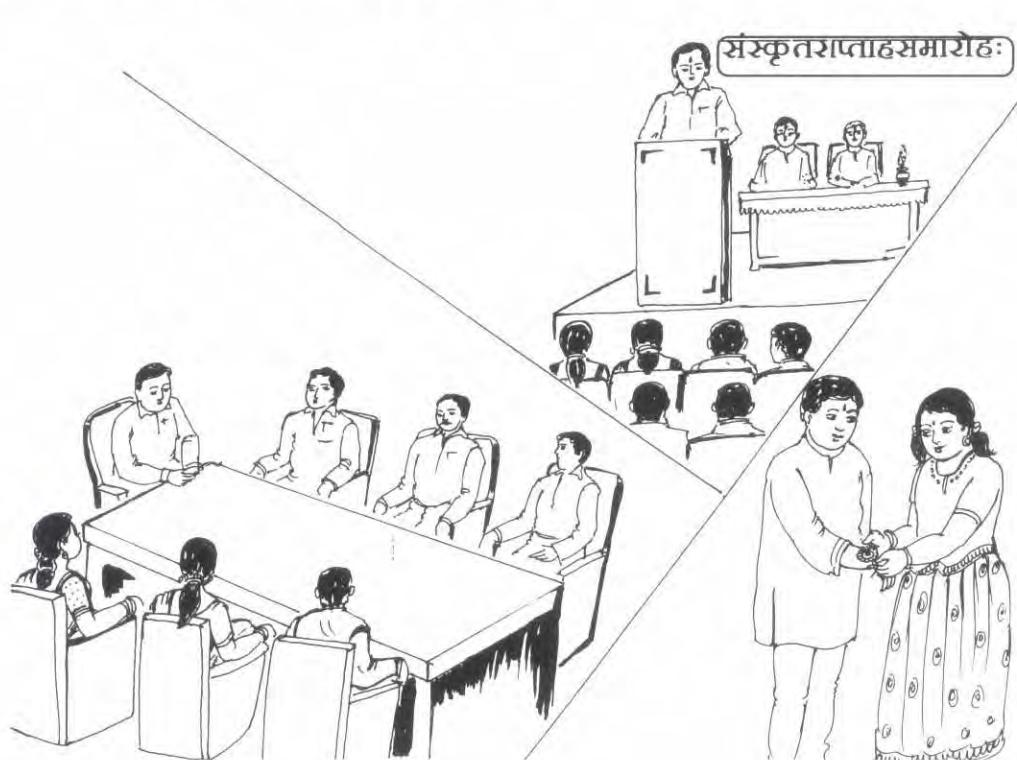
२०

संस्कृतिः संस्कृताश्रिता

एतत् सम्भाषणम् उच्चैः पठत -

कर्मणिप्रयोगः
(वर्तमानकाले)

(कश्चन प्रधानाचार्यः । संस्कृतकार्यक्रमेषु महती आसक्तिः तस्य । सः विद्यालये अध्यापकानाम् एकां गोष्ठीम् आहूय कार्यक्रमाणां सन्दर्भे चर्चा करोति ।)

प्रधानाचार्यः - संस्कृतसप्ताहस्य आचरणसन्दर्भे अस्माभिः प्रतिवर्षं बहवः कार्यक्रमाः क्रियन्ते । अस्मिन् वर्षे अपि कार्यक्रमाः क्रियन्ते खलु ?

राजेन्द्रः - निश्चयेन श्रीमन् ! अस्मिन् वर्षे प्रथमदिनस्य कार्यक्रमाय पञ्चमवर्गस्य छात्राः सज्जीकृताः । विद्यालयस्य पुरतः मार्गे स्थित्वा तैः सर्वेषां ललाटे तिलकं धार्यते, संस्कृतसप्ताहस्य शुभाशयाः उच्चन्ते ।

प्रधानाचार्यः - समीचीनम् एतत् । अभयर्वर्य ! भवता किं चिन्त्यते ?

- अभयः - द्वितीये दिने मया गीतस्पर्धा आयोज्यते ।
- प्रधानाचार्यः - तस्मिन् कार्यक्रमे कैः कैः भागः गृह्णते ?
- अभयः - षष्ठ्वर्गस्य छात्रैः समूहगीतं प्रस्तूयते ।
- श्वेता - सप्तमवर्गस्य छात्रैः देशभक्तिगीतं गीयते ।
- प्रधानाचार्यः - तृतीये दिने संस्कृतभारत्याः विज्ञानप्रदर्शनी आयोज्यते खलु ?
- अभयः - आं श्रीमन् !
- गौरवः - चतुर्थे दिने तु श्रावणपूर्णिमा । अतः सर्वैः परस्परं रक्षासूत्रं बध्यते । पञ्चमे दिने अष्टमवर्गस्य छात्रैः तत्र तत्र वीथीनाटकं प्रदर्शयते ।
- पङ्कजा - षष्ठे दिने सर्वैः छात्रैः शोभायात्रा क्रियते । तदर्थं केन वस्तूनि सङ्घर्ष्यन्ते ? केन फलकानि लिख्यन्ते ? केन कुत्र नेतृत्वं विधीयते इत्येवं सर्वं निश्चेतव्यम् ।
- प्रधानाचार्यः - साधु ! साधु ! यदि सर्वैः मिलित्वा निश्चीयते तर्हि .....
- सर्वे - आम्, अस्माभिः तथैव क्रियते ।
- प्रधानाचार्यः - समग्रकार्यक्रमः केन निरुह्यते ?
- राजेन्द्रः - मया ।
- अभयः - मया मञ्चः अलङ्क्रियते ।
- गौरवः - मया सर्वाणि अपेक्षितानि वस्तूनि आनीयन्ते ।
- पङ्कजा, श्वेता - आवाभ्यां कार्यक्रमार्थं छात्राः सज्जीक्रियन्ते ।
- पङ्कजा - गीतानां रागसंयोजनाय नृत्यनिर्देशनाय च सङ्गीतशिक्षिक्या साहाय्यं क्रियते किम् ?
- प्रधानाचार्यः - निश्चयेन क्रियते । संस्कृतकार्यक्रमाय तस्याम् अपि महान् उत्साहः दृश्यते एव । तदर्थं मया सा सूच्यते । अस्माभिः सर्वैः ज्ञायते एव यत् संस्कृतसप्ताहस्य अन्तिमे दिने अस्माकं विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवः अपि । तस्मात् सर्वैभवं कार्यक्रमः आचर्यते । अद्यत्वे संस्कृतेन कृताः कार्यक्रमाः जनैः श्लाघ्यन्ते । प्रमुखेभ्यः अभिभावकेभ्यः सर्वेभ्यः संस्कृतानुरागिभ्यः च मया आमन्त्रणं प्रेष्यते । केचन प्रतिष्ठिताः अपि विशेषण आहूयन्ते । तेषां पुरतः चिताः सांस्कृतिककार्यक्रमाः प्रस्तूयन्ते । अन्ते च पुरस्काराः प्रदीयन्ते । प्रतीकचिह्नानि प्रमाणपत्राणि च वितीर्यन्ते । वयं सर्वे सम्भूय संस्कृतसप्ताहम् आचराम । कार्यक्रमं यशस्विनं च कुर्याम ।

⇒ एतानि वाक्यानि सावधानतया उच्चैः पठत -

छात्रेण श्लोकः पठ्यते ।
बालेन चाकलेहः खाद्यते ।
मया फलरसः पीयते ।
तेन भिक्षा त्यज्यते ।
अस्माभिः देवः अर्च्यते ।
नेत्रा देशः रक्ष्यते ।
युष्माभिः सत्कार्यं क्रियते ।
भवद्विः चोरः ताड्यते ।
कविना गीतं रच्यते ।
भवत्या कार्यक्रमः अवलोक्यते ।

अध्यापकेन ग्रन्थः लिख्यते ।
सुधया फलानि इष्यन्ते ।
मित्रेण लेखन्यः नीयन्ते ।
दुर्जनैः सज्जनाः निन्द्यन्ते ।
त्वया कथाः उच्यन्ते ।
रजकैः वस्त्राणि क्षाल्यन्ते ।
भवता पत्रिकाः स्थाप्यन्ते ।
बालेन विषयाः ज्ञायन्ते ।
सर्वैः नियमाः पाल्यन्ते ।
भवतीभिः स्पर्धाः आयोज्यन्ते ।

⇒ पूर्वम् अस्माभिः पठितानि वाक्यानि एतादृशानि -

बालः पाठं पठति ।
अहं कार्यं करोमि ।
त्वं मन्वान् स्मरसि ।

छात्रः विषयं जानाति ।
वयं देवं नमामः ।
यूयं विद्यालयं गच्छथ ।

⇒ एतानि वाक्यानि परिशीलयत -

कर्तरिप्रयोगः

बालः पाषाणं क्षिपति ।
सेवकः धनम् इच्छति ।
सा शाटिकां क्षालयति ।
अहं लेखनीं नयामि ।
बालिका: प्रश्नं लिखन्ति ।
भवान् घटीः पश्यति ।
त्वम् आसन्दान् मार्जयसि ।
वयम् आपणं गच्छामः ।

कर्मणिप्रयोगः

बालेन पाषाणः क्षिप्यते ।
सेवकेन धनम् इष्यते ।
तया शाटिका क्षाल्यते ।
मया लेखनी नीयते ।
बालिकाभिः प्रश्नः लिख्यते ।
भवता घट्यः दृश्यन्ते ।
त्वया आसन्दाः मार्ज्यन्ते ।
अस्माभिः आपणः गम्यते ।

अवधेयम्

◇ कर्तरिप्रयोगसम्बद्धवाक्यानां परिशीलनानन्तरं वयं कर्तरिप्रयोगस्य नियमान् एवं सङ्ग्रहीतुं शक्नुमः -

i. कर्तरिप्रयोगे कर्तृपदं प्रथमाविभक्त्यन्तं भवति ।

यथा - 'छात्रः श्लोकं पठति' इत्यत्र छात्रः इति कर्तृपदं प्रथमाविभक्त्यन्तम् अस्ति ।

ii. कर्तरिप्रयोगे कर्मपदं (यदि भवति तर्हि) द्वितीयाविभक्त्यन्तं भवति ।

यथा - 'लेखकः ग्रन्थं लिखति' इत्यत्र ग्रन्थम् इति द्वितीयाविभक्त्यन्तम् अस्ति ।

iii. कर्तरिप्रयोगे कर्तुः क्रियापदस्य च वचनसम्बन्धः पुरुषसम्बन्धः च भवति । (कर्तृपदम् एकवचनान्तं चेत् क्रियापदम् अपि एकवचनान्तं भवति । कर्तृपदं द्विवचनान्तं बहुवचनान्तं वा चेत् क्रियापदम् अपि द्विवचनान्तं बहुवचनान्तं वा भवति । कर्तारम् अनुसृत्य प्रथमपुरुषस्य मध्यमपुरुषस्य उत्तमपुरुषस्य वा क्रियापदस्य प्रयोगः भवति ।)

यथा - ↓ ↓

क) छात्रः श्लोकं पठति । (वचनसम्बन्धः) ख) सः कार्यं करोति । (पुरुषसम्बन्धः)

छात्रौ श्लोकं पठतः । (वचनसम्बन्धः) त्वं कार्यं करोषि । (पुरुषसम्बन्धः)

छात्राः श्लोकं पठन्ति । (वचनसम्बन्धः) अहं कार्यं करोमि । (पुरुषसम्बन्धः)

एते अंशाः अस्माभिः पूर्वमपि परिशीलिताः स्युः एव ।

◇ एवमेव कर्मणिप्रयोगसम्बद्धवाक्यानि परिशीत्य वयं कर्मणिप्रयोगस्य नियमान् एवं सङ्ग्रहीतुं शक्नुमः -

i. कर्मणिप्रयोगे कर्तृपदं तृतीयाविभक्त्यन्तं भवति ।

ii. कर्मणिप्रयोगे कर्मपदं प्रथमाविभक्त्यन्तं भवति ।

iii. कर्मणिप्रयोगे कर्मणः क्रियापदस्य च वचनसम्बन्धः पुरुषसम्बन्धः च भवति । (कर्मपदम् एकवचनान्तं चेत् क्रियापदम् अपि एकवचनान्तं भवति । कर्मपदं द्विवचनान्तं बहुवचनान्तं वा चेत् क्रियापदम् अपि द्विवचनान्तं बहुवचनान्तं वा भवति । कर्म अनुसृत्य प्रथमपुरुषस्य मध्यमपुरुषस्य उत्तमपुरुषस्य वा क्रियापदस्य प्रयोगः भवति ।)

यथा - क) बालकेन चाकलेहः खाद्यते । (वचनसम्बन्धः)

बालकेन चाकलेहौ खाद्यते । (वचनसम्बन्धः)

बालकेन चाकलेहाः खाद्यन्ते । (वचनसम्बन्धः)

ख)	बालकेन	सः ताङ्गते ।	(पुरुषसम्बन्धः)
	बालकेन	त्वं ताङ्गसे ।	(पुरुषसम्बन्धः)
	बालकेन	अहं ताङ्गे ।	(पुरुषसम्बन्धः)

अवधेयम्

वचनसम्बन्धः पुरुषसम्बन्धः च

कर्तरिप्रयोगः

बालकः (प्र.वि.) श्लोकं (द्वि.वि.) पठति

कर्तृपदम् कर्मपदम् क्रियापदम्

कर्मणिप्रयोगः

बालकेन (तृ.वि.) श्लोकः (प्र.वि.) पदयते धातुः +य +ते

वचनसम्बन्धः पुरुषसम्बन्धः च

→ कर्मणिप्रयोगे वाक्यानि एवं भवति -

प्रथमपुरुषः	बालेन सः दृश्यते ।	बालेन तौ दृश्येते ।	बालेन ते दृश्यन्ते ।
मध्यमपुरुषः	बालेन त्वं दृश्यसे ।	बालेन युवां दृश्येथे ।	बालेन यूयं दृश्यध्वे ।
उत्तमपुरुषः	बालेन अहं दृश्ये ।	बालेन आवां दृश्यावहे ।	बालेन वयं दृश्यामहे ।

अवधेयम्

कर्तरिप्रयोगे

परस्मैपदी

आत्मनेपदी

पठति

सेवते

कर्मणिप्रयोगे

पद् + य + ते

सेव् + य + ते

- उपरि दत्तेषु धातुरूपेषु परस्मैपदिनाम् अन्ते 'ति' इति, आत्मनेपदिनाम् अन्ते 'ते' इति च अस्ति ।
- कर्मणि प्रयोगे तु उभयविधानाम् अपि धातूनाम् अन्ते 'ते' इति आत्मनेपदिरूपमेव भवति ।
- कर्मणिप्रयोगे धातोः अनन्तरं 'य' इति श्रूयते ।

अभ्यासः

1. अधः क्रियापदैः सह मूलधातवः अपि निर्दिष्टाः सन्ति । तेषां यथानिर्देशं कर्मणि रूपं लिखत-

पठति (पद्)	पद् + य + ते	पठ्यते
जपति (जप्)	.....	.....
आप्नोति (आप्)	.....	.....
पश्यति (दृश्)	.....	.....
जानाति (ज्ञा)	.....	.....
इच्छति (इष्)	.....	.....
जिघति (ग्रा)	.....	.....
सहते (सह)	.....	.....
वन्दते (वन्द्)	.....	.....
सेवते (सेव्)	.....	.....
वीक्षते (वि+ईक्ष्)	.....	.....
लभते (लभ्)	.....	.....

2. अधस्तनकर्तरिप्रयोगवाक्यानि कर्मणिप्रयोगवाक्यत्वेन परिवर्त्य लिखत -

कर्तरिप्रयोगः	कर्मणिप्रयोगः
उदा - 1. सः पाठं पठति । (पद्)	तेन पाठः पठ्यते ।
2. छात्रः प्रश्नं पृच्छति । (पृच्छ्)	..... ।
3. पाचकः तण्डुलं पचति । (पच्)	..... ।
4. अहं कथां जानामि । (ज्ञा)	..... ।
5. मित्रं पत्रं प्रेषयति । (प्रेष्)	..... ।
6. महिला शाटिकां क्रीणाति । (क्री)	..... ।
7. एषः विषयं शृणोति । (श्रु)	..... ।
8. भ्राता द्रोणीं क्षालयति । (क्षाल्)	..... क्षाल्यते ।

9. स्वामी सेवकं सूचयति । (सूच)	.....सूच्यते ।
10. भक्तः देवं वन्दते । (वन्द्)	..... ।
11. धीरः कष्टं सहते । (सह)	..... ।
12. विजेता पुरस्कारं लभते । (लभ्)	..... ।
13. सन्ततिः प्रतिष्ठां विन्दते । (विन्द्)	..... ।
14. निर्धनः धनं याचते । (याच्)	..... ।
15. शिष्यः गुरुं सेवते । (सेव)	..... ।
16. जनाः इन्द्रजालं वीक्षते । (वि+ईक्ष्)	..... ।
17. शिशुः आहारम् अपेक्षते । (अप+ईक्ष्)	..... ।
18. बालः चित्रम् आलोकते । (आ+लोक्)	..... ।

अवधेयम्

धातुः व्यञ्जनान्तः चेत् यकारयोजनेन कर्मणिरूपं सिद्ध्यति ।

यथा – रक्षति – रक्ष्यते (रक्ष् +य+ते)

खादति – खाद्यते (खाद् +य+ते)

येषां धातूनां कर्तरिप्रयोगे ‘य’ दृश्यते तेषां धातूनां कर्मणिप्रयोगे एकः एव ‘य’कारः दृश्यते ।

यथा – क्षालयति – क्षाल्यते

सूचयति – सूच्यते

अधस्तनवाक्यानि सावधानतया पठत –

कर्तरिप्रयोगः

- सः दुर्गुणं त्यजति । (त्यज्)
- कार्यकर्ता गीतं गायति । (गा)
- अहम् आप्रसं पिबामि । (पा)
- सौचिकः वस्त्रं माति । (मा)
- सर्वे उपहारान् ददति । (दा)
- नायकः नेतृत्वं विदधाति (वि+धा)

कर्मणि प्रयोगः

- तेन दुर्गुणः त्यज्यते ।
- कार्यकर्त्रा गीतं गीयते ।
- मया आप्रसः पीयते ।
- सौचिकेन वस्त्रं मीयते ।
- सर्वैः उपहाराः दीयन्ते ।
- नायकेन नेतृत्वं विधीयते ।

अवधेयम्

‘आ’कारात्तानां धातूनां कर्मणिप्रयोगे ‘ई’ इति भवति । यथा - दा -दी, पा -पी

3. उदाहरणानुग्रुणं यथोचित्धातुरूपेण रिक्तस्थानानि पूरयत -

उदा -

1.	गायकेन	गीतं (गा)	गीयते ।
		गीते	गीयेते ।
		गीतानि	गीयन्ते ।
2.	कुभकारेण	घटः (निर्+मा)	.....
		घटौ	.....
		घटाः	.....
3.	सम्पादकेन	पत्रिका (दा)	.....
		पत्रिके	.....
		पत्रिकाः	.....
4.	तेन	कार्यं (वि+धा)	.....
		कार्ये	.....
		कार्याणि	.....
5.	संन्यासिना	वस्तु (जहाति, हा)	.....
		वस्तुनी	.....
		वस्तूनि	.....

विशेषक्रियापदानि

* कर्तरि कर्मणि च प्रथमपुरुषस्य एकवचनरूपम् उच्चैः पठत -

धातुः	कर्तरि	कर्मणि	धातुः	कर्तरि	कर्मणि
जि	जयति	जीयते	क्री	क्रीणाति	क्रीयते
चि	चिनोति	चीयते	नी	नयति	नीयते
अधि+इ	अधीते	अधीयते	कृ	करोति	क्रियते
श्रु	शृणोति	श्रूयते	धृ	धरति	ध्रियते
स्तु	स्तौति	स्तूयते	वृ	वृणोति	त्रियते
ध्वै	ध्वायति	ध्वायते	तृ	तरति	तीयते

अवधेयम्

- ⇒ 'इ'कारान्तानाम् 'उ'कारान्तानां च धातूनां कर्मणि प्रयोगे दीर्घं रूपं भवति ।
यथा - जि - जीयते स्तु - स्तूयते
- ⇒ ईकारान्तानाम्, ऊकारान्तानां च धातूनां कर्मणि प्रयोगे दीर्घं रूपं भवति ।
यथा - नी - नीयते धू - धूयते
- ⇒ ऋकारान्तस्य धातोः 'रि', 'ऋ'कारान्तस्य 'ईर्' ऐकारान्तस्य 'आ' इति च प्रायः भवति ।
यथा - कृ - क्रियते तृ - तीर्यते, धौ - ध्यायते ।

अश्यासः

१. अधस्तनवाक्यानि कर्मणिवाक्यत्वेन परिवर्तयत -

कर्तारिप्रयोगः

1. रक्षकः शत्रून् जयति ।
2. भक्ता पुष्पाणि चिनोति ।
3. शिक्षिका ग्रन्थम् अधीते ।
4. अधिकारी विचारान् शृणोति ।
5. सा लेखनीं क्रीणाति ।
6. सेवकः स्यूतान् नयति ।
7. सचिवाः कार्यं कुर्वन्ति ।
8. बालिकाः वस्त्रं धरन्ति ।
9. वरः कन्यां वृणोति ।
10. सैनिकः नदीं तरति ।
11. भक्तः देवं ध्यायति ।
12. भाषणकारः विषयं प्रस्तौति ।
13. वर्यं गीतानि शृणुमः ।
14. यूयं सत्कार्यं कुरुथ ।
15. यतिः भगवन्तं स्तौति ।

कर्मणिप्रयोगः

रक्षकेण शत्रवः जीयन्ते ।

- ..... ।
- ..... ।
- ..... ।
- ..... ।
- ..... ।
- ..... ।
- ..... ।
- ..... ।
- ..... ।
- ..... ।
- ..... ।
- ..... ।
- ..... ।
- ..... ।
- ..... ।
- ..... ।

अवधेयम्

1. यदि धातोः आरम्भे 'वा' दृश्यते तर्हि तस्य 'उ' इति परिवर्तनं भवति ।

यथा -

(क)	वद्	वदति	उद्यते	व् → उ
	वच्	वक्ति	उच्यते	व् → उ
	वप्	वपति	उय्यते	व् → उ
	वह्	वहति	उह्यते	व् → उ
(ख)	(आ) ह्वे	आह्यति	आहूयते	दीर्घः भवति

अङ्ग्यासः

2. यथोचितं कर्मणिप्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूरयत -

	वद्	वच्	आ + ह्वे
शिक्षकेण	सः	उच्यते	.....
	तौ	उद्येते	.....
	ते	.....	आहूयन्ते
	त्वम्	उच्यसे	.....
	युवाम्	.....	.....
	यूयम् उद्यध्वे	.....	आहूयध्वे
	अहं	उच्ये	.....
	आवाम् उद्यावहे	.....	.....
	वयम्	.....	आहूयामहे

३. कोष्टकस्थैः उचितैः कर्मपदैः रिक्तस्थानानि पूर्यत -

उपायनानि, जलम्, देशः, बीजानि, भारः, सेवकाः, त्वम्,
पुष्पम्, अहम्, प्रकृतिः, आभूषणानि, देवः, यूयम्, तृणम्,

1. बालेन	ग्रायते ।	2. कर्मकरेण	उह्यते ।
3. कृषकेण	उप्यन्ते ।	4. मित्रेण	दीयन्ते ।
5. अतिथिना	पीयते ।	6. दुष्टेण	निन्द्ये ।
7. महिलया	क्रीयन्ते ।	8. भगिन्या	प्रेषयध्वे ।
9. कविना	वर्ण्यते ।	10. अधिकारिणा	सूच्यन्ते ।
11. सैनिकेन	रक्ष्यते ।	12. पित्रा	आहूयसे ।
13. धेनुभिः	चर्व्यते ।	14. मया	वन्द्यते ।

एते सुभाषिते उच्चैः पठत -

1. गम्यते यदि मृगेन्द्रमन्दिरं लभ्यते करिकपोलमौक्तिकम् ।
जम्बुकालयगतेन लभ्यते वत्सपुच्छखुरचर्मदीपणम् ॥

यदि सिंहस्य गुहा गम्यते तर्हि तत्र गजानां गण्डस्थलात् प्राप्तं मौक्तिकं लभ्यते । यदि शृगालस्य आवासः
गम्यते तर्हि तत्र तु तेन मारितस्य वत्सस्य पुच्छखुरचर्मदीनां खण्डाः लभ्यन्ते ।

2. अल्पानामपि वस्तूनां संहतिः कार्यसाधिका ।
तृणैरारभ्यते रज्जुः तथा नागोऽपि बध्यते ॥

अल्पानि अपि वस्तूनि यदि एकत्रितानि क्रियन्ते तर्हि महत् कार्यमपि साधायितुं शक्यते । तुणानि यदि
विशकलितानि भवन्ति तर्हि तानि अतीव दुर्बलानि । तथापि तानि यदि एकत्रीकृत्य रज्जुरूपेण क्रियन्ते तर्हि
तया रज्ज्वा गजस्य अपि बन्धनं कर्तुं शक्यते ।

सूक्तिः - आपत्काले च कष्टे च नोत्साहस्त्यज्यते बुधैः ।

त्यक्ताहङ्कारेण भाररहितेन भूयते २१

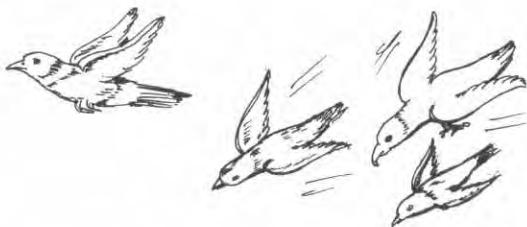
भावेप्रयोगः
(वर्तमानकाले)

एतां कथां सावधानतया उच्चैः पठत अवगच्छत च -

एकः काकः । तेन आकाशे डीयते । तेन सह अन्यैः अपि पक्षिभिः डीयते । तैः एकत्र मांसखण्डः दृश्यते । मांसखण्डं मुखेन गृहीत्वा काकेन पलायते । अनुक्षणं तस्य पृष्ठतः अन्यैः काकैः गृथैः च धाव्यते । मांसखण्डं रक्षितुम् अनेन काकेन ततोऽपि उपरि डीयते । काकैः गृथैः चापि स्वस्य श्रान्तताम् अपरिगणय्य तस्य पृष्ठतः डीयते ।

अनेन काकेन तु कम्यते । तस्मात् काकस्य मुखात् मांसखण्डेन पत्यते । अधः पतितं मांसखण्डं ग्रहीतुम् अन्यैः काकैः गृथैश्च धाव्यते ।

तदा काकेन अन्यपक्षिभ्यः मुक्तेन भूयते । तेन ज्ञायते यत् अधुना मया स्वतन्त्रेण भूयते इति ।

मांसखण्डेन इव अस्मासु अपि अहङ्कारेण भूयते । यदि सः अहङ्कारः त्यक्तः भवति तर्हि जीवनेन भाररहितेन भूयते । मुक्तेन काकेन गगनसौन्दर्यं यथा द्रष्टुं शक्यते तथैव अस्माभिः अपि जीवनसौन्दर्यं द्रष्टुं शक्यते ।

एतानि वाक्यानि सावधानतया उच्चैः पठत -

काकेन आकाशे डीयते ।
मम सन्तोषेण भूयते ।
कन्दुकेन पत्यते ।
सूर्येण प्रकाशयते ।

तेन धाव्यते ।
वृक्षैः कम्यते ।
पुष्टेण विकस्यते ।
शुनकैः भष्यते ।

एतेषु वाक्येषु प्रयुक्ताः सर्वेऽपि अकर्मकाः धातवः सन्ति ।

◇ अकर्मकधातूनां कर्तरिप्रयोगः भावेप्रयोगश्च सम्भवतः ।

यथा -

छात्रः उपविशति ।	छात्रेण उपविश्यते ।
एते उत्तिष्ठन्ति ।	एतैः उत्थीयते ।
शिशुः रोदिति ।	शिशुना रुद्यते ।
भगिनी हसति ।	भगिन्या हस्यते ।
नर्तक्यः नृत्यन्ति ।	नर्तकीभिः नृत्यते ।

अवधेयम्

एतेषां वाक्यानां परिशीलनानन्तरं वयं भावेप्रयोगस्य नियमान् एवं संग्रहीतुं शक्नुमः -

- i. भावेप्रयोगे कर्तृपदं तृतीयाविभक्यन्तं भवति ।
  - ii. भावेप्रयोगे कर्मपदं न भवति ।
  - iii. भावेप्रयोगे क्रियापदं सर्वदा प्रथमपुरुष-एकवचनान्तमेव भवति ।
- यथा - पत्यते, धाव्यते । (पत्येते, धाव्येते - इत्यादीनां रूपाणां प्रयोगः कदापि न सम्भवति । एवमेव मध्यमपुरुषस्य उत्तमपुरुषस्य च अपि न सम्भवति ।)

अभ्यासः

I. एतानि वाक्यानि भावेप्रयोगे परिवर्तयत -

कर्तरिप्रयोगः	भावे प्रयोगः
1. पुष्टं विकसति ।	पुष्टेण विकस्यते ।
2. शिशवः रुदन्ति ।	..... ।
3. बालः उत्तिष्ठति ।	..... ।
4. जनाः उपविशन्ति ।	..... ।
5. सः कुप्यति ।	..... ।
6. शुनकाः भषन्ति ।	..... ।
7. त्वं खिद्यसे ।	..... ।
8. उन्मत्ताः हसन्ति ।	..... ।

9. सिंहः गर्जति ।	.....
10. दीपाः ज्वलन्ति ।	.....
11. नर्तकी नृत्यति ।	.....
12. महिला: लज्जन्ते ।	.....
13. पापं क्षयति ।	.....
14. गड्ढा वहति ।	.....
15. आरक्षकाः वसन्ति ।	.....
16. सस्यं कम्पते ।	.....
17. वयं तिष्ठामः ।	.....
18. शाखाः वर्धन्ते ।	.....
19. चित्रं शोभते ।	.....
20. पर्यटकाः भ्रमन्ति ।	.....

अवधेयम्

सकर्मकाः धातवः

कर्तरिप्रयोगः कर्मणिप्रयोगः

अकर्मकाः धातवः

कर्तरिप्रयोगः भावेप्रयोगः

प्रयोगपरिवर्तनसन्दर्भे अवधातव्याः केचन अंशाः सन्ति । यथा -

अ. प्रयोगपरिवर्तनसन्दर्भे कर्तृपदस्य कर्मपदस्य क्रियापदस्य च रूपेषु परिवर्तनं भवति । परन्तु वाक्ये स्थितानाम् अन्येषां शब्दानां परिवर्तनं न भवति ।

यथा -

सुरेशः प्रतिदिनं सायद्काले गृहे पाठं पठति ।

एतस्य कर्मणिप्रयोगः यथा - सुरेशेन सायद्काले गृहे पाठः पठ्यते ।

अत्र प्रतिदिनं सायद्काले गृहे - इत्येतेषां रूपाणां परिवर्तनं न जातम् । तानि रूपाणि कर्तरिप्रयोगे कर्मणिप्रयोगे च समानानि एव । एवमेव भावेप्रयोगे अपि ।

2. उपरितनान् अंशान् मनसि निधाय अधः लिखितायाः कथायाः कर्मणि भावे वा प्रयोगपरिवर्तनं कुरुत -
1. एकः भिक्षुकः अस्ति ।
  2. सः भिक्षाटनं कृत्वा जीवति ।
  3. प्रतिदिनं प्रभाते एव सः प्रतिष्ठते ।
  4. सः भिक्षाटनं कुर्वन् सर्वत्र भ्रमति ।
  5. कदाचित् सः जीर्णानि कागदानि संगृह्य तेषां विक्रयणेन अपि धनं सम्पादयति ।
  6. एकदा सायड्काले सः गृहम् आगच्छति ।
  7. तस्मिन् दिने सङ्घृहीतानि कागदानि पृथक्करोति ।
  8. तत्र एकां कागदपोटलिकां सः पश्यति ।
  9. तत्र शतं रूप्यकाणि सन्ति ।
  10. भिक्षुकः चिन्तयति ।
  11. अनन्तरं सः आरक्षककार्यालयं गच्छति ।
  12. सः आरक्षकाय धनं ददाति, विषयं निवेदयति च ।
  13. आरक्षकः नितरां मोदते ।
  14. सः भिक्षुकं श्लाघते ।
  15. धनं तस्य स्वामिने अर्पयामि इति च सः कथयति ।

आ. प्रयोगपरिवर्तनसन्दर्भे कर्तृपदस्य कर्मपदस्य वा विशेषणानि सन्ति चेत् तेषां रूपाणामपि विभक्ति - परिवर्तनं भवति ।

यथा - कुशलः लेखकः उत्तमां कथां लिखति ।

एतस्य वाक्यस्य कर्मणिप्रयोगः एवं भवति -

कुशलेन लेखकेन उत्तमा कथा लिख्यते ।

अत्र विशेषणानामपि परिवर्तनं विशेषानुगुणं भवति ।

अध्यासः

3. एतेषां वाक्यानां प्रयोगपरिवर्तनं कुरुत -

1. कुशलः गायकः उत्तमं गीतं गायति ।
2. चपलः वानरः मधुराणि फलानि खादति ।
3. वीरा: सैनिका: दुष्टान् शत्रून् मारयन्ति ।
4. बुद्धिमती उमा आत्मीया: सखी: सत्करोति ।
5. उदात्ता: पुरुषा: क्षुद्रान् विषयान् न चिन्तयन्ति ।
6. प्रसिद्धा: अभियन्तारः भव्यानि भवनानि निर्मान्ति ।
7. सुन्दरी बालिका समीचीनम् अभिनयं करोति ।
8. चतुरा: पत्रकारा: सुचिन्तितान् प्रश्नान् पृच्छन्ति ।
9. वृद्धः पितामहः रमणीया: कथा: वदति ।
10. बलवान् सिंहः दुर्बलान् मृगान् मारयति ।

4. कर्मणिप्रयोगेण भावेप्रयोगेण च लिखिताम् एतां कथां पठित्वा कर्तस्प्रयोगेण परिवर्त्यत -
1. एकेन रजकेन भूयते ।
  2. तेन एकः गर्दभः पाल्यते ।
  3. तेन गर्दभाय अधिकः आहारः न दीयते ।
  4. अतः गर्दभेन कुप्यते ।
  5. एकदा गर्दभस्य बुभुक्ष्या भूयते ।
  6. तदा तेन दूरं गम्यते, तत्र क्षेत्राणि दृष्ट्वा तुष्यते ।
  7. गर्दभेन एवं चिन्त्यते -
  8. यदि मया सिंहस्य चर्म ध्रियते तर्हि मां दृष्ट्वा सर्वैः धाव्यते ।
  9. एकेन अपि मां ताडयितुं समीपं न आगम्यते ।
  10. एवं चिन्तयित्वा गर्दभेन एकं सिहर्म आनीयते । तत् ध्रियते च ।
  11. प्रतिदिनं तेन सानन्दं सस्यानि खाद्यन्ते ।
  12. कृषकैः भीत्या गर्दभस्य छाया अपि न स्पृश्यते ।
  13. एकदा तत् क्षेत्रं प्रति एकया गर्दभ्या आगम्यते ।
  14. तां दृष्ट्वा गर्दभेन आनन्देन रस्यते ।
  15. तदा 'एषः मिथ्यासिंहः' इति जनैः ज्ञायते ।
  16. तैः आगत्य गर्दभः दण्डैः ताङ्गते । गर्दभेन मृतेन भूयते ।

मूक्तिः - जितक्रोधेन सर्व हि जगदेतद्विजीयते ।

एतत् सम्भाषणम् उच्चैः पठत -

कर्मणिप्रयोगः भावेप्रयोगश्च
(लोटलकारः)

- माता - विवेक ! उत्थीयताम् । शीघ्रम् उत्थीयताम् । षड्वादनं सञ्जातम् ।
- विवेक : - अद्य तु रविवासरः । .....
- माता - सत्यं, किन्तु अद्य सर्वैः जन्तुशाला गन्तव्या अस्ति । पित्रा अपि अस्माभिः सह आगम्यते । न स्मर्यते किम् ?
- विवेक : - आं सृतम् । उमेश ! प्रकाश ! राधिके ! उत्थीयताम् । सर्वैः उत्थीयताम् । सानादिकं शीघ्रं समाप्यताम् । अद्य वयं जन्तुशालां द्रष्टुं गच्छामः ।
- पिता - शैलजे ! भवत्या शीघ्रं पाकः निर्मायताम् । आवश्यकं चेत् सर्वेषां साहाय्यं स्वीक्रियताम् । नववादने प्रस्थानं कुर्मः । तावता सर्वैः सज्जैः भूयताम् ।
(सर्वे मिलित्वा जन्तुशालाम् आगच्छन्ति ।)
- उमेश : - पितः ! अत्र बहु जनसम्मर्दः अस्ति ।
- पिता - आम् । अद्य अवकाशदिनं खलु । अतः महान् जनसम्मर्दः दृश्यते । श्रूयताम् । भवद्भिः सर्वैः परस्परं हस्तः गृह्ण्यताम् । केनाऽपि अपृष्ठवा इतस्ततः मा गम्यताम् । वामतः क्रमशः प्राणिनः वीक्ष्यन्ताम् ।
- विवेक : - उमेश ! तत्र पञ्जरे सिंहः दृश्यताम् ।
- उमेश : - प्रकाश ! सर्वैः अवलोक्यताम् । इदानीं सिंहः जृभ्माणः दृश्यते ।
- माता - भोः ! राधिका द्रष्टुं न शक्नोति । सा उन्नीयताम् ।
- पिता - अस्तु । राधिके ! आगम्यताम् । इदानीं वीक्ष्यताम् ।
- विवेक : - पितः ! अहम् अग्रे गच्छानि किम् ?
- माता - मास्तु, अग्रे मास्तु । फलके लिखिताः सूचनाः पठ्यन्ताम् ।
- विवेक : - (पठति) दूरात् प्राणिवीक्षणं क्रियताम् । तेभ्यः खादितुं किमपि मा दीयताम् ।
- पिता - तत्र दृश्यताम् । कति गजाः सन्ति ?
- माता - प्रकाश ! गजानां गणना क्रियताम् ।
- प्रकाश : - एकं, द्वे, त्रीणि..... दश । दश गजाः सन्ति ।
- विवेक : - पितः ! तत्र दीर्घः मकरः अस्ति । गच्छानि किम् ?

- उमेशः - पितः ! अहमपि गच्छामि ।
- पिता - विवेक ! उमेशः अपि नीयताम् । किन्तु समीपं मा गम्यताम्, न वा मकरः स्पृश्यताम् ।
- विवेकः - अस्तु । उमेश ! मया सह आगम्यताम् । तत्र गत्वा पश्याव ।
- पिता - शैलजे ! भवत्या उमेशविवेकाभ्यां सह स्थीयताम् । अहं तावत् राधिकाप्रकाशौ अन्यत्र नीत्वा अन्यान् प्राणिनः दर्शयामि । आगम्यताम् । दृश्यन्ताम् अत्रत्याः खगाः, चिक्रोडाः, शशाः, श्वेतमूषकाः, बकाः, वानराः ..... ।
- राधिका - बुभुक्षा बाधते पितः ! भोजनं प्रदीयताम् ।
- पिता - विवेक ! उमेश ! सर्वैः आगम्यताम् । भोजनं कुर्मः ।
- प्रकाशः - भोजनं मास्तु । महां पयोहिमं दीयताम् ।
- पिता - भवतु, भवते पयोहिमम् आनयामि ।
- माता - सर्वेभ्यः पयोहिमं क्रीयतां भोः ।
- पिता - अहं यावत् पयोहिमं क्रीत्वा आगच्छामि तावत् भोजनं परिवेष्टताम् । तदनन्तरं गृहं गच्छाम ।

| एतानि वाक्यनि सावधानतया उच्चैः पठत -

कर्तरिप्रयोगः

1. भवती कर्तव्यं स्मरतु ।
2. शिशुः दुग्धं पिबतु ।
3. भवत्यः उपहारं ददतु ।
4. यूयं विषयं जानीत ।
5. भवन्तः कार्यक्रमं पश्यन्तु ।
6. लेखकः गद्यानि लिखतु ।
7. भवान् श्लोकान् पठतु ।
8. कर्मकरः कार्याणि करोतु ।
9. त्वं गीतानि शृणु ।
10. भक्तः देवं बन्दताम् ।

कर्मणिप्रयोगः

- भवत्या कर्तव्यं स्मर्यताम् ।
- शिशुना दुग्धं पीयताम् ।
- भवतीभिः उपहारः दीयताम् ।
- युष्माभिः विषयः ज्ञायताम् ।
- भवद्भिः कार्यक्रमः दृश्यताम् ।
- लेखकेन गद्यानि लिख्यन्ताम् ।
- भवता श्लोकाः पठ्यन्ताम् ।
- कर्मकरेण कार्याणि क्रियन्ताम् ।
- त्वया गीतानि श्रूयन्ताम् ।
- भक्तेन देवः बन्दताम् ।

एतानि वाक्यानि सावधानं परिशीलयत -

कर्तरिप्रयोगः

1. भवान् तिष्ठतु ।
2. भवती नृत्यतु ।
3. त्वं वर्धस्व ।
4. भवन्तः न खिद्यताम् ।
5. भवत्यः उत्तिष्ठन्तु ।
6. यूं सज्जरत ।
7. भवन्तौ रुदिताम् ।
8. भवत्यौ हसताम् ।
9. विमानम् उड्हयताम् ।
10. सर्वे उपविशन्तु ।

भावेप्रयोगः

- भवता स्थीयताम् ।
- भवत्या नृत्यताम् ।
- त्वया वर्धताम् ।
- भवद्भिः न खिद्यताम् ।
- भवतीभिः उत्थीयताम् ।
- युष्माभिः सज्जर्यताम् ।
- भवद्भ्यां रुद्यताम् ।
- भवतीभ्यां हस्यताम् ।
- विमानेन उड्हीयताम् ।
- सर्वैः उपविश्यताम् ।

अभ्यासः

1. उदाहरणानुग्रन्थे रिक्तस्थाननि पूरयत -

कर्तरि	कर्मणि	कर्तरि	कर्मणि
रक्षतु	रक्ष्यताम्	लभताम्	लभ्यताम्
नयतु	.....	सेवताम्	.....
ऊहताम्	.....	ददातु	.....
वन्दताम्	.....	वदतु	.....
ईक्षताम्	.....	शृणोतु	.....
सहताम्	.....	जानातु	.....
आह्वयतु	.....	आलोकताम्	.....
गायतु	.....	अपेक्षताम्	.....
कर्तरि	भावे	कर्तरि	भावे
वर्धताम्	वर्धताम्	वर्तताम्	.....
रमताम्	.....	शोभताम्	.....
कम्पताम्	.....	शेताम्	शश्यताम्

2. उदाहरणानुग्रुणं रिक्तस्थाननि पूरयत -

उदा -

पश्यतु

दृश्यताम्

दृश्येताम्

दृश्यन्ताम्

दृश्यस्व

दृश्येथाम्

दृश्यध्वम्

दृश्ये

दृश्यावहै

दृश्यामहै

जानातु

ज्ञायताम्

वदतु

उद्यताम्

लभताम्

लभ्यताम्

3. उदाहरणानुग्रुणं कर्मणि परिवर्तयत -

क) उदा -

आरक्षकः चोरं ताडयतु

आरक्षकेण चोरः ताड्यताम् ।

1. बालः कन्दुकं क्षिपतु ।

.....|

2. सेवकः भारं वहतु ।

.....|

3. सर्वे शब्दं शृण्वन्तु ।

.....|

4. छात्रः स्यूं गृह्णातु ।

.....|

5. गुरुः उपदेशं करोतु ।

.....|

ख)	छात्रः पाठौ पठतु ।	छात्रेण पाठौ पठ्येताम् ।
	1. बालिका चित्रे पश्यतु	.....
	2. शुनकः गृहं रक्षतु ।	.....
	3. अग्रजः अनुजौ नयतु ।	.....
	4. शिक्षकः छात्रौ आह्वयतु ।	.....
	5. माता लेखन्यौ आनयतु ।	.....
	6. एषा कविताः जानातु ।	.....
	7. अयं कार्याणि करोतु ।	.....
	8. भवती श्लोकान् उच्चारयतु ।	.....
	9. त्वं शब्दं शृणु ।	.....
	10. सा लेखनीः क्रीणातु ।	.....
4.	एतानि वाक्यानि कर्मणि परिवर्तयत-	
क)	1. पुत्रः मातरं सेवताम् ।	.....
	2. सः मिष्ठानं लभताम् ।	.....
	3. युवकः मातापितरौ वन्दताम् ।	.....
	4. त्वं कष्टानि सहस्व ।	.....
	5. संस्कृतज्ञः संस्कृतोन्नितिम् अपेक्षताम् ।	.....
	6. सा चित्राणि वीक्षताम् ।	.....
	7. यूयं यशः लभध्वम् ।	.....
	8. इयं मन्त्रान् जानीताम् ।	.....
ख)	1. भवान् रसं पिबतु ।	.....
	2. भवती पाठौ पठतु ।	.....
	3. त्वं कार्याणि कुरु ।	.....

4. भवान् कार्याणि जानातु ।	.....
5. भवन्तः गीतं शृण्वन्तु ।	.....
6. त्वं सत्यं वद ।	.....
7. भवती भ्रातृन् उपदिशतु ।	.....
8. भवन्तः सर्वान् आह्वयन्तु ।	.....
9. यूयं सूत्राणि स्मरत ।	.....
10. भवान् तान् पश्यतु ।	.....
5. एतानि वाक्यानि भावे परिवर्तयत-	

उदा -

1. सर्वेषां धैर्यं भवतु	सर्वेषां धैर्येण भूयताम् ।
2. सर्वे शीघ्रं धावन्तु ।	.....
3. त्वम् उत्तिष्ठ ।	.....
4. ते मा पतन्तु ।	.....
5. युवां हसतम् ।	.....
6. भवन्तः आसन्दे उपविशन्तु ।	.....
7. बालकाः मा रुदन्तु ।	.....
8. यूयं नृत्यत ।	.....
9. चित्राणि शोभन्ताम् ।	.....
10. बालिके लज्जेताम् ।	.....
11. सस्यानि कम्पन्ताम् ।	.....
12. त्वं मोदस्व ।	.....
13. खगाः डयन्ताम् ।	.....
14. यूयं सत्कार्ये रमध्वम् ।	.....
15. वयं वर्धमिहै ।	.....

6. अधः दत्तेषु वाक्येषु दोषान् परिहरत -

उदा - 1. तैः काव्यानि पठ्यताम् ।	तैः काव्यानि पठ्यन्ताम् ।
2. भवता संस्कृतसेवां क्रियताम् ।	.....
3. एताभिः नाटकं वीक्षताम् ।	.....
4. भारतस्य यशः वर्ध्यताम् ।	.....
5. युष्माभिः अद्वक्नीः क्रीयन्ताम् ।	.....
6. माता भोजनं दीयताम् ।	.....
7. सर्वैः संस्कृतेन भाषन्ताम् ।	.....
8. शिशुभिः सर्वान् अवलोक्यन्ताम् ।	.....
9. सस्यानि कर्म्यन्ताम् ।	.....
10. भारतमाता विश्वे विराज्यताम् ।	.....

एतत् गीतम् उच्चैः पठत, अत्र प्रयुक्तानि कर्मणि / भावे लोटलकाररूपाणि जानीत च -

सादरं समीयताम्

सादरं समीयतां वन्दना विधीयताम्
श्रद्धया स्वमातृभूसमर्चना विधीयताम् ॥

आपदो भवन्तु वा विद्युतो लसन्तु वा
आयुधानि भूरिशोऽपि मस्तके पतन्तु वा ।
धीरता न हीयतां, वीरता विधीयतां
निर्भयेन चेतसा पदं पुरो निधीयताम् ॥ || सादरं ॥

प्राणदायिनी इयं त्राणदायिनी इयं
शक्तिमुक्तिभक्तिदा सुधाप्रदायिनी इयम् ।
एतदीयवन्दने सेवनेऽभिवन्दने
साभिमानमात्मनो जीवनं प्रदीयताम् ॥ || सादरं ॥

- वासुदेवद्विवेदी शास्त्री

सूक्तिः - पदं हि सर्वत्र गुणैर्विधीयते ।

एतां कथाम् उच्चैः पठत -

कर्मणिप्रयोगः भावेग्रयोगश्च
(लङ्घकारः)

कस्मिंश्चित् ग्रामे काचित् वृद्धा पुत्रेण सह निवसति स्म । मातापुत्रौ उभौ अपि दयापरौ । लघुगृहे एव आसीत् तयोः वासः ।

कदाचित् वृद्धा रुणा जाता । औषधस्य निर्माणाय तया लोध्रवृक्षस्य त्वक् ऐष्टत । तया पुत्रः आहूयत । स्वीया अपेक्षा असूच्यत च ।

पुत्रेण वनम् अगम्यत । बहुत्र अन्विष्य अन्ते तेन लोध्रवृक्षः अदृश्यत । तेन परशुना लोध्रत्वचः अकृत्यन्त । ताः सर्वाः सङ्गृह्य गृहम् आनीय मात्रे अदीयन्त । मात्रा लोध्रत्वचा औषधम् अक्रियत । तस्य सेवनेन सा शीघ्रमेव रोगमुक्ता जाता ।

पुनः कदाचित् तया पुत्रस्य रक्तरञ्जितं श्वेतवस्त्रम् आलोक्यत । तया आतङ्केन पुत्रः अपृच्छ्यत - “वत्स ! भवतः श्वेतवस्त्रं कथं रक्तमयं सज्जातम् ?” इति । पुत्रेण न किमपि अकश्यत । तेन तृष्णीम् अस्थीयत । तदा मात्रा सानुरोधम् अपृच्छ्यत - “पुत्र किं जातम् ? उच्यताम्” इति ।

तदा पुत्रेण अकश्यत - “अम्ब ! तस्मिन् दिने लोध्रवृक्षस्य छेदनसमये मम मनसि विचारः उत्पन्नः यत् त्वचः निष्कासनसमये तेन वृक्षेण कीयती वेदना अनुभूता स्यात् ? यद्यपि तेन वक्तुं न शक्यते, तथापि वेदना स्यादेव इति । अद्य मया निश्चितं यत् वृक्षस्य कीदृशी वेदना जाता स्यात् इति मया ज्ञातव्यम् इति । अतः मया मम शरीरस्य किञ्चित् चर्म अकर्त्यत । ततः रक्तप्रवाहः आरब्धः । तेन मम श्वेतवस्त्रं रक्तरञ्जितं जातम्” इति ।

पुत्रस्य वचनेन मात्रा नितराम् अतुष्ठत । तस्याः नेत्रे सजले जाते । पुत्रस्य दयागुणं ज्ञात्वा अतीव प्रसन्नतया तया सः गाढम् आलिङ्ग्यत ।

⇒ अत्र प्रदत्तानि वाक्यानि सावधानतया पठत -

पुत्रेण वनम् अगम्यत ।

तेन लोध्रत्वचः अकृत्यन्त ।

मात्रा औषधम् अक्रियत ।

बालैः पाठः अपठ्यत ।

तया कथा अलिख्यत ।

एताभिः नाटके अदृश्येताम् ।

भवद्धिः उत्तराणि औद्यन्त ।

एतानि सर्वाणि कर्मणि ‘लङ्घ’ लकाररूपाणि सन्ति ।

वृक्षैः अकम्यत ।

बालैः उच्चैः अहस्यत ।

सस्यैः अवर्धत ।

तेन तल्पे अशास्यत ।

वृक्षात् पर्णैः अपत्यत ।

एतानि सर्वाणि भावेलङ्ग्लकाररूपाणि सन्ति ।

⇒ एतानि वाक्यानि परिशीलयत -

कर्तरिवाक्यानि

सः श्लोकम् अपठत् ।

भवती काव्यानि अलिखत् ।

माता पाकम् अकरोत् ।

छात्राः गुरुन् अवन्दन्त ।

अहं पुस्तकानि अक्रीणाम् ।

यूयं फलानि अखादत ।

आवां ग्रामम् अगच्छाव ।

भवत्यौ चित्रे अपश्यताम् ।

कर्तरिवाक्यानि

युवकाः अमोदन्त ।

छात्राः अभ्रमन् ।

ते किमर्थम् अखिद्यन्त ?

पुष्टाणि अम्लायन्त ।

शिशवः भृशम् अरुदन् ।

कर्मणिवाक्यानि

तेन श्लोकः अपठ्यत ।

भवत्या काव्यानि अलिख्यन्त ।

मात्रा पाकः अक्रियत ।

छात्रैः गुरवः अवन्द्यन्त ।

मया पुस्तकानि अक्रीयन्त ।

युष्माभिः फलानि अखाद्यन्त ।

आवाभ्यां ग्रामः अगम्यत ।

भवतीभ्यां चित्रे अदृश्येताम् ।

भावेवाक्यानि

युवकैः अमृद्यत ।

छात्रैः अभ्रम्यत ।

तैः किमर्थम् अखिद्यत ?

पुष्टैः अम्लायत ।

शिशुभिः भृशम् अरुद्यत ।

⇒ कर्मणि भावे च लङ्ग्लरूपाणि -

अक्रियत

‘कृ’धातुः -

अक्रियथा:

अक्रिये

अक्रियेताम्

अक्रियेथाम्

अक्रियावहि

अक्रियन्त

अक्रियध्वम्

अक्रियामहि

अरम्यत	अरम्येताम्	अरम्यन्त
‘रम्’धातुः	अरम्यथा:	अरम्येथाम्
अरम्ये	अरम्यावहि	अरम्यामहि

अश्यासः

3. उदाहरणानुसारम् अत्र निर्दिष्टानां क्रियापदानां रूपाणि लिखत -

पठ्यते	→ अपठ्यत	अपठ्येताम्	अपठ्यन्त
क्रियते	→	.....	.....
खाद्यते	→	.....	.....
लिख्यते	→	.....	.....
दृश्यते	→	.....	.....
ज्ञायते	→	.....	.....
वन्द्यते	→	.....	.....
दीयते	→	.....	.....
उद्यते	→ औद्यत	.....	.....
आहूयते	→ आहूयत	.....	.....
ईक्ष्यते	→ ऐक्ष्यत	.....	.....

3. अत्र दत्तानि कर्तरिवाक्यानि कर्मणिवाक्यत्वेन परिवर्तयत -

यथा - ताः कथाम् अशृण्वन् ।	ताभिः कथा अश्रूयत ।
1. बालकाः देवम् अनमन् ।	.....
2. उमा नृत्यम् अकरोत् ।	.....
3. मार्जारौ क्षीरम् अपिबताम् ।	.....
4. वानराः वृक्षेषु व्यहरन् ।	..... व्यहियत ।
5. यानानि मार्गेण अगच्छन् ।	.....
6. ते धारावाहिनीम् अपश्यन् ।	.....
7. भवन्तः तेभ्यः फलानि अददुः ।	.....
8. पिता पुत्रौ अनयत् ।	.....
9. अधिकारी सेवकम् आहयत् ।	.....

10. वयं संस्यासिनः अवन्दामहि ।	.....
11. त्वं संस्कृतकार्यम् अकरोः ।	.....
12. एतौ कविताः अजानीताम् ।	.....
13. अहं देशसेवाम् अकरवम् ।	.....
14. ताः गीतानि अगायन् ।	.....
 4. आवरणे दत्तेषु रूपेषु उचितं चित्वा वाक्यं रचयत, तस्य वाक्यस्य कर्तरिवाक्यम् अपि लिखत -	
यथा - मात्रा ध्यानम् अक्रियत । (अक्रीयत, अक्रियत, अकुरुत)	
माता ध्यानम् अकरोत् ।	
1. तेन पाठः	(अपठ्यत, अपठ्यत, अपठत)
.....	
2. भवता पद्यानि	(अगीयत, अगायन्त, अगीयन्त)
.....	
3. महिलाभिः शाकानि	(अक्रियन्त, अक्रीयन्त, अक्रीणन्)
.....	
4. पक्षिभिः आकाशे	(अडीयन्त, अडीयन्त, अडीयत)
.....	
5. सुहृदा घटी	(अदीयत, अदीयत्, अददात्)
.....	
6. अस्माभिः आचार्यः	(अवन्द्यन्त, अवन्दत, अवन्द्यत)
.....	
7. मया पर्वतौ	(अदृश्यत, अदृश्येताम्, अदृश्ये)
.....	
8. एतैः उत्तराणि	(औद्यन्त, अवद्यन्त, अवदन्)
.....	
9. नक्षत्रैः	(प्राकाशन्त, प्राकाश्यन्त, प्राकाश्यत)
.....	
10. सर्वैः भारतदेशः	(आद्रियत, आद्रियन्त, आद्रीयत)
.....	
 सूक्तिः - विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।	

कर्मणिप्रयोगः भावेप्रयोगश्च
(लिङ्गलकारः)

एतत् सम्भाषणम् उच्चैः पठत -

- गणेशः - अयि भोः, अत्र सन्ति वा भवन्तः ? बहुकालाद् आरभ्य अन्विष्यामि । भवद्धिः अत्र भूयेत इति न ऊहितं मया ।
- नरेशः - अहो गणेश ! कदा देहलीम् आगतः भवान् ?
- गणेशः - अद्य प्रातः एव ।
- माला - गणेशः किमर्थम् अस्मान् अन्विष्यति ?
- गीता - मया कथं वा ज्ञायेत ? तमेव पृच्छतु ।
- माला - गणेश ! भवान् किमर्थम् अस्मान् अन्विष्टवान् ?
- गणेशः - भवद्धिः ज्ञायेत एव । अमितस्य पितुः अपघातः जातः इति ।
- सर्वे - आम्, ह्यः एव तत् ज्ञातम् । तदर्थम् एव वयम् अत्र सम्मिलिताः ।
- गणेशः - अत्र सम्मेलनेन किं वा जायते ? अमितस्य पिता दृश्येत चेत् वरं खलु ।
- नरेन्द्रः - तस्य पितुः अपघातः सामान्यः न । वैद्यानाम् अभिप्रायः श्रूयते यत् तस्य पादौ निश्चलौ जातौ स्तः, अतः कदाचित् पादौ कर्त्येयाताम् ।
- गणेशः - यदि तस्य पादौ कर्त्येयाताम् तर्हि लोकयानं तेन कथं चाल्येत ?
- नरेशः - तत् तु नैव शक्येत ।
- माला - सर्वकारेण अमितस्य अग्रजा लिपिकापदे नियोज्येत ।
- गीता - चालकपदे कदाचित् अमितः एव नियोजयितुं शक्येत ।
- नरेशः - तदर्थम् अमितस्य अपेक्षितेन वयसा भूयेत खलु ।
- माला - तावता तस्य अम्बया उद्योगः अद्गमीक्रियेत । अथवा तावत्पर्यन्तम् उद्योगः रक्षणीयः इति सर्वकाराय तया प्रार्थनापत्रं दीयेत ।
- गीता - तावत्पर्यन्तम् एतस्य गृहसदस्यैः कष्टानि अपि अनुभूयेन् ।
- गणेशः - अतः अस्माभिः साहाय्यं क्रियेत चेत् ..... ।
- सर्वे - तत् कथम् ?
- गणेशः - यदि अस्माभिः सम्भूय सायं विशेषवर्गाः सञ्चाल्येन् तर्हि पञ्चषसहस्रसूप्यकाणि तु प्राप्येन् एव । आवर्ष वर्गान् सञ्चाल्य अमितस्य मात्रे यदि धनं दीयेत तर्हि निश्चयेन तैः कष्टं न अनुभूयेत ।
- नरेशः - अस्माभिः निश्चयेन एवं कर्तुं शक्येत ।

गणेशः - अस्तु । इदानीं वयं तस्य पितरं द्रष्टुं गच्छाम किम् ?

सर्वे - निश्चयेन गच्छाम ।

(सर्वे चिकित्सालयं गच्छन्ति ।)

अस्मिन् सम्भाषणे स्थूलाक्षरैः मुद्रितानि विधिलिङ्गकारस्य कर्मणि भावे च रूपाणि सन्ति ।

⇒ एतानि वाक्यानि सावधानतया परिशीलयत -

कर्तरिप्रयोगः

1. धीरजः पाठं पठेत् ।
2. वयं योगाभ्यासं कुर्याम ।
3. भवान् दिनचर्या लिखेत् ।
4. भगिनी घटीं पश्येत् ।
5. सर्वे सत्यं वदेयुः ।
6. भवती भाषणानि कुर्यात् ।
7. सैनिकः शत्रून् जयेत् ।
8. धनिकः वस्त्राणि दद्यात् ।
9. पितामही कथा: वदेत् ।
10. कृषकः महिषीः क्रीणीयात् ।

कर्तरिप्रयोगः

1. अग्रजः कुप्येत् ।
2. शिशुः रुद्यात् ।
3. सर्वाः उपविशेयुः ।
4. नटाः नृत्येयुः ।
5. जनाः तिष्ठेयुः ।
6. सर्वे सन्तुष्टेयुः ।
7. ते पतेयुः ।
8. वृक्षाः कम्पेरन् ।

कर्मणिप्रयोगः

- धीरजेन पाठः पठ्येत ।
- अस्माभिः योगाभ्यासः क्रियेत ।
- भवता दिनचर्या लिख्येत ।
- भगिन्या घटी दृश्येत ।
- सर्वैः सत्यम् उद्येत ।
- भवत्या भाषणानि क्रियेन् ।
- सैनिकेन शत्रवः जीयेन् ।
- धनिकेन वस्त्राणि दीयेन् ।
- पितामहा कथा: उद्येन् ।
- कृषकेन महिष्यः क्रीयेन् ।

भावेप्रयोगः

- अग्रजेन कुप्येत ।
- शिशुना रुद्येत ।
- सर्वाभिः उपविश्येत ।
- नटैः नृत्येत ।
- जनैः स्थीयेत ।
- सर्वैः सन्तुष्ट्येत ।
- तैः पत्येत ।
- वृक्षैः कम्प्येत ।

9. खगः डयेत् ।

खगेन डीयेत् ।

10. बालकः सम्भाषेत् ।

बालकेन सम्भाषेत् ।

⇒ पूर्वतनपाठेषु कर्मणिप्रयोगस्य, भावेप्रयोगस्य च ये नियमाः उक्ताः ते एव नियमाः अत्रापि अन्विताः भवन्ति ।

क्रियापदस्य लिङ्गलकाररूपाणि सावधानतया उच्चैः पठत -

‘दृश्’धातुः - पश्येत्	प्रथमपुरुषः	-	दृश्येत्	दृश्येयाताम्	दृश्येन्
	मध्यमपुरुषः	-	दृश्येथा:	दृश्येयाथाम्	दृश्येध्वम्
	उत्तमपुरुषः	-	दृश्येय	दृश्येवहि	दृश्येमही

अभ्यासः

1. अवशिष्टरूपाणि रिक्तस्थानेषु पूरयत -

‘वद्’धातुः	वदेत्	उद्येत	.....	.....
			.....	.....
			.....	.....
‘नी’धातुः	नयेत्	नीयेत	.....	.....
			.....	.....
			.....	.....
‘आ+ह्वे’धातुः	आहूयेत्	आहूयेत	.....	.....
			.....	.....
			.....	.....

2. एतानि वाक्यानि कर्मणि परिवर्तयत -

1. छात्राः कोलाहलं न कुर्युः ।	.....
2. भवन्तः पत्रिकां पठेयुः ।	.....
3. मित्राणि उपायनं दद्युः ।	.....
4. अहं शास्त्रीयसङ्गीतं श्रुणुयाम् ।	.....
5. सर्वे दुराभ्यासान् त्यजेयुः ।	.....
6. भवती काव्यानि पठेत् ।	.....

7. दर्शकाः कार्यक्रमान् पश्येयुः।	.....
8. वयं विदेशं गच्छेम ।	.....
9. अधिकारी सेवकान् प्रेषयेत् ।	.....
10. सः सर्वं स्मरेत् ।	.....
11. प्राचार्यः तम् आद्वयेत् ।	.....
12. सा लेखनीः क्रीणीयात् ।	.....
3. एतानि वाक्यानि भावे परिवर्त्यत -	
1. पुष्टं विकसेत् ।	.....
2. व्याघ्रः गर्जेत् ।	.....
3. बालाः धावेयुः ।	.....
4. भगिनी उत्तिष्ठेत् ।	.....
5. वस्त्राणि नश्येयुः ।	.....
6. पर्यटकः विहरेत् ।	.....
7. अतिथिः तिष्ठेत् ।	.....
8. गृहं भवेत् ।	.....
9. दीपः ज्वलेत् ।	.....
10. रूप्यकाणि भवेयुः ।	.....
11. वृक्षाः कम्पेरन् ।	.....
12. भवन्तः मोदेरन् ।	.....
13. अयं रमेत ।	.....
14. खगाः डयेरन् ।	.....
15. संस्कृतं विराजेत ।	.....

सूक्तिः - परान् समुपसेवेत न सेव्येत परं पौरः ।

२५

लोकहितं मम करणीयम्

एतद् गीतम् उच्चैः गायत -

मनसा सततं स्मरणीयम्
वचसा सततं वदनीयम्
लोकहितं मम करणीयम् ॥ लोकहितम् ॥

न भोगभवने रमणीयम्
न च सुखशयने शयनीयम्
अहर्निंशं जागरणीयम्
लोकहितं मम करणीयम् ॥ मनसा ॥

न जातु दुःखं गणनीयम्
न च निजसौख्यं मननीयम्
कार्यक्षेत्रे त्वरणीयम्
लोकहितं मम करणीयम् ॥ मनसा ॥

दुःखसागरे तरणीयम्
कष्टपर्वते चरणीयम्
विपत्तिविपिने भ्रमणीयम्
लोकहितं मम करणीयम् ॥ मनसा ॥

गहनारण्ये घनान्धकारे
बन्धुजना ये स्थिता गह्ये
तत्र मया सञ्चरणीयम्
लोकहितं मम करणीयम् ॥ मनसा ॥

- डा. श्रीधर भास्कर वर्णकर:

1. गीते स्थूलाक्षरैः मुद्रितानि पदानि सद्दृढीत -

1.....	2.....	3.....	4.....
5.....	6.....	7.....	8.....
9.....	10.....	11.....	12.....
13.....	14.....	15.....	16.....

अवधेयम्

एतानि रूपाणि सावधानतया अबलोकयत -

वदनीयम् - वद् + अनीयम् (अनीयर्)

गणनीयम् - गण् + अनीयम् (अनीयर्)

मननीयम् - मन् + अनीयम् (अनीयर्)

आवरणे लिखितः 'अनीयर्' इत्येषः कश्चन प्रत्ययः । एषः प्रत्ययः धातोः अन्ते योज्यते ।

यथा - पठ + अनीयर् = पठनीयम्

(अत्र 'पठ' इति धातुः 'अनीयर्' इति प्रत्ययः)

प्रायः अनीयरप्रत्ययान्तं रूपं कर्मणिप्रयोगे भावे प्रयोगे च उपयुज्यते ।

धातुः	अनीयरप्रत्ययान्तं रूपम्
-------	-------------------------

क्रीड़	→ क्रीडनीयम्
--------	--------------

खाद	→ खादनीयम्
-----	------------

खेल्	→ खेलनीयम्
------	------------

कृ	→ करणीयम्
----	-----------

चल	→ चलनीयम्
----	-----------

गम्	→ गमनीयम्
-----	-----------

श्रु	→ श्रवणीयम्
------	-------------

स्मृ	→ स्मरणीयम्
------	-------------

तृ	→ तरणीयम्
----	-----------

भ्रम्	→ भ्रमणीयम्
-------	-------------

⇒ 'अनीयर्' इव 'तव्यत्' इत्यपि अपरः प्रत्ययः अस्ति । यथा अनीयरप्रत्ययः धातोः भवति तथैव तव्यतप्रत्ययः अपि धातोः भवति ।

उदा - पद + तव्यत् = पठितव्यम्

धातुः	तव्यतप्रत्ययान्तं रूपम्
-------	-------------------------

क्रीड़	→ क्रीडितव्यम्
--------	----------------

खाद्	→ खादितव्यम्
------	--------------

खेल्	→ खेलितव्यम्
------	--------------

कृ	→	कर्तव्यम्
चल्	→	चलितव्यम्
गम्	→	गन्तव्यम्
श्रु	→	श्रोतव्यम्
स्मृ	→	स्मर्तव्यम्
तृ	→	तरितव्यम्
भ्रम्	→	भ्रमितव्यम्

⇒ अनीयप्रत्ययान्तस्य इव तव्यतप्रत्ययान्तस्य अपि प्रयोगः प्रायः कर्मणिप्रयोगे भावेप्रयोगे च भवति ।

यथा -	कर्मणिप्रयोगः	भावेप्रयोगः
	रामेण गन्तव्यम् ।	धावकेन धावनीयम् ।
	मया चिन्तनीयम् ।	शिशुना हसनीयम् ।
	लतया मेलितव्यम् ।	सिंहेन गर्जनीयम् ।
	गीतया त्यक्तव्यम् ।	भवता न भेतव्यम् ।
	मनोहरेण वक्तव्यम् ।	मया स्थातव्यम् ।
	बालकेन पठनीयम् ।	विद्यार्थिभिः उपवेष्टव्यम् ।
	माधुर्या खादितव्यम् ।	अस्माभिः न पतितव्यम् ।
	कृषकेण कर्षणीयम् ।	केनापि सल्कार्यकरणे न लज्जितव्यम् ।
	शिष्येण नमनीयम् ।	सर्वैः जागरूकैः भवितव्यम् ।

अभ्यासः

2. अत्र कानिचन वाक्यानि दत्तानि सन्ति । तानि वाक्यानि कर्मणिप्रयोगे तव्यत् - अनीयः - प्रत्ययौ उपयुज्य उदाहरणानुसारं परिवर्तयत -

उदा -	कर्तरिप्रयोगः	कर्मणिप्रयोगः
	छात्रः पठेत् ।	छात्रेण पठनीयम् ।
1.	बालः पश्येत् ।	..... ।
2.	माता रक्षेत् ।	..... ।
3.	गुरुः व्यवहरेत् ।	..... ।
4.	उमा त्यजेत् ।	..... ।

5.	सुशीला नयेत् ।	.....
6.	कविः रचयेत् ।	.....
7.	चिन्तकः चिन्तयेत् ।	.....
8.	उत्तमः स्मरेत् ।	.....
9.	भारवाहकः वहेत् ।	.....
10.	लेखकः लिखेत् ।	.....

⇒ ‘अनीयप्रत्ययान्तं तव्यत् प्रत्ययान्तं च विशेषणं भवति । अतः तत् विशेषण-विशेष्योः सामान्यं नियमम् अनुसृत्य विशेष्यस्य लिङ्गं विभक्तिं वचनं च अनुसरति ।

उदा -

लिङ्गं यथा -

छात्रेण

पाठः पठनीयः / पठितव्यः । (पुंलिङ्गम्)

पत्रिका पठनीया / पठितव्या । (स्त्रीलिङ्गम्)

पुस्तकं पठनीयं / पठितव्यम् । (नपुंसकलिङ्गम्)

वचनं यथा -

कविना

काव्यं लेखनीयं / लेखितव्यम् । (एकवचनम्)

काव्ये लेखनीये / लेखितव्ये । (द्विवचनम्)

काव्यानि लेखनीयानि / लेखितव्यानि । (बहुवचनम्)

विभक्तिः यथा -

त्वया

करणीयं / कर्तव्यं कार्यम् एतत् । (प्रथमाविभक्तिः)

करणीयं / कर्तव्यं कार्यं शीघ्रं कुरु । (द्वितीयाविभक्तिः)

करणीयात् / कर्तव्यात् कार्यात् मा पलायताम् ।

- (पञ्चमीविभक्तिः)

करणीयस्य / कर्तव्यस्य कार्यस्य आवलिं कुरु ।

- (षष्ठीविभक्तिः)

करणीये / कर्तव्ये कार्ये तव श्रद्धा आवश्यकी ।

- (सप्तमीविभक्तिः)

3. उचितानि पदानि संयोज्य वाक्यानि रचयत -

भवता	पाठः	वन्दनीया
भवत्या	माता	प्रक्षालनीया:
	पुस्तकम्	करणीये
	मन्दिराणि	पालनीयाः
	गुरुः	क्रेतव्यम्
	चोरा:	गन्तव्यानि
	मापिके	पठनीयाः
	शाटिका:	क्रेतव्ये
	ज्ञानम्	दण्डनीयाः
	भाषणे	नमस्करणीयः
	पुत्रा:	अर्जनीयम्
	परिश्रमः	द्रष्टव्यम्
	जयः	प्राप्तव्यः
	चित्रम्	कर्तव्यः

1. भवता पाठः पठनीयाः ।
2. ....|
3. ....|
4. ....|
5. ....|
6. ....|
7. ....|
8. ....|
9. ....|
10. ....|
11. ....|
12. ....|

13.	.....	
14.	.....	
15	.....	
16.	.....	
17.	.....	
18.	.....	
19.	.....	
20.	.....	
21.	.....	
22.	.....	
23.	.....	
24.	.....	

4. निर्देशानुसारं वाक्यानि परिवर्त्य लिखत -

एकवचनम्	बहुवचनम्
उदा - सैनिकेन युद्धं करणीयम् ।	सैनिकेन युद्धानि करणीयानि ।
1. मया उत्तमं चित्रं द्रष्टव्यम् ।	.....
2. मया सत्यवचनम् एव वक्तव्यम् ।	.....
3. भवत्या शिशुः पालनीयः ।	.....
4. ..... ।	त्वया दुर्गुणाः त्वक्तव्याः ।
5. ..... ।	महिलया रङ्गवल्त्यः निर्मातव्याः ।
6. त्वया पर्वदिने नूतनवस्त्रं धर्तव्यम् ।	.....
7. .... ।	मया सुन्दरचित्राणि लेखनीयानि ।
8. सर्वैः सुभाषितं कण्ठस्थीकरणीयम् ।	.....
9. .... ।	शिक्षकेण पाठाः पाठनीयाः ।
10. .... ।	एतया नाटकानि द्रष्टव्यानि ।
11. .... ।	भवत्या प्रश्नाः प्रष्टव्याः ।
12. सर्वैः वृक्षः आरोपणीयः ।	.....

13. मया उत्तमलेखः लेखनीयः । .....
 14. गौर्या पुष्णं चेतव्यम् । .....
 15. ..... सर्वैः नद्यः रक्षणीयाः ।
 16. ..... भारतीयैः धेनवः रक्षणीयाः ।
 17. ..... मया उत्तमविचाराः करणीयाः ।
 18. मया दोषरहितवाक्यं वक्तव्यम् । .....
 19. ..... मया शिबिराणि चालनीयानि । .....
 20. शिक्षकेण उत्तमपाठ्यपुस्तकं रचनीयम् । .....

 5. एतेषु वाक्येषु अधोरेखादिकताः शब्दाः अशुद्धाः सन्ति । तेषां शुद्धं रूपम् उपयुज्य वाक्यानि लिखत-
 उदा -   भवान् परिश्रमेण फलं प्राप्तव्यम् ।
                              भवता परिश्रमेण फलं प्राप्तव्यम् ।
 1. मया बहवः ग्रन्थाः अध्येतव्यम् । ..... |
 2. अभिनेत्रा उत्तमः अभिनयः करणीयाः । ..... |
 3. कार्यकर्ता कष्टानि सोढव्यानि । ..... |
 4. मनुष्येण परोपकारः करणीया । ..... |
 5. मया प्रतिदिनं विद्यालयः गन्तव्या । ..... |
 6. मया श्लोकः वक्तव्यं, पाठः पठनीया, अभ्यासः लेखनीये । ..... |
 7. त्वया वस्त्रं प्रक्षालनीयानि । ..... |
 8. वयं सर्वैः समये एव गोष्ठी गन्तव्यम् । ..... |

9. अस्माभिः सर्वैः देशसेवा करणीयम् ।

10. अस्माभिः ग्रामं ग्रामं गत्वा शिबिराणि चालनीयाः ।

11. वयं निरन्तरं संस्कृतेन सम्भाषणं करणीयः ।

12. अहं शास्त्रे गहनता प्राप्तव्यम् ।

6. एतत् सम्भाषणम् उच्चैः पठत, अत्र उपयुक्तानि अनीयरप्रत्ययान्तानि, तव्यतप्रत्ययान्तानि रूपाणि च जानीत -

- माता   - पुत्रि, अत्र आगच्छतु । अद्य किं किं पठितवती ?
- पुत्री   - गणितं पठितवती, विज्ञानं पठितवती । चरित्रमपि पठितवती ।
- माता   - तावदेव पठितवती ?
- पुत्री   - नैव अम्ब, सद्गीतमपि पठितवती । अद्य एकं नूतनं गीतम् अपि ज्ञातवती ।
- माता   - किं तत् गीतम् ?
- पुत्री   - मनसा सततं स्मरणीयम् । वचसा सततं वदनीयम् । लोकहितं मम करणीयम् ।
- माता   - समीचीनम् । अस्य गीतस्य अर्थं जानाति किम् ?
- पुत्री   - आम् अम्ब, अध्यापिका सम्यग् विवृतवती । श्रुत्वा मनसि महान् आनन्दः उत्पन्नः ।
- माता   - सत्यमेव । शिक्षिका पुनः किम् उक्तवती ?
- पुत्री   - सा उक्तवती यत् अस्माभिः सर्वैः अपि लोकहितार्थमेव जीवनीयम् । मातापित्रोः वचनं अनुसरणीयम् । सत्यनिष्ठा पालनीया । गुरुः वन्दनीयः, असत्यं कदापि न वक्तव्यम् । साधुसेवा कर्तव्या ..... एवं बहूनि कार्याणि करणीयानि इति सूचितवती ।
- माता   - सत्यम् एव तथा उक्तम् । भवत्या अपि तस्याः वाक्यं परिपालनीयम् । तदर्थं सदा प्रयत्नः करणीयः । अस्तु पाणिपादं प्रक्षाल्य आगच्छतु । अहं चायं दास्यामि । तदनन्तरं पठनम् अनुवर्तयतु ।
- पुत्री   - अस्तु अम्ब ! तथैव करिष्यामि ।

सूक्तिः - कर्तव्यमेव कर्तव्यं प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

२६

किं कारणं भवामि मूर्खः ?

शतृप्रत्ययान्तानां प्रयोगः

एतां कथाम् उच्चैः पठत -

भोजराजः धारानगरं प्रशासन् आसीत् । परमधार्मिकस्य तस्य कीर्तिः दिशि दिशि प्रसरन्ती वर्धते । कालिदासः, अमरसिंहः, घटकर्परः - इत्यादयः महाकवयः स्वीयप्रतिभया भोजराजस्य सभायाः शोभां वर्धयन्तः आसन् ।

कदाचित् भोजराजस्य पल्ली स्वीये अन्तःपुरे क्याचित् सख्या साकं सम्भाषणं कुर्वती आसीत् । तदा भोजराजः सूचनां विनैव अन्तःपुरं प्राविशत् । सम्भाषणं कुर्वत्योः तयोः समीपं गन्तुम् उद्युक्तः च । दूरादेव आगच्छन्तं तं दृष्ट्वा शिष्ठाचारदक्षा महाराजी “मूर्खराज ! आगम्यताम्” इति अवदत् । अपमानितः महाराजः क्रुद्ध्यन् ततः प्रतिनिवृत्तः । पतिव्रतायाः पल्याः व्यवहारमेव चिन्तयन्, तस्याः वाक्यमेव स्मरन् सः खिनः जातः । कुतः सा एवम् अवदत् इति सः न अवागच्छत् ।

अथ अन्येद्युः सः प्रातः एव राजसभाम् आगत्य तत्र द्वारे एव तिष्ठन् आगच्छन्तम् एकैकम् अपि पण्डितम् “आगम्यतां मूर्ख !” इति वदन् स्वागतीकृतवान् । महाराजस्य विचित्रं स्वागतप्रकारं श्रुत्वा सर्वे पण्डिताः विस्मिताः अभवन् । केचन दुःखिताः, अन्ये केचन मौनिनः च सन्तः सभां प्राविशन् । महाराजस्य तस्य वचनस्य अभिप्रायः कः स्यात् इति ते सर्वे चिन्तयन्तः एव उपाविशन् । किन्तु एकोऽपि न अवगतवान् । तदा एव दूरात् आगच्छन्तं कालिदासं दृष्ट्वा ते सर्वे प्रमुदिताः अभवन् । भोजराजस्तु कालिदासमपि “आगम्यतां मूर्ख !” इत्येव स्वागतीकृतवान् ।

तत् श्रुत्वा कालिदासः झटिति एवम् अपृच्छत् -

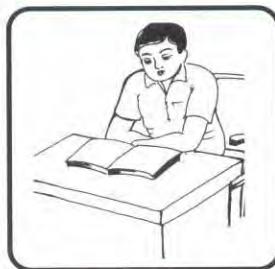
खादन् न गच्छामि हसन् न भाषे
गतं न शोचामि कृतं न मन्ये ।
द्वयोस्तृतीयो न भवामि राजन् ।
किं कारणं भोज भवामि मूर्खः // इति ।

(अहं खादन् न गच्छामि । हसन् सम्भाषणं न करोमि । यद् गतं तद्विषये शोकं न करोमि । यत् कृतं तद्विषये पुनः पश्चात्तापं न करोमि । एकान्ते सम्भाषणं कुर्वतोः द्वयोः मध्ये न प्रविशामि । एवं स्थिते केन कारणेन अहं मूर्खः भवामि ?)

कालिदासस्य प्रश्नेन एव राजा स्वीयं दोषम् अवागच्छत् । सः तं भृशम् अभ्यनन्दत् । तस्मै उपायनानि च अददात् ।

एतस्यां कथायां स्थूलाक्षरैः मुद्रितानि सर्वाणि पदानि शतृप्रत्ययान्तानि सन्ति ।

एतानि वाक्यानि पठत जानीत च -

रमेशः पठति ।

रमेशः गच्छति ।

⇒ रमेशः पठन् गच्छति ।

लता गायति ।

लता वीणां वादयति ।

⇒ लता गायन्ती वीणां वादयति ।

यानं गच्छति ।

यानं धूमं वमति ।

गच्छत् यानं धूमं वमति ।

एतानि वाक्यानि उच्चैः पठत -

1. छात्रः पाठं लिखति, चिन्तयति ।
2. बालकः क्रीडति, मित्रम् आह्वयति ।
3. भीमः प्रतिज्ञां स्मरति, दुर्योधनं ताडयति ।
4. वृद्धः मार्गं पश्यति, गच्छति ।
5. वात्मीकिः सानाय गच्छति, क्रौञ्चं पश्यति ।
6. शिक्षकः लिखति, पाठयति ।
7. नर्तकी नृत्यति, गीतं गायति ।
8. महिला वस्त्राणि क्षालयति, भाषते ।
9. विमानं गच्छति, शब्दं करोति ।
10. यन्त्रं चलति, कार्यं करोति ।

एतेषु वाक्येषु स्थूलाक्षरैः मुद्रितानि ‘लिखन्, क्षालयन्ती, चलत्’ – इत्यादीनि ‘शत्रु’ प्रत्ययान्तानि रूपाणि ।

छात्रः पाठं लिखन् चिन्तयति ।

बालकः क्रीडन् मित्रम् आह्वयति ।

भीमः प्रतिज्ञां स्मरन् दुर्योधनं ताडयति ।

वृद्धः मार्गं पश्यन् गच्छति ।

वात्मीकिः सानाय गच्छन् क्रौञ्चं पश्यति ।

शिक्षकः लिखन् पाठयति ।

नर्तकी नृत्यन्ती गीतं गायति ।

महिला वस्त्राणि क्षालयन्ती भाषते ।

विमानं गच्छत् शब्दं करोति ।

यन्त्रं चलत् कार्यं करोति ।

अवधेयम्

वर्तमानकालार्थे परस्मैपदिधातूनां ‘शत्रु’प्रत्ययः भवति । ‘शत्रु’इत्यत्र ‘अत्’भागः अवशिष्यते । शत्रुयोगात् शत्रन्तं प्रातिपदिकं सिद्ध्यति । विशेषणरूपेण शत्रन्तस्य प्रयोगः भवति । अतः एतस्य रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु अपि भवन्ति ।

यथा -

⇒ शत्रुप्रत्ययान्तस्य पुंलिङ्गरूपाणि एवं भवन्ति -

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमाविभक्तिः	गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्तः
द्वितीयाविभक्तिः	गच्छन्तम्	गच्छन्तौ	गच्छतः
तृतीयाविभक्तिः	गच्छता	गच्छद्भ्याम्	गच्छन्दिः
चतुर्थीविभक्तिः	गच्छते	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	गच्छतः	गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	गच्छतः	गच्छतोः	गच्छताम्
सप्तमीविभक्तिः	गच्छति	गच्छतोः	गच्छत्सु

1. रिक्तस्थानानि पूरयत -

अङ्ग्यासः

प्रथमाविभक्तिः	वदन्	वदन्तौ	वदन्तः
द्वितीयाविभक्तिः	.....	.....	.....
तृतीयाविभक्तिः	.....	वदद्भ्याम्	वदन्दिः
चतुर्थीविभक्तिः	.....	.....	.....
पञ्चमीविभक्तिः	.....	.....	वदद्भ्यः
षष्ठीविभक्तिः	वदतः	.....	.....
सप्तमीविभक्तिः	.....	.....	.....

⇒ शतृप्रत्ययान्तस्य स्त्रीलिङ्गरूपाणि एवं भवन्ति -

प्रथमाविभक्तिः	गच्छन्ती	गच्छन्त्यौ	गच्छन्त्यः
द्वितीयाविभक्तिः	गच्छन्तीम्	गच्छन्त्यौ	गच्छन्तीः
तृतीयाविभक्तिः	गच्छन्त्या	गच्छन्तीभ्याम्	गच्छन्तीभिः
चतुर्थीविभक्तिः	गच्छन्त्यै	गच्छन्तीभ्याम्	गच्छन्तीभ्यः
पञ्चमीविभक्तिः	गच्छन्त्याः	गच्छन्तीभ्याम्	गच्छन्तीभ्यः
षष्ठीविभक्तिः	गच्छन्त्याः	गच्छन्त्योः	गच्छन्तीनाम्
सप्तमीविभक्तिः	गच्छन्त्याम्	गच्छन्त्योः	गच्छन्तीषु

अध्यासः

2. रिक्तस्थानानि पूर्यत -

प्रथमाविभक्तिः	लिखन्ती	लिखन्त्यौ	लिखन्त्यः
द्वितीयाविभक्तिः	.....	.....	.....
तृतीयाविभक्तिः	लिखन्त्या	.....	.....
चतुर्थीविभक्तिः	.....	.....	.....
पञ्चमीविभक्तिः	.....	लिखन्तीभ्यां	.....
षष्ठीविभक्तिः	.....	.....	.....
सप्तमीविभक्तिः	.....	.....	.....

⇒ शतृप्रत्ययान्तस्य नपुंसकलिङ्गरूपाणि एवं भवन्ति -

प्रथमाविभक्तिः	गच्छत्	गच्छती	गच्छन्ति
द्वितीयाविभक्तिः	गच्छत्	गच्छती	गच्छन्ति
तृतीयाविभक्तिः	.....	.....	.....
चतुर्थीविभक्तिः	.....	.....	.....
पञ्चमीविभक्तिः	.....	.....	.....
षष्ठीविभक्तिः	.....	.....	.....
सप्तमीविभक्तिः	.....	.....	.....

अध्यासः

३. अधः दत्तानां क्रियापदानां शत्रन्तरूपाणि लिखत -

यथा - पठति	→	पठन् (पुं.)	पठन्ती (स्त्री.)	पठत् (नपुं.)
१. नयति	→	.....	.....	.....
२. इच्छति	→	.....	.....	.....
३. तिष्ठति	→	.....	.....	.....
४. खादति	→	.....	.....	.....
५. त्वजति	→	.....	.....	.....
६. पश्यति	→	.....	.....	.....
७. नमति	→	.....	.....	.....
८. हसति	→	.....	.....	.....
९. पृच्छति	→	.....	.....	.....
१०. चिन्तयति	→	.....	.....	.....

विशेषक्रियापदानि

(पुं.) (स्त्री.) (नपुं.)

ददाति	→	ददत्	ददती	ददत्
बिभेति	→	बिभ्यत्	बिभ्यती	बिभ्यत्
करोति	→	कुर्वन्	कुर्वती	कुर्वत्
शृणोति	→	शृण्वन्	शृण्वती	शृण्वत्
शक्नोति	→	शक्नुवन्	शक्नुवती	शक्नुवत्
आप्नोति	→	आप्नुवन्	आप्नुवती	आप्नुवत्
चिनोति	→	चिन्वन्	चिन्वती	चिन्वत्
जानाति	→	जानन्	जानती	जानत्
क्रीणाति	→	क्रीणन्	क्रीणती	क्रीणत्
अश्नाति	→	अश्नन्	अश्नती	अश्नत्
बधाति	→	बधन्	बधती	बधत्
रोदिति	→	रुदन्	रुदती	रुदत्

⇒ एतेषु वाक्येषु शतृप्रत्ययान्तानां रूपाणां प्रयोगः विभिन्नासु विभक्तिषु कृतः अस्ति । तानि सावधानं पठत, अवगच्छत च -

1. अहं विद्यालयं गच्छन्तं छात्रं मार्गं पृच्छामि ।
2. रमेशः ओदनं पचन्तीं भगिनीं प्रशंसति ।
3. शिक्षिका क्रीडतः बालकान् आह्वयति ।
4. यात्रिका: जले तरन्तीः नौका: पश्यन्ति ।
5. माता क्रीडता बालकेन सह सम्भाषणं करोति ।
6. विद्यालयं गच्छन्त्या छात्रया गीतं गीयते ।
7. अग्रजः हसते बालकाय मोदकं ददाति ।
8. पूजकः देवं प्रणमदृश्यः भक्तेभ्यः प्रसादं वितरति ।
9. भवती लिखन्तीभ्यः छात्राभ्यः दुग्धं ददातु ।
10. लिखते गोविन्दाय लेखनी रोचते ।
11. शास्त्रं बोधयदृश्यः गुरुभ्यः नमः ।
12. सैनिकः धावतः अश्वात् पतति ।
13. चोरा: अनुधावदृश्यः आरक्षकेभ्यः बिभ्यति ।
14. पुत्र ! अत्र आगच्छन्त्या: शाकविक्रेत्र्याः कर्कटीं क्रीणातु ।
15. एषः विद्यालयं गच्छतः बालकस्य स्यूतः अस्ति ।
16. सङ्गीतशालां गच्छन्तीनां बालिकानां हस्ते वीणाः सन्ति ।
17. न्यायालये वदताम् अधिवक्तृणां युतकानि कृष्णानि वर्तते ।
18. पठत्सु बालकेषु रमेशः चतुरः अस्ति ।
19. चरन्तीषु धेनुषु कपिला अधिकं दुग्धं ददाति ।
20. शिशुः दुग्धं पाययन्त्यां मातरि स्निह्यति ।

अध्यासः

4. उचितानि शतृप्रत्यान्तरूपाणि उपयुज्य अधोलिखितानि वाक्यानि परिवर्तयत -

उदा - छात्रः मातरं स्मरति ।

छात्रः पत्रं लिखति ।

छात्रः मातरं स्मरन् पत्रं लिखति ।

1. अग्रजा पुस्तकं पठति ।

अग्रजा विद्यालयं गच्छति ।

.....|

2. महिला: वार्तालापं कुर्वन्ति ।

महिला: मन्दिरं गच्छन्ति ।

.....|

3. कुक्कुरः भषति ।

बालकः कुक्कुरं भोजयति ।

.....|

4. मालती उद्यानं गच्छति ।

मालत्यै पुष्पं रोचते ।

.....|

5. चोराः धावन्ति ।

आरक्षकाः चोरान् गृह्णन्ति ।

.....|

6. लोकयानं तिष्ठति ।

बालकः लोकयानात् अवतरति ।

.....|

7. सुभाषः पर्वतम् आरोहति ।

सुभाषस्य साहसं पश्यतु ।

.....|

8. महिला: शाटिकां क्रीणन्ति ।

महिलानां समीपे धनं वर्तते ।

.....|

9. सागरे नौकाः तरन्ति ।

रक्तनौका शोभते ।

.....|

10. सज्जनाः सत्यं वदन्ति ।

नारयणः सज्जनेषु अन्यतमः अस्ति ।.....|

11. शिवः नृत्यति ।

शिवः डमरुं वादयति ।

.....|

5. कोष्ठके लिखितेभ्यः क्रियापदेभ्यः उचितं शत्रन्तं पदं निर्माय रिक्तस्थानं पूरयत -

उदा - माला विद्यालयं गच्छति । पिता आशिषं ददाति ।	→	गच्छति
विद्यालयं गच्छन्त्यै मालायै पिता आशिषं ददाति ।		
1. नटः अभिनयति । दर्शकाः प्रशंसन्ति ।	→	अभिनयति
.....		
2. भीमः रणाङ्गणे गदां भ्रामयति । भटाः बिभ्यति ।	→	भ्रामयति
.....		
3. नदी वेगेन प्रवहति । मकराः बहिः निर्गच्छन्ति ।	→	प्रवहति
.....		
4. राष्ट्रभक्ताः राष्ट्रहितं चिन्तयन्ति । सर्वे आद्रियन्ते ।	→	चिन्तयति
.....		
5. सज्जनाः धर्मम् आचरन्ति । एषः व्यवहारः अस्ति ।	→	आचरति
.....		
6. मम अग्रजा संस्कृतं पाठयति । तस्याम् अहं स्निह्यामि ।	→	पाठयति
.....		
7. सिंहः गर्जति । भयं मास्तु ।	→	गर्जति
.....		
8. यानं शब्दं करोति । यात्रिकाः उपविशन्ति ।	→	करोति
.....		
9. सेविकाः द्वारम् उद्घाटयन्ति । भवान् मार्गं पृच्छतु ।	→	उद्घाटयति
.....		
10. जलं घटात् स्नवति । वानराः जलं पिबन्ति ।	→	स्नवति
.....		
11. रामः वचनं पालयति । अहं रामं नमामि ।	→	पालयति
.....		
12. पुत्री खाद्यम् इच्छति । पिता पुत्रै दापयति ।	→	इच्छति
.....		

6. अधोलिखितानां शत्रन्तपदानाम् उपयोगेन विविधानि वाक्यानि रचयत -

गच्छदृश्यः	स्मरन्त्याम्	गृह्णन्	प्रविशताम्
पठति	लिखन्त्यौ	रचयतः	कुर्वतीषु
पश्यदृश्यः	धावताम्	इच्छन्तीनाम्	आगच्छन्त्यः
गायते	रक्षन्तीभ्यः	नृत्यन्तीभ्याम्	क्रीडतोः
स्मरन्तम्	चरन्तीः	वदन्तीभिः	कूजताम्

1. ग्रन्थं रचयतः कवे: कौशलम् असदृशम् ।
2. .... |
3. .... |
4. .... |
5. .... |
6. .... |
7. .... |
8. .... |
9. .... |
10. .... |
11. .... |
12. .... |
13. .... |
14. .... |
15. .... |
16. .... |
17. .... |
18. .... |
19. .... |
20. .... |

7. क्रियापदस्य उचितं शब्दन्तं रूपम् उपयुज्य वाक्यानि लिखत -

गणेशः	गच्छति	- बालकम् आह्वयति ।
	गायति	- लतायाः भ्राता ।
	पठति	- बालाभ्यां मोदकं ददाति ।
	नृत्यति	- मयूरान् पश्यति ।
	स्मित्यति	- मातरि स्मित्यति ।
	तिष्ठति	- यानात् अवतरति ।
	आह्वयति	- मित्रैः साकं गच्छति ।
	क्रीडति	- छात्राणां सुहृद् ।
	आगच्छति	- जनेभ्यः स्वागतं व्याहरति ।
	पृच्छति	- भगिन्यै क्रुध्यति ।
	पाठ्यति	- आचार्यान् बन्दते ।

1. गणेशः गच्छन्तं बालकम् आह्वयति ।

2. ....|

3. ....|

4. ....|

5. ....|

6. ....|

7. ....|

8. ....|

9. ....|

10. ....|

11. ....|

12. ....|

⇒ अधोलिखितं संवादं पठित्वा संवादे प्रयुक्तानां शतृप्रत्ययान्तपदानां परिचयं प्राप्नुत -

सुचित्रा	-	अम्ब ! महती बुभुक्षा ।
माता	-	बहिः मुखं क्षालयन्तं विनीतम् आह्वय । अहं द्वयोः कृते भोजनं परिवेषयामि ।
विनीतः	-	अम्ब ! अहं शीघ्रमेव आगच्छन् अस्मि ।
माता	-	तव पिता इतोऽपि न आगतः । सः अपि विलम्बं कुर्वन् अस्ति ।
सुचित्रा	-	प्रभाते प्राह्णणे पाठं लिखन्ती अहं, तं त्वरया गच्छन्तं दृष्टवती । अद्य कश्चित् विशेषः अस्ति किम् ?
विनीतः	-	अहम् अपि पितरं प्रातः आरभ्य बहुषु कार्येषु त्वां कुर्वन्तं दृष्टवान् ।
माता	-	सत्यम् । अद्य विद्यालये कश्चित् कार्यक्रमः प्रचलन् अस्ति । तत्र तव पिता उत्तमं गायदृश्यः छात्रेभ्यः पारितोषिकं दास्यति । अपि च संस्कृतेन सम्भाषणं कुर्वतीनां विद्यार्थिनीनां प्रवासम् आयोजयिष्यति ।
सुचित्रा	-	प्रतिदिनं शिशुमन्दिरं गच्छन्त्यै मह्यं किं दास्यति ? पुनः कदाचित् विद्यालयं गच्छते विनीताय किं दास्यति ?
विनीतः	-	अस्तु । भवती परिवेषयन्तीं मातरं पश्यतु ।
सुचित्रा	-	भवान् अपि चषकात् पतत् जलं वारयतु ।
विनीतः	-	भवती आप्नरसम् अधः पातयन्ती मा पिबतु ।
माता	-	अलं कलहेन । अहम् उष्णां रोटिकां ददती अस्मि । उत्तमाः बालकाः खादन्तः कलहं न कुर्वन्ति ।

⇒ एते पद्ये उच्चैः पठत, अत्र प्रयुक्तानि शत्रत्तानि रूपाणि जानीत च ।

गच्छन् पिपीलको याति योजनानां शतान्यपि ।

अगच्छन् वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति ॥

वेदानुद्धरते जगन्निवहते भूगोलमुद्बिभ्रते
दैत्यं दारयते बलिं छलयते क्षत्रक्षयं कुर्वते ।
पौलस्त्यं जयते हलं कलयते कारुण्यमातन्वते
म्लेच्छान् मूर्च्छयते दशाकृतिकृते कृष्णाय तुभ्यं नमः ॥

सूक्तिः - अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति ।

शानच्चप्रत्ययान्तानां प्रयोगः

एतां लोककथाम् उच्चैः पठत -

एकदा भगवान् विष्णुः
 आदिशेषस्य उपरि शयानः आसीत् ।
 तदा देवर्षिः नारदः विष्णोः स्तुतिं
 कुर्वाण्डः तत्र आगतः । भगवतः
 विष्णोः नामस्मरणं श्रुत्वा आदिशेषः
 स्मयमानः जातः । आनन्देन तस्य
 शिरः अपि स्वयमेव कम्पमानम्
 अभवत् । आदिशेषस्य शिरः कम्पनेन
 तदुपरि विद्यमाना पृथिवी अपि
 कम्पमाना जाता । एतेन भीता भूदेवी
 विष्णोः समीपम् आगच्छत् ।

भगवन्तं नमस्कुर्वाणा सा अवदत्

- “भगवन् ! आदिशेषस्य उपरि एवं भवान् शयानः अस्ति । अहमपि एतस्य उपरि आसीना अस्मि । भवतः दर्शनाय आगतः नारदः यदा भवतं स्तौति तदा तत् श्रुत्वा सन्तुष्टस्य एतस्य शिरः कम्पमानं भवति । तेन तदुपरि वर्तमानं जगत् अपि कम्पमानं भवति । अतः सर्वेषां जीविनां कष्टं भवति । भवान् एव एतस्याः समस्यायाः परिहारं करोतु” इति ।

एवं खिद्यमानायाः भूदेव्याः वचनं श्रुत्वा विष्णुः चिन्तामग्नः जातः । ‘सर्वदा मां भजमानं नारदं मम स्तुतिं न करोतु इति वर्कुं न शक्नोमि । यतः मम स्तुतिम् अकुर्वाण्डः सः क्षणमपि न जीवति’ इति विचिन्त्य सः नारदेन सह एव समालोचनम् अकरोत् । अन्ते तौ निर्णीतवन्तौ यत् आदिशेषस्य श्रवणशक्तिः नाशनीया इति । आदिशेषः यदा एतं विषयम् अजानात् तदा सः भृशम् अखिद्यत । विष्णुं प्रार्थयमानः सः अवदत् - “भगवन् ! भवतः नाम अश्रुत्वा अहं निमेषमपि जीवितुं नैव शक्नोमि । कृपया मां तस्मात् भाग्यात् वज्ज्वितं मा करोतु” इति ।

तस्य दुःखं मन्यमाना देवी लक्ष्मीः एवम् अवदत् - “इतः परं भूलोके विष्णुस्तुतिः अधिका भविष्यति । यदा भूमौ किञ्चित् चलनं दृश्यते तदा भवान् विष्णुस्तुतेः अनुभवं स्पर्शज्ञानद्वारा ज्ञातुं प्रभवति । अधुना भवान् यत् कर्णाभ्यां शृणोति तत् इतः परं स्पर्शद्वारा ज्ञातुं प्रभवति” इति ।

आदिशेषः तत् अद्ययकरोत् । तदा आरभ्य सर्पणां कर्णौ न भवतः ।

⇒ एतानि वाक्यानि सावधानं परिशीलयत -

चन्द्रः शोभमानः अस्ति ।	शिशुः वर्धमानः अस्ति ।
युवा मोदमानः अस्ति ।	सैनिकः युद्धमानः अस्ति ।
लता कम्पमाना अस्ति ।	एषा लज्जमाना अस्ति ।
पूजा प्रवर्तमाना अस्ति ।	निद्रा बाधमाना अस्ति ।
नक्षत्रं प्रकाशमानम् अस्ति ।	मित्रं स्पर्धमानम् अस्ति ।

एतेषु वाक्येषु स्थूलाक्षरैः मुद्रितानि शानच्चप्रत्ययान्तानि रूपाणि सन्ति । आत्मनेपदिनां धातूनां वर्तमानकालार्थं शानच्चप्रत्ययः भवति । (परस्मैपदिधातूनां शतृप्रत्ययः भवति इति पूर्वतने पाठे वयं ज्ञातवन्तः एव ।) शानजन्तानां प्रयोगः अपि विशेषणरूपेण भवति । अतः एतेषाम् अपि रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु भवन्ति ।

यथा -

शानजन्तरूपाणि -पुंलिङ्गे रामवत्, स्त्रीलिङ्गे - लतावत्, नपुंसकलिङ्गे फलवत् भवन्ति ।
उदाहरणानुसारम् एतेषां शानजन्तरूपाणि लिखत -

वन्दते	-	वन्द्	+	शानच्	→	वन्दमान
वर्धते	-	.....	+	.....	→	.....
कम्पते	-	.....	+	.....	→	.....
एधते	-	.....	+	.....	→	.....
मोदते	-	.....	+	.....	→	.....
सेवते	-	.....	+	.....	→	.....
लभते	-	.....	+	.....	→	.....
विद्यते	-	.....	+	.....	→	.....
शोभते	-	.....	+	.....	→	.....
स्पर्धते	-	.....	+	.....	→	.....
ईक्षते	-	.....	+	.....	→	ईक्षमाण
भाषते	-	.....	+	.....	→	.....

अध्यासः

1. अधोलिखितानि वाक्यानि शानजन्तप्रयोगेण परिवर्तयत -

1. शिशुः निरीक्षते ।	शिशुः निरीक्षमाणः अस्ति ।
2. शाखा कम्पते ।	.....
3. मित्रं वर्धते ।	.....
4. चोरौ विवदेते ।	.....
5. सः भारं सहते ।	.....
6. मातृस्वसा खिद्यते ।	.....
7. चित्रकारः प्रयतते ।	.....
8. लेखकाः स्पर्धन्ते ।	.....
9. पक्षिणः उड्हयन्ते ।	.....
10. लेखनी वर्तते ।	.....
11. पाठः अनुवर्तते ।	.....
12. रामः सभायां विराजते ।	.....

2. पठत, अवगच्छत, शानच्चप्रत्ययान्तपदानि चित्वा लिखत च -

1. प्लवते	यात्रिकाः प्लवमानायां नौकायाम् उपविष्टवन्तः ।
2. शेते	माता शयानं शिशुं दोलयति ।
3. परीक्षते	छात्रः परीक्षमाणान् शिक्षकान् प्रश्नं पृच्छति ।
4. प्रतीक्षते	द्वारे प्रतीक्षमाणेभ्यः भिक्षुकेभ्यः अन्नं देहि ।
5. कुरुते	गढगा स्नानं कुर्वणानां भक्तानां पापानि हरति ।
6. सेवते	शिवं सेवमाना पार्वती प्रसीदति ।
7. याचते	पुस्तकं याचमानां प्रियंवदां वन्दना आह्वयति ।
8. डयते	डयमानं विमानं दृष्ट्वा बालकाः मोदन्ते ।
9. त्वरते	त्वरमाणैः यात्रिकैः धावनं कृतम् ।
10. विद्यते	शिबिरे विद्यमानाभिः सेविकाभिः अपि संस्कृतम् ज्ञातम् ।
11. कुरुते	नमस्कारं कुर्वणाभ्यः तपस्विनीभ्यः क्रषिः वरं दत्तवान् ।
12. लम्बते	सूत्रे लम्बमानेभ्यः वस्त्रेभ्यः जलं स्रवति ।

13. कम्पते कम्पमानेभ्यः वृक्षेभ्यः जलबिन्दवः निपतन्ति ।
 14. अधीते संस्कृतम् अधीयानानां महिलानां सद्ख्या न्यूना नास्ति ।

शानचूप्रत्ययान्तपदानि -

1.	2. ....
3.	4. ....
5.	6. ....
7.	8. ....
9.	10. ....
11.	12. ....
13.	14. ....

⇒ एतानि वाक्यानि उच्चैः पठत -

1. सैनिकः युद्धते । सैनिकः जयति ।	>> युद्धमानः सैनिकः जयति ।
2. बालकाः मोदन्ते । बालकाः स्नान्ति ।	>> मोदमानाः बालकाः स्नान्ति ।
3. कन्या लज्जते । कन्या जलं ददाति ।	>> लज्जमाना कन्या जलं ददाति ।
4. भृत्यः भारं सहते । भृत्यः चलति ।	>> भारं सहमानः भृत्यः चलति ।
5. शठः मधुरं भाषते । शठः धनं हरति ।	>> मधुरं भाषमाणः शठः धनं हरति ।
6. जलयानं सागरे प्लवते । जलयानं सागरे निमज्जति ।	>> प्लवमानं जलयानं सागरे निमज्जति ।
7. दम्पती शिवं वन्देते । दम्पती पुष्पाणि अर्पयतः ।	>> शिवं वन्दमानौ दम्पती पुष्पाणि अर्पयतः ।
8. पुत्रौ मातरं सेवते । पुत्रौ सन्तोषं प्राप्नुतः ।	>> मातरं सेवमाने पुत्रौ सन्तोषं प्राप्नुतः ।

विशेषरूपाणि -	पुंलिङ्गो	स्त्रीलिङ्गो	नपुंसकलिङ्गो
अधीते (अधि + इ)	अधीयानः	अधीयाना	अधीयानम्
शेते (शी)	शयानः	शयाना	शयानम्
विक्रीणीते (वि + क्री)	विक्रीणानः	विक्रीणाना	विक्रीणानम्
कुरुते(कृ)	कुर्वाणः	कुर्वाणा	कुर्वाणम्
जानीते(ज्ञा)	जानानः	जानाना	जानानम्
ब्रूते(ब्रू)	ब्रूवाणः	ब्रूवाणा	ब्रूवाणम्
भुइक्ते(भुज)	भुञ्जानः	भुञ्जाना	भुञ्जानम्
मनुते(मन)	मन्वानः	मन्वाना	मन्वानम्
आस्ते (आस)	आसीनः	आसीना	आसीनम्
प्रयुद्धक्ते (प्र + युज)	प्रयुञ्जानः	प्रयुञ्जाना	प्रयुञ्जानम्

अध्यायः

3. अधोलिखितानि वाक्यानि उदाहरणानुगुणं परिवर्तयत -

उदा -

- ज्वरः वर्धते ।
भवान् ज्वरं निवारयतु । > भवान् वर्धमानं ज्वरं निवारयतु ।
- अर्जुनः युद्ध्यते ।
कृष्णः अर्जुनस्य सारथिः अस्ति । > .....
- वाणिजः शाकं विक्रीणीते ।
वाणिजः संस्कृतं वदति । > .....
- नक्षत्रे प्रकाशते ।
वैज्ञानिकाः अवलोकन्ते । > .....
- सुवर्णकारः सुवर्णं परीक्षते ।
सुवर्णकारात् आभरणं स्वीकरोतु । > .....
- आतपः मां बाधते ।
अहम् आतपात् दूरं गच्छामि । > .....

7. विद्यार्थिन्यौ स्पर्धते । > ..... |
विद्यार्थिनीभ्यां पेयं प्रेषयतु ।
8. जनाः आरोग्यं कामयन्ते । > ..... |
जनैः सूर्योपासना क्रियते ।
9. समस्या वर्तते । > ..... |
बुद्धिमान् समस्यायाः न पलायते ।
10. दिलीपः नन्दिनीं सेवते । > ..... |
नन्दिनी वरं ददाति ।
11. भीमः व्यायामं कुरुते । > ..... |
घटोत्कचः भीमम् आह्वयति ।
12. सुरेशः भुइक्ते । > ..... |
राकेशः स्मरति ।

4. विशेष्यानुसारं शानजन्तरूपाणि योजयित्वा वाक्यानि रचयत -

उदा - शिष्यः वन्दते । तं गुरुः अभिनन्दति ।
वन्दमानं शिष्यं गुरुः अभिनन्दति ।

1. बालिका नाटकं वीक्षते । तया निद्रा कृता ।
..... |
2. आरक्षका: चोरं गृह्णते । तान् सर्वे प्रशंसन्ति ।
..... |
3. सः सम्यक् काव्यम् अधीते । तस्य ज्ञानं वर्धते ।
..... |
4. ताः नृत्यं कुर्वते । भवती ताभ्यः पानकं ददातु ।
..... |
5. छात्राः प्रथमस्थानाय स्पर्धन्ते । तेषु कः प्रथमस्थानं प्राप्नुयात् ?
..... |
6. कपयः वृक्षेषु कूर्दन्ते । भवती तान् वीक्षताम् ।
..... |

7. वृष्टिः नितरां वर्धते । तस्यां मा क्रीडत ।
8. शिशुः तल्पे शेते । तं मा जागरयत ।
9. युद्धात् भीरवः पलायन्ते । तेषां हननं न श्रेयसे ।
10. माता पुत्रं प्रतीक्षते । तस्याः मुखे उत्कण्ठा दृश्यते ।
11. दुर्जनाः वृथा विवदन्ते । तेभ्यः दूरं गच्छत ।
12. ते वाक्यानि सम्यक् प्रयुज्जते । तेभ्यः किं ददानि ?
13. यशोदा कृष्णम् उलूखले बधीते । तां गोप्यः आहृयन्ति ।
14. ते गुरुम् आद्रियन्ते । तेषु उत्साहः दृश्यते ।
15. सैनिकाः धैर्येण युद्ध्यन्ते । तैः देशः रक्षितः ।
16. ताः सत्यमेव ब्रुवते । तासु सर्वे स्मित्यन्ति ।
17. निरीक्षकाः परीक्षां निरीक्षन्ते । तेभ्यः छात्राः बिभ्यति ।
18. युवकः वृद्धान् सेवते । तस्य साहाय्यं कुर्मः ।
19. आकाशे नक्षत्राणि द्योतन्ते । तानि बालाः वीक्षन्ते ।
20. सा नितरां खिद्यते । तां सख्यः सान्त्वयन्ति ।

कथान्तर्गतानि शानजन्तानि एतानि वाक्यानि परिशीलयत -

विष्णुः आदिशेषस्य उपरि शयानः आसीत् ।
 नारदः विष्णोः स्तुतिं कुर्वाणः तत्र आगतः ।
 नामस्मरणं श्रुत्वा आदिशेषः स्मयमानः जातः ।
 तस्य शिरः अपि स्वयमेव कम्पमानम् अभवत् ।
 तदुपरि विद्यमाना पृथिवी अपि कम्पमाना जाता ।
 भगवत्तं नमस्कुर्वाणा सा अवदत् ।
 खिद्यमानायाः भूदेव्याः वचनं श्रुत्वा विष्णुः चिन्तामग्नः जातः ।
 मम स्तुतिम् अकुर्वाणः सः क्षणमपि न जीवति ।

4. अत्र पाठे दत्तानां शानजन्तानां शब्दानां त्रिषु लिङ्गोषु रूपाणि लिखत -

यथा -	शयान	→	शयानः	शयाना	शयानम्
कुर्वाण	→	.....	.....	.....	.....
कम्पमान	→	.....	.....	.....	.....
विद्यमान	→	.....	.....	.....	.....
स्मयमान	→	.....	.....	.....	.....
वर्तमान	→	.....	.....	.....	.....
भजमान	→	.....	.....	.....	.....
खिद्यमान	→	.....	.....	.....	.....
प्रार्थयमान	→	.....	.....	.....	.....
मन्यमान	→	.....	.....	.....	.....

5. एतस्य क्रियापदस्य उचितस्य शानजन्तरूपस्य पुरतः (✓) चिह्नं लिखत -

उदा -	लम्बते	→	लम्बान	☐	लम्बमानः	☒	लम्बन्	☐
1.	सेवते	→	सेवन्	☐	सेवमानः	☐	सेवानः	☐
2.	शेते	→	शयानः	☐	शयमानः	☐	शयन्	☐
3.	स्मयते	→	स्मयानः	☐	स्मयन्	☐	स्मयमानः	☐
4.	कुरुते	→	कुर्वाणः	☐	कुर्वाणः	☐	कर्माणः	☐

5. अधीते	→	अधीयानः	<input type="text"/>	अधीयमानः	<input type="text"/>	अधियानः	<input type="text"/>
6. शोभते	→	शोभानः	<input type="text"/>	शोभमानः	<input type="text"/>	शुभमानः	<input type="text"/>
7. मन्यते	→	मनुमानः	<input type="text"/>	मन्यानः	<input type="text"/>	मन्यमानः	<input type="text"/>
8. खिद्यते	→	खिद्यमानः	<input type="text"/>	खिद्यानः	<input type="text"/>	खिदमानः	<input type="text"/>
9. कम्पते	→	कम्पानः	<input type="text"/>	कम्पमानः	<input type="text"/>	कम्प्यानः	<input type="text"/>
10. ऊहते	→	ऊहमानः	<input type="text"/>	ऊहानः	<input type="text"/>	ऊह्वानः	<input type="text"/>

6. एतानि वाक्यानि बहुवचने परिवर्तयत -

1. शिशुः शयानः अस्ति ।	शिशवः शयानाः सन्ति ।
2. भक्तः देवं सेवमानः अस्ति ।	..... ।
3. छात्रा अधीयाना अस्ति ।	..... ।
4. अहं प्रतीक्षमाणः भवामि ।	..... ।
5. त्वं त्वरमाणः असि ।	..... ।
6. भवान् वर्धमानः भवतु ।	..... ।
7. भवती सर्वदा यत्माना भवतु ।	..... ।
8. एधमानः बालः चलति ।	..... ।
9. डयमानः पक्षी दूरं गच्छति ।	..... ।
10. स्मयमानः युवकः अवदत् ।	..... ।

7. यथोचितं योजयत-

कम्पमानम्	विष्णुः	→	शयानः	विष्णुः
भजमानम्	आदिशेषः	→	.....	.....
खिद्यमानायाः	जगत्	→	.....	.....
कम्पमाना	लक्ष्मीः	→	.....	.....
शयानः	भूदेव्याः	→	.....	.....
स्मयमानः	नारदम्	→	.....	.....
मन्यमाना	पृथिवी	→	.....	.....

सूक्तिः - शयानं चानुशेते हि तिष्ठन्तं चानुतिष्ठति । अनुधावति धावनं कर्म पूर्वकृतं नरम् ॥

परिशिष्टम्

क) शब्दरूपाणि

इकारान्तः पुंलिङ्गः ‘पति’ शब्दः

पति:	पती	पतयः
हेपते	पती	पतयः
पतिम्	पती	पतीन्
पत्या	पतिभ्याम्	पतिभिः
पत्ये	पतिभ्याम्	पतिभ्यः
पत्युः	पतिभ्याम्	पतिभ्यः
पत्युः	पत्योः	पतीनाम्
पत्यौ	पत्योः	पतिषु

जकारान्तः पुलिङ्गः 'वणिज' शब्दः

वणिक्-ग्	वणिजौ	वणिजः
हे वणिक्-ग्	वणिजौ	वणिजः
वणिजम्	वणिजौ	वणिजः
वणिजा	वणिग्भ्यां	वणिग्भिः
वणिजे	वणिग्भ्यां	वणिग्भ्यः
वणिजः	वणिग्भ्यां	वणिग्भ्यः
वणिजः	वणिजोः	वणिजाम्
वणिजि	वणिजोः	वणिक्ष

एवमेव भिषज, क्रत्विज्, इत्यादयः ।

दकारातः पंलिङ्गः 'सहृ' शब्दः

सुहद् - त्	सुहदौ	सुहदः
हे सुहद् - त्	सुहदौ	सुहदः
सुहदम्	सुहदौ	सुहदः
सुहदा	सुहदभ्याम्	सुहदिः
सुहदे	सुहदभ्याम्	सुहदभ्यः
सुहदः	सुहदभ्याम्	सुहदभ्यः
सुहदः	सुहदोः	सुहदाम्
सहदि	सुहदोः	सुहदत्सु

इकारान्तः पुलिङ्गः ‘सखि’ शब्दः

सखायौ	सखायः
सखायौ	सखायः
सखायौ	सखीन्
सखिभ्याम्	सखिभिः
सखिभ्याम्	सखिभ्यः
सखिभ्याम्	सखिभ्यः
सखिषु	सखिषु

तकारान्तः पुलिङ्गः 'मरुत्' शब्दः

मरुत्	मरुतौ	मरुतः
हे मरुत्	मरुतौ	मरुतः
मरुतम्	मरुतौ	मरुतः
मरुता	मरुद्भ्याम्	मरुद्भिः
मरुते	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः
मरुतः	मरुद्भ्याम्	मरुद्भ्यः
मरुतः	मरुतोः	मरुताम्
मरुति	मरुतोः	मरुत्सु

एवमेव दधत्, जाग्रत्, शुलभत् इत्यादयः ।

नकारान्तः पुलिङ्गः 'राजन्' शब्दः

राजा	राजानौ	राजानः
हे राजन्	राजानौ	राजानः
राजानम्	राजानौ	राज्ञः
राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्
राज्ञि / राजनि	राज्ञोः	राजसु

नकारातः पुंलिङ्गः ‘पथिन्’ शब्दः

पन्था:	पन्थानौ	पन्थानः
हे पन्था:	पन्थानौ	पन्थानः
पन्थानम्	पन्थानौ	पथः
पथा	पथिभ्याम्	पथिभिः
पथे	पथिभ्याम्	पथिभ्यः
पथः	पथिभ्याम्	पथिभ्यः
पथः	पथोः	पथाम्
पथि	पथोः	पथिषु

एवमेव ‘पथिन्शब्दः ।

सकारातः पुंलिङ्गः ‘विद्वस्’ शब्दः

विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः
हे विद्वन्	विद्वांसौ	विद्वांसः
विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुषः
विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः
विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः
विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्
विदुषि	विदुषोः	विद्वत्सु

ईकारातः स्त्रीलिङ्गः ‘स्त्री’ शब्दः

स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रियः
हे स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रियः
स्त्रीयं	स्त्रियौ	स्त्रीः / स्त्रियः
स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः
स्त्रियै	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः
स्त्रियाः	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः
स्त्रियाः	स्त्रियोः	स्त्रीणाम्
स्त्रियाम्	स्त्रियोः	स्त्रीषु

नकारातः पुंलिङ्गः ‘गुणिन्’ शब्दः

गुणी	गुणिनौ	गुणिनः
हे गुणीन्	गुणिनौ	गुणिनः
गुणिनम्	गुणिनौ	गुणिनः
गुणिना	गुणिभ्याम्	गुणिभिः
गुणिने	गुणिभ्याम्	गुणिभ्यः
गुणिनः	गुणिभ्याम्	गुणिभ्यः
गुणिनः	गुणिनोः	गुणिनाम्
गुणिनि	गुणिनोः	गुणिषु

एवमेव ‘विद्यार्थिन्, एकाकिन्, अधिकारिन्, ज्ञानिन्, गोस्वामिन्, निवासिन् – इत्यादयः शब्दः ।

ईकारातः स्त्रीलिङ्गः ‘लक्ष्मी’ शब्दः

लक्ष्मीः	लक्ष्म्यौ	लक्ष्म्यः
हे लक्ष्मि	लक्ष्म्यौ	लक्ष्म्यः
लक्ष्मीम्	लक्ष्म्यौ	लक्ष्मीः
लक्ष्म्या	लक्ष्मीभ्याम्	लक्ष्मीभिः
लक्ष्म्यै	लक्ष्मीभ्याम्	लक्ष्मीभ्यः
लक्ष्म्याः	लक्ष्मीभ्याम्	लक्ष्मीभ्यः
लक्ष्म्याः	लक्ष्म्योः	लक्ष्मीणाम्
लक्ष्म्याम्	लक्ष्म्योः	लक्ष्मीषु

ईकारातः स्त्रीलिङ्गः ‘श्रीः’ शब्दः

श्रीः	श्रियौ	श्रियः
हे श्रीः	श्रियौ	श्रियः
श्रीयै	श्रीयौ	श्रीयै
श्रीयाः	श्रीयौ	श्रीयाः
श्रीयै	श्रीयौ	श्रीयै
श्रीयाः	श्रीयौ	श्रीयाः
श्रीयोः	श्रीणाम्	श्रीणां
श्रीयोः	श्रीषु	श्रीषु

चकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'वाच्' शब्दः

वाक्-ग्	वाचौ	वाचः
हे वाक्-ग्	वाचौ	वाचः
वाचम्	वाचौ	वाचः
वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः
वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः
वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः
वाचः	वाचोः	वाचाम्
वाचि	वाचोः	वाक्षु

एवमेव 'त्वच्' शब्दः /

दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'आपद्' शब्दः

आपद्-त्	आपदौ	आपदः
हे आपद्	आपदौ	आपदः
आपदम्	आपदौ	आपदः
आपदा	आपद्भ्याम्	आपद्भिः
आपदे	आपद्भ्याम्	आपद्भ्यः
आपदः	आपद्भ्याम्	आपद्भ्यः
आपदः	आपदोः	आपदाम्
आपदि	आपदोः	आपत्सु

एवमेव 'विपद्, सम्पद्, परिषद्, इत्यादयः /

षकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'आशिष्' शब्दः

आशीः	आशिषौ	आशिषः
हे आशीः	आशिषौ	आशिषः
आशिषम्	आशिषौ	आशिषः
आशिषा	आशीर्भ्याम्	आशीर्भिः
आशिषे	आशीर्भ्याम्	आशीर्भ्यः
आशिषः	आशीर्भ्याम्	आशीर्भ्यः
आशिषः	आशिषोः	आशिषाम्
आशिषि	आशिषोः	आशिषाषु/आशीषु

तकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'सरित्' शब्दः

सरित्	सरितौ	सरितः
हे सरित्	सरितौ	सरितः
सरितम्	सरितौ	सरितः
सरिता	सरिद्भ्याम्	सरिद्भिः
सरिते	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः
सरितः	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः
सरितः	सरितोः	सरिताम्
सरिति	सरितोः	सरित्सु

एवमेव 'विद्युत्' शब्दः /

शकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'दिश्' शब्दः

दिक्-ग्	दिशौ	दिशः
हे दिक्-ग्	दिशौ	दिशः
दिशम्	दिशौ	दिशः
दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भिः
दिशे	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः
दिशः	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः
दिशः	दिशोः	दिशाम्
दिशि	दिशोः	दिक्षु

तकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'जगत्' शब्दः

जगत्-द्	जगती	जगन्ति
हे जगत्-द्	जगती	जगन्ति
जगत्-द्	जगती	जगन्ति
जगता	जगद्भ्याम्	जगद्भिः
जगते	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः
जगतः	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः
जगतः	जगतोः	जगताम्
जगति	जगतोः	जगत्सु

एवमेव 'महत्, बृहत्, वियत्' इत्यादयः /

नकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'नामन्' शब्दः

नाम	नामी/नामनी	नामानि
हे नामन्/ नाम	नामी/नामनी	नामानि
नाम/ नाम	नामी/नामनी	नामानि
नामा	नामभ्याम्	नामभिः
नामे	नामभ्याम्	नामभ्यः
नामः	नामभ्याम्	नामभ्यः
नामः	नामोः	नामाम्
नामि/नामनि	नामोः	नामसु

एवमेव धामन्, दामन्, इत्या

सकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'मनस्' शब्दः

मनः	मनसी	मनांसि
हे मनः	मनसी	मनांसि
मनः	मनसी	मनांसि
मनसा	मनोभ्याम्	मनोभिः
मनसे	मनोभ्याम्	मनोभ्यः
मनसः	मनोभ्याम्	मनोभ्यः
मनसः	मनसोः	मनसाम्
मनसि	मनसोः	मनस्सु

एवमेव 'शिरस्, वयस्' इत्यादयः शब्दाः ।

मकारान्तः पुंलिङ्गः 'किम्' शब्दः

कः	कौ	के
कम्	कौ	कान्
केन	काभ्याम्	कैः
कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
कस्य	कयोः	केषाम्
कस्मिन्	कयोः	केषु

षकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'चक्षुष्' शब्दः

चक्षुः	चक्षुषी	चक्षूषि
हे चक्षुः	चक्षुषी	चक्षूषि
चक्षुः	चक्षुषी	चक्षूषि
चक्षुषा	चक्षुर्भ्याम्	चक्षुर्भिः
चक्षुषे	चक्षुर्भ्याम्	चक्षुर्भ्यः
चक्षुषः	चक्षुर्भ्याम्	चक्षुर्भ्यः
चक्षुषः	चक्षुषोः	चक्षुषाम्
चक्षुषि	चक्षुषोः	चक्षुष्णु

एवमेव 'धनुष्' इत्यादयः शब्दाः ।

तकारान्तः पुंलिङ्गः 'भवत्' शब्दः

भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
हे भवन्	भवन्तौ	भवन्तः
भवन्तम्	भवन्तौ	भवतः
भवता	भवद्रभ्याम्	भवद्विः
भवते	भवद्रभ्याम्	भवद्रभ्यः
भवतः	भवद्रभ्याम्	भवद्रभ्यः
भवतः	भवतोः	भवताम्
भवति	भवतोः	भवत्सु

एवमेव 'महत्, ज्ञानवत्' इत्यादयः शब्दाः ।

मकारान्तः स्त्रीलिंगः 'किम्' शब्दः

का	के	काः
काम्	के	काः
कया	काभ्याम्	काभिः
कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः
कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
कस्याः	कयोः	कासाम्
कस्याम्	कयोः	कासु

मकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'किम्' शब्दः

किम्	के	कानि
किम्	के	कानि

शेषं पुंलिङ्गवत्

मकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'इदम्' शब्दः

इयम्	इमे	इमा:
इमाम्(एनाम्)	इमे(एने)	इमा:(एनाः)
अनया(एनया)	आभ्याम्	आभिः
अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
अस्याः	अनयो:(एनयोः)	आसाम्
अस्याम्	अनयो:(एनयोः)	आसु

दकारान्तः पुंलिङ्गः 'तद्' शब्दः

सः	तौ	ते
तम्	तौ	तान्
तेन	ताभ्याम्	तैः
तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
तस्य	तयोः	तेषाम्
तस्मिन्	तयोः	तेषु

दकारान्तः नपुंसलिङ्गः 'तद्' शब्दः

तत्	ते	तानि
तत्	ते	तानि

शेषं पुंलिङ्गवत्

दकारान्तः पुंलिङ्गः 'एतद्' शब्दः

एषः	एतौ	एते
एतम्	एतौ	एतान्
एतेन	एताभ्याम्	एतैः
एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः
एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः
एतस्य	एतयोः	एतेषाम्
एतस्मिन्	एतयोः	एतेषु

दकारान्तः नपुंसलिङ्गः 'एतद्' शब्दः

एतत्	एते	एतानि
एतत्	एते	एतानि

मकारान्तः पुंलिङ्गः 'इदम्' शब्दः

अयम्	इमौ	इमे
इमम्(एनम्)	इमौ(एनौ)	इमान्(एनान्)

अनेन(एनेन) आभ्याम् एभिः

अस्मै आभ्याम् एभ्यः

अस्मात् आभ्याम् एभ्यः

अस्य अनयोः(एनयोः) एषाम्

अस्मिन् अनयोः(एनयोः) एषु

मकारान्तः नपुंसकलिङ्गः 'इदम्' शब्दः

इदम्	इमे	इमानि
इदम्(एनत्)	इमे(एने) इमान्(एनानि)	शेषं पुंलिङ्गवत्

दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'तद्' शब्दः

सा	ते	ताः
ताम्	तं	ताः
तया	ताभ्याम्	ताभिः
तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
तस्याः	तयोः	तासाम्
तस्याम्	तयोः	तासु

दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः 'एतद्' शब्दः

एषा	एते	एताः
एताम्	एते	एताः
एतया	एताभ्याम्	एताभिः
एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्यः
एतस्याः	एताभ्याम्	एताभ्यः
एतस्याः	एतयोः	एतासाम्
एतस्याम्	एतयोः	एतासु

अ) परस्मैपदिनः धातवः

ख) धातुरूपाणि

धातुः	लद्	कर्मणि	णिच्	कत्वा	ल्प्	तुम्	तत्वत्	अनीयं	कत्वत्	वत्
अट (गते)	अटति	अठ्यते	आट्यति	अटित्वा	पर्थत्वा	अटितुम्	अटित्वम्	अटनीयम्	अटित्वान्	अटितः
अर्च(पूजायाम्)	अर्चति	अर्च्यते	अर्च्यति	अर्चित्वा	समर्च्य	अर्चितुम्	अर्चित्वम्	अर्चनीयम्	अर्चित्वान्	अर्चितः
दुक्षिज्(द्रव्यविनिमये)	क्रीणाति	क्रीयते	क्रापयति	क्रीत्वा	विक्रीय	क्रेत्वम्	क्रेत्वयम्	क्राणीयम्	क्रीत्वान्	क्रीतः
क्रीड़(विहारे)	क्रीडति	क्रीड्यते	क्रीड्यति	क्रीडित्वा	संक्रीड्य	क्रीडितुम्	क्रीडित्वम्	क्रीडनीयम्	क्रीडित्वान्	क्रीडितः
खाद्य(भक्षणे)	खादति	खाद्यते	खाद्यति	खादित्वा	संखाद्य	खादितुम्	खादित्वम्	खादनीयम्	खादित्वान्	खादितः
गम्भृ(गते)	गम्भति	गम्यते	गम्यति	गत्वा	अवगत्य	गत्वम्	गत्वयम्	गमनीयम्	गत्वान्	गतः
गौ(शब्दे)	गायति	गीयते	गापयति	गीत्वा	प्रगाय	गात्वम्	गात्वयम्	गानीयम्	गीत्वान्	गीतः
जप(व्यक्तायां वाचि मानसे च)	जपति	जप्यते	जपयति	जपित्वा	संजय	जपितुम्	जपित्वम्	जपनीयम्	जपित्वान्	जपितः
जीव(प्राणधारणे)	जीवति	जीव्यते	जीवयति	जीवित्वा	उपजीव्य	जीवितुम्	जीवित्वम्	जीवनीयम्	जीवित्वान्	जीवितः
ज्ञ(अवबोधने)	जानाति	ज्ञायते	ज्ञापयति	ज्ञात्वा	विज्ञाय	ज्ञातुम्	ज्ञात्वम्	ज्ञानीयम्	ज्ञात्वान्	ज्ञातः
प्रा(गन्धोपादने)	प्रिघ्रति	प्रायते	प्रापयति	प्रात्वा	आध्राय	प्रात्वम्	प्राणीयम्	प्रात्वान्	प्रातः	
पाम(प्रह्लृते शब्दे च)	नमति	नम्यते	नमयति	नत्वा	प्रणाम्य	नन्तुम्	नन्त्वम्	नमनीयम्	नन्त्वान्	नतः
पीञ(प्रापणे)	नयति	नीयते	नाययति	नीत्वा	आनीय	नेत्वम्	नेत्वयम्	नयनीयम्	नीत्वान्	नीतः
१० त्वज(हाने)	त्वजति	त्वज्यते	त्वाजयति	त्वक्त्वा	सन्त्वज्य	त्वक्तुम्	त्वक्त्वम्	त्वजनीयम्	त्वक्त्वान्	त्वकः

धातुः

८०
८१

लद्	कर्मणि	णिच्	कत्वा	त्यप्	तुमुन्	तत्वत्	अनीयर्	कतवत्	कत
दुश्येन(प्रेक्षणे)	पश्यति	दुश्यते	द शंशयति	दृष्ट्वा	संदृश्य	द्रश्यम्	दर्शनीयम्	दृश्वान्	दृश्वः
धावु(गतिशुद्धयोः)	धावति	धाव्यते	धावयति	धावित्वा	अनुधाव्य	धावित्वम्	धावनीयम्	धावित्वान्	धावितः
धून्(धारणे)	धरति	ध्रियते	धारयति	धूत्वा	उदृत्य	धर्तुम्	धरणीयम्	धूत्वान्	धूतः
इपचू(पाके)	पचति	पच्यते	पाचयति	पक्त्वा	विपच्य	पक्तुम्	पक्तनीयम्	पक्ववान्	पक्वः
पठ(व्यक्तायां वाचि)	पठति	पठ्यते	पाठयति	पठित्वा	प्रपञ्च	पठित्वम्	पठनीयम्	पठित्वान्	पठितः
पत्त्व(गतौ)	पतति	पत्यते	पातयति	पतित्वा	निपत्य	पतित्वम्	पतनीयम्	पतित्वान्	पतितः
पा(पाने)	पिबति	पीयते	पाययति	पीत्वा	निपाय	पातुम्	पानीयम्	पीत्वान्	पीतः
भू(सत्तायाम्)	भवति	भूयते	भावयति	भूत्वा	सम्भूय	भवित्वम्	भवनीयम्	भूत्वान्	भूतः
रक्ष(पालने)	रक्षति	रक्ष्यते	रक्षयति	रक्षित्वा	संरक्ष्य	रक्षित्वम्	रक्षणीयम्	रक्षित्वान्	रक्षितः
वद(व्यक्तायां वाचि)	वदति	उद्यते	वादयति	उदित्वा	अनूद्य	वादित्वम्	वदनीयम्	उदित्वान्	उदितः
सु(गतौ)	स्मरति	स्मियते	सारयति	सृत्वा	अनुसृत्य	सर्तुम्	सरणीयम्	सुत्वान्	सुतः
स्म(चिन्तायाम्)	स्मरति	स्मर्यते	स्मारयति	स्मृत्वा	विस्मृत्य	स्मर्तुम्	स्मरणीयम्	स्मृत्वान्	स्मृतः
हसे(हसने)	हसति	हस्यते	हासयति	हासित्वा	विहस्य	हसित्वम्	हसनीयम्	हसित्वान्	हसितः
अस(भ्रुव)	अस्ति	भूयते	भावयति	भूत्वा	सम्भूय	भवित्वम्	भवनीयम्	भूत्वान्	भूतः

धारा:	लट	कर्मणि	पित्र्	वत्त्वा	त्वप्	तुमुन्	तत्पृष्ठ	अनीयर्	कृतवत्	कृत
रोदित्(अश्रुविमोचने)	रोदिति	रुद्धते	रोदयति	रुदित्वा	प्रसद्य	रोदितुम्	रोदितव्यम्	रोदनीयम्	रुदितवान्	रुदितः
दुदात्र्(दाने)	ददाति	दीयते	दापयति	दत्त्वा	प्रदाय	दातुम्	दातव्यम्	दानीयम्	दनवान्	दतः
जीभी(भये)	जिभेति	भीयते	भाययति	भीत्वा	विभीय	भेतुम्	भेतव्यम्	भयनीयम्	भीतवान्	भीतः
कृध(क्रोध)	कृधति	कृध्यते	क्रोधयति	कृद्वता	संकृदृथ	क्रोड्हुम्	क्रोडृव्यम्	क्रोधनीयम्	कृद्ववान्	कृद्धः
णश(अदर्शने)	नशयति	नश्यते	नाशयति	नशित्वा	प्रणश्य	नशितुम्	नशितव्यम्	नशनीयम्	नष्टवान्	नष्टः
षिंह(प्रीतौ)	स्निहति	स्निह्यते	स्नेहयति	स्नेहित्वा	संस्निह	स्नोहितुम्	स्नेहितव्यम्	स्नेहनीयम्	स्निधवान्	स्निधः
षिधु(संराङ्गे)	सिध्यति	सिध्यते	सेधयति	सिद्वता	संसिध्य	सेधितुम्	सेधितव्यम्	सेधनीयम्	सिद्धवान्	सिद्धः
शक्तु(शक्तौ)	शक्मोति	शक्वते	शाकयति	शक्त्वा	प्रशक्य	शक्तुम्	शक्तव्यम्	शक्तनीयम्	शक्तवान्	शक्तः
आलू(ब्यापौ)	आप्नोति	आयते	आपयति	आत्वा	प्राय	आतुम्	आतव्यम्	आपनीयम्	आप्नवान्	आप्नः
क्षिप(प्रेरणे)	क्षिपति	क्षियते	क्षेपयति	क्षिप्त्वा	प्रक्षिय	क्षेपुम्	क्षेपतव्यम्	क्षेपणीयम्	क्षिप्तवान्	क्षिपः
इषु(इच्छायाम्)	इच्छति	इष्यते	एषयति	इष्ट्वा	समिष्य	एषुम्	एष्टव्यम्	एषणीयम्	इष्टवान्	इष्टः
लिख(अक्षरविन्यासे)	लिखति	लिख्यते	लेखयति	लिखित्वा	विलिख्य	लेखितुम्	लेखितव्यम्	लेखनीयम्	लिखितवान्	लिखितः
प्रच्छ(ज्ञीप्यायाम्)	पृच्छति	पृच्छ्यते	प्रच्छयति	पृट्वा	आपृच्छ्य	प्रशुम्	प्रष्टव्यम्	प्रच्छनीयम्	पृष्टवान्	पृष्टः
विश(प्रवेशने)	विशति	विश्यते	वेशयति	विश्वा	प्रविश्य	वेषुम्	वेष्टव्यम्	वेशनीयम्	विष्टवान्	विष्टः
मिल(सझामे)	मिलति	मिल्यते	मेलयति	मिलित्वा	संमिल्य	मेलितुम्	मेलतव्यम्	मेलनीयम्	मिलितवान्	मिलितः

८०	दुक्ख(करण)	करोति	कारयति	कृत्वा	सकृत्य	कर्तव्यम्	करणीयम्	कृतवान्	कृतः
८१	ग्रह(उपादाने)	गृहाते	ग्राहयति	गृहीत्वा	प्रतिगृह्य	ग्रहीत्वम्	ग्रहणीयम्	गृहीतवान्	गृहीतः
	चुर(स्तेचे)	चोरयति	चोरयते	चोरयित्वा	प्रचोर्य	चोरयितुम्	चोरयितव्यम् चोरणीयम्	चोरितवान्	चोरितः
	चिति(स्मृत्याम्)	चित्तयति	चित्तन्ते	चित्तयति	चित्तयित्वा	विचित्तन्य	चित्तयितुम् चित्तयितव्यम् चित्तनीयम्	चित्तितवान्	चित्तिः
	तड(आघाते)	तडयति	ताङ्काते	ताडयति	ताडयित्वा	प्रताङ्क्य	ताडयितुम् ताडयितव्यम् ताडनीयम्	ताडितवान्	ताडितः
	क्षत(शौचकर्मणि)	क्षातयति	क्षाल्यते	क्षालयति	क्षालयित्वा	प्रक्षाल्य	क्षालयितुम् क्षालयितव्यम् क्षालनीयम्	क्षालितवान्	क्षालितः
	पाल(रक्षणे)	पालयति	पाल्यते	पालयति	पालयित्वा	परिपाल्य	पालयितुम् पालयितव्यम् पालनीयम्	पालितवान्	पालितः
	रच(प्रतियने)	रचयति	रच्यते	रचयति	रचयित्वा	संरच्य	रचयितुम् रचयितव्यम् रचनीयम्	रचितवान्	रचितः
आ) आत्मनेपदिनः धात्रावः									
	अय(गतौ)	अयते	अयत्यते	आययति	अयित्वा	पलाय्य	अयितुम्	अयितव्यम्	अयितवान्
	इद्(अध्ययने)	अधीते	अधीयते	अध्यापयति	अधीत्य	.....	अधेतुम्	अधेयतव्यम्	अधीतवान्
	ईक्ष(दर्शने)	ईक्षते	ईक्षयते	ईक्षयति	ईक्षित्वा	प्रतीक्ष्य	ईक्षितुम्	ईक्षणीयम्	ईक्षितवान्
	ऊह(वितर्के)	ऊहते	ऊह्यते	ऊहयति	ऊहित्वा	समुह्य	ऊहितुम्	ऊहनीयम्	ऊहितवान्
	एध(वृद्धौ)	एधते	एध्यते	एधयति	एधित्वा	समेध्य	एधितुम्	एधनीयम्	एधितवान्
	कम्पि(चलने)	कम्पते	कम्पयते	कम्पयति	कम्पित्वा	प्रकम्प्य	कम्पितुम्	कम्पनीयम्	कम्पितवान्
	कम्पु(काल्नौ)	कामयते	कामयति	कामयित्वा	प्रकाम्य	कामयितुम्	कामयितव्यम् कामनीयम्	कामितवान्	कामितः
	काशू(दीप्तौ)	काशते	काशयते	काशयति	काशयित्वा	प्रकाश्य	काशयितुम् काशयितव्यम् काशनीयम्	काशितवान्	काशितः

धारा:	तद् कर्मणि णिच्	कत्वा	त्वप्	तुमुन्	तत्वत्	अनीयर्	कतवत्	कत
कुर्द(क्रीडायाम्)	कूर्दते	कूर्दयति	कूर्दित्वा	संकूर्द्य	कूर्दितुम्	कूर्दितव्यम्	कूर्दितवान्	कूर्दितः
क्षमूष(सहने)	क्षमते	क्षमयति	क्षमित्वा	— — —	क्षमितुम्	क्षमणीयम्	क्षान्तवान्	क्षान्तः
खिद(दैन्ये)	खिद्यते	खेदयति	खित्वा	प्रखिद्य	खेदुम्	खेदितव्यम्	खिन्वान्	खिनः
गाहू(विलोडने)	गाहते	गाहयति	गाहित्वा	विगाह्य	गाहितुम्	गाहनीयम्	गाहवान्	गाहः
जनी(प्राङ्गभवि)	जायते	जनयति	जनित्वा	प्रजन्य	जनितुम्	जननीयम्	जातवान्	जातः
डीइ(विहायसा गते)	डीयते	डाययति	डियित्वा	उड्हीय	डियितुम्	डियनीयम्	डियितवान्	डियितः
त्रैइ(पालने)	त्रायते	त्रापयति	त्रात्वा	परित्राय	त्रातुम्	त्राणीयम्	त्राणवान्	त्राणः
स्थिइ(ईषद्दसने)	स्थायते	स्थाययति	स्थित्वा	विस्मीय	स्थितुम्	स्थयनीयम्	स्थितवान्	स्थितः
दृइ(आदरे)	आद्रियते	आदारयति	दृत्वा	आदृत्य	आदर्तुम्	आदरणीयम्	आदृतवान्	आदृतः
(आइपूर्वकः)								
पद(गतौ)	पदाते	पदयति	पत्त्वा	उत्तद्य	पतुम्	पतन्यम्	पतनवान्	पनः
बाधू(लोडने)	बाधते	बाधयति	बाधित्वा	विबाध्य	बाधितुम्	बाधितव्यम्	बाधितवान्	बाधितः
भाष(व्यक्तायां वाचि)	भाषते	भाषयति	भाषित्वा	प्रभाष्य	भाषितुम्	भाषणीयम्	भाषितवान्	भाषितः
मुद(हर्षे)	मोदते	मुदयति	मुदित्वा	प्रमुद्य	मोदितुम्	मोदणीयम्	मोदितवान्	मोदितः
१० यती(प्रयत्ने)	यतते	यतयति	यतित्वा	प्रयत्न	यतितुम्	यतनीयम्	यतवान्	यतः

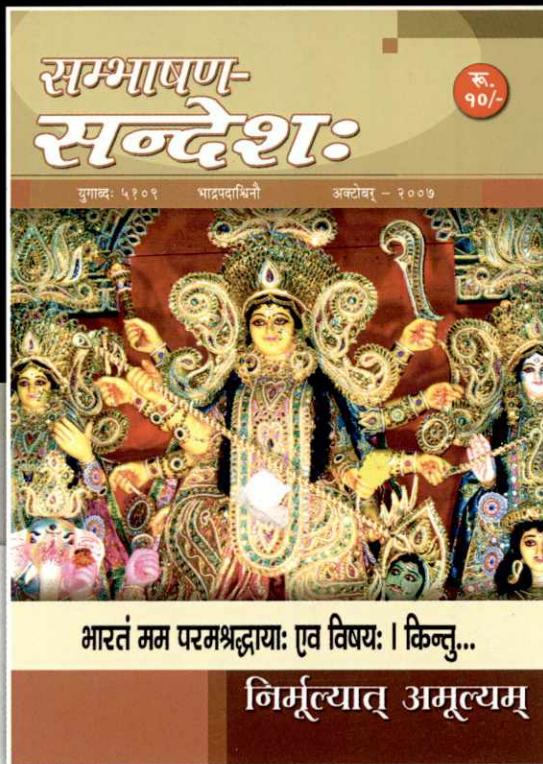
धारा:

तद्	कर्मणि	णिच्	कत्वा	ल्यप्	उमुर्	तव्यत्	अनीयर्	कतवत्	वत्
स्मु(क्रीडायाम्)	रमते	रम्यते	रमयति	रत्वा	बिरय	रत्म्	रत्नव्यम्	रमणीयम्	रत्वान्
इलभष्(प्राणौ)	लभते	लभ्यते	लभयति	लङ्कवा	उपलभ्य	लङ्कुम्	लभनीयम्	लङ्घवान्	लङ्घः
लोकु(दर्शनि)	लोकते	लोक्यते	लोकयति	लोकित्वा	आलोक्य लोकितुम्	लोकितव्यम्	लोकितवान्	लोकितः	
ओं लस्त्री(ब्रीडने)	लज्जते	लज्ज्यते	लज्जयति	लज्जित्वा	विलज्ज्य	लज्जितुम्	लज्जनीयम्	लज्जितवान्	लज्जितः
वदि(अभिवादनसुख्योः)वन्दते	वन्द्यते	वन्दयति	वन्दित्वा	अभिवन्द्य वन्दितुम्	वन्दितव्यम्	वन्दनीयम्	वन्दितवान्	वन्दितः	
वृतु(वर्तने)	वर्तते	वर्त्यते	वर्तयति	वर्तित्वा	आवृत्य	वर्तितुम्	वर्तनीयम्	वर्तितवान्	वर्तितः
वृथु(वृद्धो)	वर्धते	वृद्ध्यते	वर्धयति	वर्धित्वा	प्रवृद्ध	वर्धितुम्	वर्धनीयम्	वर्धितवान्	वर्धितः
शाकि(शाइकायाम्)	शाइकते	शाइक्यते	शाइकयति	शाइकित्वा	आशाइक्य	शाइकित्वम्	शाइकनीयम्	शाइकतवान्	शाइकतः
शिक्ष(विद्योपादाने)	शिक्षते	शिक्ष्यते	शिक्षयति	शिक्षित्वा	प्रशिक्ष्य	शिक्षितुम्	शिक्षणीयम्	शिक्षितवान्	शिक्षितः
शुभ(दीनो)	शोभते	शुभ्यते	शोभयते	शिभित्वा	प्रशोभ्य	शोभितुम्	शोभनीयम्	शोभितवान्	शोभितः
षह(मरणे)	सहते	सह्यते	साहयति	सोहवा	प्रसह्य	सोहुम्	सहनीयम्	सोहवान्	सोहः

संस्कृताय भवन्तः कृपया अधोनिर्दिष्टेषु पञ्चविंशत्यां कार्येषु कानिचन पञ्च कार्याणि कुर्वन्तु

१. 'वदतु संस्कृतम्' इत्यस्य पुस्तकस्य पञ्च प्रतिकृतीः क्रीत्वा पञ्चभ्यः जनेभ्यः ददातु ।
२. 'पत्राचारद्वारा संस्कृतशिक्षणम्' इति योजनायां पञ्च शिक्षार्थिनः योजयतु ।
३. सम्भाषणसन्देशपत्रिकायाः पञ्च ग्राहकान् सङ्घरूपातु ।
४. पञ्चभ्यः जनेभ्यः संस्कृतभारत्यै धनसहयोगराशिं सङ्घरूप्य ददातु ।
५. संस्कृतभारत्याः पञ्च पुस्तकानि क्रेतुं पञ्च जनान् प्रेरयतु ।
६. पञ्चसु स्थानेषु सम्भाषणशिविराणाम् आयोजने साहाय्यं करोतु ।
७. वर्षे पञ्च दिनानि संस्कृतप्रचारकार्याय ददातु ।
८. पञ्चविधानि प्रचारपत्रकाणि मुद्राप्य ददातु ।
९. पञ्च संश्लेषकान् कारयित्वा मुद्राप्य च ददातु ।
१०. पञ्च संस्कृतशूभाशयपत्राणि कारयित्वा / मुद्रयित्वा ददातु ।
११. पञ्चसु विद्यालयेषु संस्कृतच्छात्रेभ्यः दानाय पञ्च पुरस्कारान् ददातु ।
१२. Pride of India इत्यस्य पुस्तकस्य पञ्च प्रतिकृतीः क्रीणातु विक्रीणतां वा ।
१३. पञ्चसु मन्दिरेषु संस्कृतभारत्याः प्रचारफलकानि स्थापयतु ।
१४. पञ्चानां प्रभावि-प्रतिष्ठित-जनानां कृते संस्कृतभारत्याः परिचयं कारयतु ।
१५. प्रचारार्थं पञ्च वस्त्रफलकानि कारयित्वा ददातु ।
१६. पञ्चानां विद्यालयानां ग्रन्थालयेभ्यः संस्कृतभारत्याः पुस्तकानां गुच्छान् ददातु ।
१७. प्रतिदिनं पञ्च रूप्यकाणि संस्कृतप्रचारकार्याय दानरूपेण दानपात्रे स्थापयतु ।
१८. प्रतिदिनं पञ्चभिः जनैः सह किञ्चित् किञ्चित् संस्कृतसम्भाषणं करोतु ।
१९. पञ्च जनान् संस्कृतं पाठयतु ।
२०. प्रतिसप्ताहं पञ्च नूतनजनान् दूरभाषया सम्पर्क्य संस्कृतभारतीं परिचाययतु ।
२१. संस्कृतकार्ये सहयोगाय पञ्च संस्थाः प्रेरयतु ।
२२. संस्कृतकार्यविषये पञ्च लेखान् लिखतु ।
२३. पञ्चभ्यः जनेभ्यः संस्कृतविषये पत्राणि लिखतु ।
२४. पञ्चसु स्थानेषु संस्कृतविषये, संस्कृतभारत्याः विषये च भाषणं करोतु ।
२५. उपायनदानसमये पञ्चसु प्रसङ्गेषु संस्कृतपुस्तकानि ददातु ।

रु. १३०/-

ISBN 978- 81-87276-37-1

सम्भाषणसन्देशः

(बहुवर्णरञ्जिता संस्कृतमासपत्रिका) सरला भाषा,
सुलभावगमनयोग्या ललिता शैली । कथा, विज्ञानं,
भाषापाठनं, भाषाभ्यासः, राष्ट्रियचिन्तनं, शब्दसम्पत्तिः,
सामयिकविचारः, आधुनिकाः समाचाराः-
अन्येऽपि बहवः लेखाः ।

वार्षिक ग्राहकशुल्कम् रु० ११०/-

द्वैवार्षिक ग्राहकशुल्कम् रु० २१०/-

त्रैवार्षिक ग्राहकशुल्कम् रु० ३००/-

ग्राहकशुल्क धनादेश(M.O) / डिमाण्ड ड्राफ्ट(D.D) द्वारा
अधस्तनसङ्केताय प्रेषयन्तु -

Sambhashana Sandeshah

"Aksharam", Girinagar, Bangalore - 560 085

E-mail: samskritam@gmail.com

Ph : (080) 26722576 / 26721052

ISBN 818727637-1

9 788187 276371